

GOVERNMENT OF INDIA

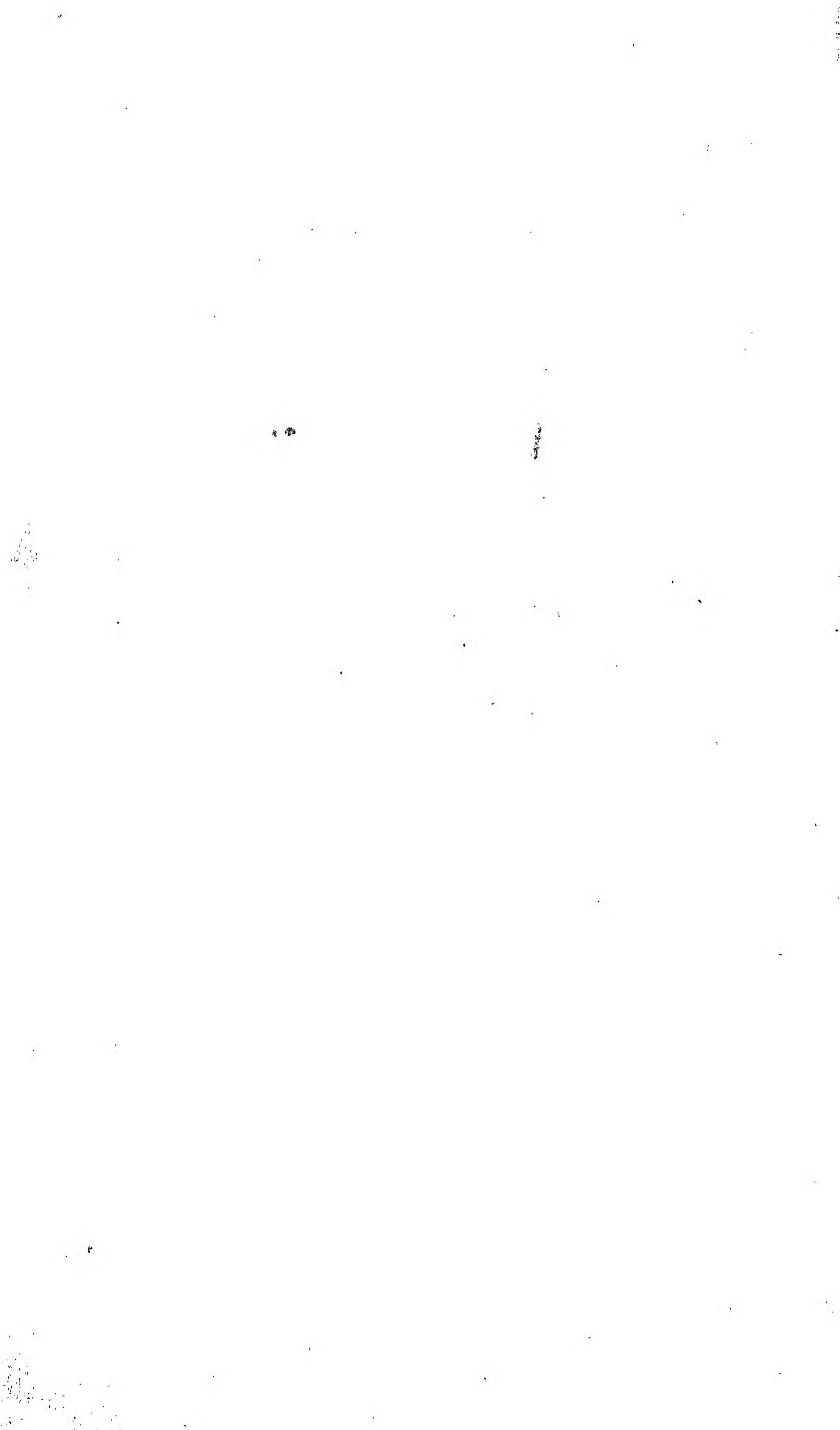
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. 5a2v22 | Tai | Aga

ACC. NO. 1899

18.99

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र पञ्चमकाण्डरूपः सप्तमो भागः (७) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादूर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काले

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे '

इत्याभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणा कृत्ये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् (३-१२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1897~~ 1899

Date. 25. 8. 54

Call No. SA 2422 / ~~Kos~~ Aga Jai / Aga

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै चतुर्गृहीतेन
जुहोति चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्धे
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दाश्मि
देवेभ्योऽपाक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम
इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवा-
कयायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृ-
हीतं जुहोति छन्दाश्स्येव तत्प्रीणाति तान्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत
(३) पापीयान्तस्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान्भवति यं
कामयेत वसियान्तस्यादिति सर्वाणि तस्यानु-
दृत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि क्रमयति वसियान्भ-
वत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष
यज्ञमुखादृध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रः(२)

*एतदाद्यनुवाकदशकं पूर्वमेव चतुर्थकाण्डप्रथमप्रपाठकसंहिताव्याख्यानेन सह व्याख्यात-
त्वादत्र पुनर्न व्याख्यातं भ व्यकृता । एतदनुवाकदशकस्थविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेकाद-
शानुकभाष्यारम्भे भाष्यकृतैव कृतमस्ति तत्तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सावित्राहुत्यभिस्वीकारयोरभिधानम्)

अग्निस्तेनै॥ यज्ञमुखाद्दध्या अग्नेर्देवतायै नै-
 त्यष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृत्तमेव
 यज्ञमुखे वि यातयति यदि कामयेत छन्दांसि-
 सि यज्ञयज्ञसेनापयेयमित्युचमन्तमां कुर्याच्छ-
 न्दांस्येव यज्ञयज्ञसेनापयति यदि कामयेत
 यजमानं यज्ञयज्ञसेनापयेयमिति यजुरन्तमं
 कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनापयत्युचास्तोमं
 समर्धयेति (३) आह समृद्धयै चतुर्भिर-
 भ्रिमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रभूत्या
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत्स
 एतामूतिमनु समचरद्यद्वेणोः सुषिरः सुषिराऽ-
 भ्रिर्भवति सयोनित्वाय स यत्रयत्रावसत्तच्छ-
 णभभवत्कल्माषी भवति रूपसमृद्ध्या उभ-
 यतःक्षणं भवतीतश्चामुतश्चार्कस्यावरुद्ध्यै व्याम-
 मात्री भवत्येतावद्दे पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमिताऽ-
 परिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुद्ध्यै यो वन-
 स्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान्फलग्र-
 हिवेणुर्वेणवी भवति वीर्यस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(कामयेत गायत्रोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्खनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

(अथ पञ्चपाठके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते
 इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्येत्यश्वामिधानीमा दत्ते
 यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धये प्रतूर्ते वाजिन्ना
 द्रुवेत्यश्वमाभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे युजाथाः रासभं युवामिति गर्दभमस-
 त्येव गर्दभं प्रति ष्ठापयति तस्मादश्वान्द्रु-
 भोऽसत्तरो योगेयोगे तवस्तरमित्याह (१)
 योगेयोग एवैनं युङ्क्ते वाजेवाजे हवामह इत्या-
 हान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमुतय
 इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत
 तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं-
 भरत्यनुवित्त्यै पापवस्यसं वा एतात्क्रियते
 यच्छेर्यसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
 पापीयान् (२) ह्यश्वान्द्रुभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति
 पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छेयाः सं पापी-
 यान्पश्वादन्वेति बहुव भवतो भ्रातृव्यो भव-
 तिव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्यश्वः
 प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रैणैव पाप्मा-
 नं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गाणपत्यादि-
 त्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशू-
 न्निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयुजा
 सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः संनेता समृद्धये

(मृत्खनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एत-
मग्ने देवतानां समभरन्पृथिव्याः सधःस्थादग्निं
पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं
देवताभिः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेम
इत्याह येन (४) संगच्छते वाजमेवास्य
वृक्ते प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः संभृत्य इत्या-
हुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छोत्रं यद्वल्मी-
कोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मी-
कवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
प्रोच्याग्निः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भ-
राम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृक्-
क्तेऽन्वग्निरुषसामग्रम् (५) अख्यदित्याहा-
नुख्यात्या आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजि-
न्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्व्या विन्दत्युत्त-
रया द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरू-
पाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधःस्थमित्याहैभ्यो वा
एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्यैत-
न्महिमानं व्याचष्टे वज्री वा एष यदश्वो दङ्गि-
रन्यतोदद्भ्यो भूयाल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
ष्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्भ्रजेणैवैनं स्तृणुते (६) ॥

(आह पापीयान् रुद्रादेव येनाग्रं वज्री वै सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अश्वाक्रमणपूर्वकभूसंस्काराभिधानम्)

(अथ पञ्चमष्टाके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्र-
तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः
प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपग-
च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रति-
तिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून्यज्ञो
यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप
सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुया-
दन्धोऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हि-
रण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति जिघर्म्यग्निं
मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
गच्छति प्रतिक्षयन्तं भवनानि विश्वेत्याह सर्वं
ह्येष प्रत्यङ्क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमि-
त्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति
व्यचिष्ठमन्नं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै
स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदाऽऽ त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो
मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह
रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्या-
हापचितिमेवास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य
एवम् (३) वेद मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति
यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखे-
यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांस-

(मृदः स्वननपूर्वकं चर्मत्रयोः संभरणम्)

सन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुति-
 रश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः
 परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्त-
 स्माद्रक्षास्यप हन्ति (४) गायत्रिया परि
 लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवेनं परि
 गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगि-
 न्द्रियेणैवेनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्य-
 नुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्य-
 तोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्तस्मान्मध्यतो वाचा
 वदामो गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथा-
 नुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुतेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो
 यज्ञं परि गृह्णाति (५) ॥

(अन्धोऽध्वर्युर्महान्भवति य एव हन्ति त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वनति
 प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
 त्वाऽमे सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति
 सोऽमिर्जातः प्रजाः शुचाऽऽपयत्तं देवा अर्ध-
 र्चेनाशमयाञ्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याह

(मृदः खननपूर्वकं चर्मपत्रयोः संभरणम्)

प्रजाभ्यं एवैनं शमयति द्वाभ्यां खनति प्रति
 ष्टित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१)
 हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणै-
 वैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
 अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनिमेवाग्निं सं भरति
 कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं
 यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति यद्ग्राम्याणां पशूनां
 चर्मणा संभरेद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽप्येत्कृष्णा-
 जिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽ-
 प्यति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानामा-
 रण्याः पशवः कर्मायांसः शुचा ह्यृता लोमतः
 सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च स स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसौ
 पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्नि-
 देवेभ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न् इति (३) आह य
 एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने
 पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमवि-
 न्दत्तमुत्वा दध्यङ्ङ्क्रुषिरित्याह दध्यङ्वा आथ-
 र्वणस्तेजस्व्यासीत्तेज एवास्मिन्दधातितमु त्वा
 पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणा-
 ति (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दांस-
 सि छन्दाभिरेव गायत्रीभिर्वाह्मिणस्य गायत्री

(संभृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
 राजन्यो यं कामयेत वसियान्त्स्यादित्युभयीभि-
 स्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीची-
 दधात्यष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽ-
 ग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं भरति सीदं होतरि-
 त्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि होतेति
 मनुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयाःशसि जनिष्वा
 हि जेन्यो अग्ने अह्नामित्याह देवमनुष्याने-
 वास्मै सः संज्ञान्प्र जनयति (५) ॥

(एव पशुनिति गृणाति होतरिति सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ऋरमिव वा अस्या एतत्करोति यत्स्वनत्यप
 उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै
 शुचः शमयति सं ते वायुमतिरिश्वा दधात्व-
 त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं
 दधाति सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता
 दिवो वृष्टिरीते तस्मै च देवि वर्षडस्तु (१)
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधा-
 ति तस्मात्सर्वानृतून्वर्षति यद्वषट्कुर्याद्यातया-
 माऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्दर्क्षा-
 शसि यज्ञः हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति

(संभृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञः
रक्षांसि घ्नन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनु-
ष्टुभोप नह्यत्यनुष्टुप् (२) सर्वाणि छन्दांसि
छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययै-
वैनं तनुवा परि दधाति वेदुको वासो भवति
य एवं वेद वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ
स्वध्वरोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामु-
त्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वो वरुणमेनिमु-
त्सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो
आसि (३) रोदस्योरित्याहिमे वै रोदसी
तयोरेष गर्भो यदाग्निस्तस्मादेवमाहाग्ने चारु-
विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ
चारुतरो भवति प्र मातृभ्यो अधि कर्निक्रदद्वा
इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं
प्र च्यावयति स्थिरो भव वीडवङ्ग इति गर्दभ
आ सादयति (४) सं नह्यत्यवेनैमेतया स्थेम्ने
गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां
भारभारितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽ-
प्यनालेशेऽत्यन्यान्पशून्मेघत्यन्नः ह्येनेना-
र्कः संभरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो
द्विरेताः सन्कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽमिहस्य
योनिं निर्दहति प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः
(५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो

(संभृतमदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति
 मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
 प्रजा मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्त-
 रिक्षं मा वनस्पतीनित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः
 शमयति प्रेतु वाजी कनिऋददित्याह वाजी
 ह्येष नानदद्रासभः पत्वेति (६) आह रासभ
 इति ह्येतमृषयोऽवदन्भरन्नाग्निं पुरीष्यामित्याहा-
 ग्निः ह्येष भरति मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयु-
 रेवास्मिन्दधाति तस्माद्दुर्दभः सर्वमायुरेति त-
 स्माद्दुर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति वृषाऽ-
 ग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निरपां
 गर्भम् (७) समुद्रियमित्याहापाः ह्येष गर्भो
 यदाग्निरग्न आ याहि वतिय इति वा इमौ
 लोकौ व्यैतामग्न आ याहि वतिय इति यदा-
 हानयोर्लोकयोर्वीत्यै प्रच्यतो वा एष आयत-
 नाद्गतः प्रतिष्ठाः स एतर्ह्यध्वर्युं च यजमानं च
 ध्यायत्युतः सत्यमित्याहियं वा ऋतमसौ (८)
 सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नाऽऽतिमाछ-
 त्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा एष यजमानम-
 भ्यैति यदाग्निरूपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीता-
 ग्निमेतमित्याह शान्त्यै व्यस्यान्विश्वा अभतीर-
 रातीरित्याह रक्षसामपहत्यै निषीदन्नो अप
 दुर्मातिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्या ओषधयः
 प्रति मोदध्वम् (९) एनामित्याहौषधयो वा

(उखानिर्माणम्)

अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं० समर्धयति पुष्पा-
वतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं
गृह्णन्त्ययं वो गर्भं ऋत्विजः पत्नः सधःस्थमाऽ-
सददित्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति तास्वे-
वैनं प्रति ष्ठापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रति-
ष्ठित्यै (१०) ॥

(अस्त्वनुष्टुबसि सादप्रत्यारूढः पत्वेति गर्भमसौ
मोदध्वं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि
स्रंसयति सवितृप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुण-
मेनिं वि सृजत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य शुचं० शमयति तिसृभिरुप
सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं०
शमयति मित्रः सःसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो
वै शिवो देवानां तेनैव (१) एनं सः
सृजति शान्त्यै यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः
सःसृजेद्ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
पालैः सः सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि
तान्येव शुचाऽर्पयति शर्कराभिः सः सृजति
धृत्या अथो शंत्वायाजलामैः सः सृजत्येषा
वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवैनं तनुवा

(उखानिर्माणम्)

सः सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः
 सम् (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञे-
 नैव यज्ञः सः सृजति रुद्राः संभृत्य पृथिवी-
 मित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन्ता-
 भिरैवैनः संभरति मखस्य शिरोऽसीत्याह
 यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेव-
 माह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३)
 पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्यै-
 र्मन्त्रयते मिथुनत्वाय त्र्युद्धिं करोति त्रयं इमे
 लोका एषां लोकानामाप्त्यै छन्दोभिः करोति
 वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति यजुषा
 विलं करोति व्यावृत्त्या इयतीं करोति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन संभितां द्विस्तनां करोति
 द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पशूनां
 दोहायाष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय नवा-
 श्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वज्रः संभृत्य
 भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा मही-
 मुखामिति नि दधाति देवतास्वेवैनां प्रति
 ष्ठापयति (४) ॥

(तेनैव लोमभिः समेते अभिचरत एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(उखासंस्कारः)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

म॒मभि॑र्धू॒पय॑ति स॒प्त वै शी॑र्ष॒ण्याः प्रा॒णाः
 शि॒र ए॒तद्य॑ज्ञस्य यदु॒खा शी॑र्ष॒न्नेव य॑ज्ञस्य
 प्रा॒णान्द॑धाति तस्मा॑त्स॒प्त शी॑र्ष॒न्प्रा॒णा अ॑श्व-
 श॒केन॑ धूपयति प्राजा॒पत्यो॑ वा अश्वः स॒योनि॑-
 त्वायादि॑तिस्त्वेत्या॒हेयं॑ वा अदि॑तिरदि॒त्यैवादि॑त्यां
 खन॑त्यस्या अ॒क्रूरं॑ काराय न हि स्वः स्व*
 हि॒नस्ति॑ दे॒वानां॑ त्वा प॒त्नीरि॑त्याह दे॒वानाम्
 (१) वा ए॒तां प॒त्नयो॑ऽग्ने॑ऽकुर्व॒न्ताभि॑रे॒वैनां॑
 द॒धाति॑ धिष॒णास्त्वेत्या॑ह वि॒द्या वै धिष॑णा
 वि॒द्याभि॑रे॒वैनाम॑भिन्धि॒न्नास्त्वेत्या॑ह छ॒न्दांसि॑
 वै ग॒नाश्छ॑न्दो॒भिरे॒वैनाः॑ श्रपयति वरू॒त्रय॑स्त्वे-
 त्याह हो॒त्रा वै वरू॑त्रा॒यो हो॒त्राभि॑रे॒वैनां॑ प॒चति॑
 जन॑यस्त्वेत्या॒ह दे॒वानां॑ वै प॒त्नीः (२) जन॑-
 य॒स्ताभि॑रे॒वैनां॑ प॒चति॑ षड्भिः प॒चति॑ षड्वा
 ऋ॒तव॑ ऋ॒तुभि॑रे॒वैनां॑ प॒चति॑ द्विः प॒चान्ति॑त्याह
 तस्मा॑द्द्विः संवत्सरस्य सस्यं प॒च्यते॑ वारु॒ण्यु-
 खाऽभि॑द्धा म॒त्रियो॑पैति शान्त्यै दे॒वस्त्वा॑ सवि-
 तोद्द॑प॒त्वित्या॑ह स॒वितृ॑प्र॒भूत ए॒वैनां॑ ब्रह्म॒णा
 दे॒वता॑भि॒रुद्द॑पत्यप॒द्यमा॑ना पृथि॒व्याशा॑ दि॒श
 आ पृ॑ण (३) इत्या॒ह तस्मा॑द्द॒ग्निः सर्वा॑
 दि॒शोऽनु॑ वि भा॒त्युत्ति॑ष्ठ बृ॒हती॑ भ॒वोर्ध्वा॑ तिष्ठ
 ध्रु॒वा त्वमि॑त्याह प्रतिष्ठित्या असुर्य पात्रमना-

च्छृण्णमाच्छृणात्ति देवत्राऽकरजक्षीरेणाऽऽच्छृ-
णात्ति परमं वा एतत्पयो यदजक्षरिं परमेणै-
वैनां पयसाऽऽच्छृणात्ति यजुषा व्यावृत्त्यै
छन्दोभिराच्छृणात्ति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते
छन्दोभिरेव छन्दास्याच्छृणात्ति (४) ॥

(आह देवानां वै पत्नीः पृणैषा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकंविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षिमच्छैत्य-
मेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षिममेध्यैरेवा-
स्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरत्येकविं-
शतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै
व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं संतथा
वितृण्णां वस्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त
वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मे-
ध्यत्वाय यावन्तः (१) वै मृत्युबन्धवस्तेषां
यम आधिपत्यं परियाय यमगाथाभिः परि
गायति यमादेवैनद्वृक्ते तिसृभिः परि गायति
त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृक्ते
तस्माद्धार्यते न देयं गाथा हि तद्वृक्तेऽग्निभ्यः
पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव

(वह्निपशवः)

रुन्धे यत्पशूनालभेतानवरुद्धा अस्य (२)
 पशवः स्युर्यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेद्यज्ञवेशसं कु-
 र्याद्यात्संस्थापयेद्यातयामानि शीर्षाणि स्युर्य-
 त्पशूनालभे तेनैव पशून्वरुन्धे यत्पर्यग्नि-
 कृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामत्वाय प्राजा-
 पत्येन स संस्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ-
 एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति प्रजापतिः प्रजा असृ-
 जत स रिरिचानोऽमन्यत स एता अप्रीरप-
 श्यत्ताभिर्वै स मुखतः (३) आत्मानमाऽप्री-
 णति यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजाप-
 तिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ प्रीणात्यपरिमितछ-
 न्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्त्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमंशं
 वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशूनेवाधं रुन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि स-
 र्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नोश्चित्यस्य (४) भवन्त्येकविंशतिः सा-
 मिधेनीरन्वाहं रुग्वा एकविंशो रुचमेव ग-
 च्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशश्चतु-
 र्विंशतिमन्वाहं चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वान-
 रमव रुन्धे पराचीरन्वाहं पराङ्गिब हि सुवर्गो
 लोकः समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह

(उख्यस्य जननम्)

समाभिरेवाग्निं वर्धयति (५) ऋतुभिः संव-
त्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्या-
ह तस्माद्ग्निसः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौ-
हतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दप नुदत्युद्वयं तमसस्पर्शित्याह पाप्मा वै तमः
पाप्मानमेवास्मादप हन्त्यगन्म ज्योतिरुत्तममि-
त्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्य-
स्यैव सायुज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति
नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योति-
ष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाह-
धाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (६) ।

(यावन्तोऽस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्योऽष्टविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरि-
त्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-
त्प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनांसं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनांसं तन्मनुष्या उप जीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१)

(उख्यस्य जननम्)

प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै यदर्चिषि
 प्रवृञ्ज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भाविष्यद-
 ङ्गारेषु प्र वृणक्ति भाविष्यदेवाव रुन्धे भवि-
 ष्यद्धि भूयो भूताद्द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वा एषा यजुषा
 संभृता यदुखा सा यद्भिद्येताऽऽर्तिमाच्छेत् (२)
 यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपे-
 त्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रति ष्ठापयति
 नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते
 यदि भिद्येत तैरेव कपालैः सः सृजेत्सैव ततः
 प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव
 दध्याद्भूतो वा एष स स्वाम् (३) देवता-
 मुपैति यो भूतिकामः स्याद्य उखार्यै संभवेत्स
 एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभू-
 नाम भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जन-
 येयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात्साक्षादे-
 वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषादन्नकामस्याव
 दध्यादम्बरीषे वा अन्नं ध्रियते सयोन्येवान्नम्
 (४) अव रुन्धे भुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा
 ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निर्देवेभ्यो निलायत
 स क्रुमुकं प्राविशत्क्रुमुकमव दधाति यदेवास्य
 तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्ध आज्येन सं यौत्येतद्वा

(उख्यधारणम्)

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना
 समर्धयत्यथो तेजसा (५) वैकङ्कतीमा दधाति
 भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै
 सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जात-
 मुप तिष्ठते त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेष्व-
 विद् गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धते (६) ॥

(प्रजापतिर्कच्छेत्स्वामेवान्नं तेजसा चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न हं स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कणं दहति
 तदस्मै प्रयोग एवपिरस्वदयद्यग्ने यानि कानि
 चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वद-
 यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदोऽदुम्बरीमा
 दधात्यर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति
 प्रजापतिरग्निमसृजत तं सृष्टं रक्षांसि (१)
 अजिघांसन्तस एतद्राक्षोन्नमपश्यत्तेन वै स
 रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन
 जाताद्रक्षांस्यप हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो
 वै वनस्पतनिं सपत्नसाहो विजित्यै वैक-
 ङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा

(उख्यधारणम्)

दधाति शान्त्यै संशितं मे ब्रह्मादेशां बाहू
 अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति
 ब्रह्मणैव क्षत्रं सः श्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्मा-
 द्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्वाज-
 न्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्यं मृत्युर्वा एष
 यदाग्निरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्च-
 तेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्घत्त एकविंशतिनि-
 र्बाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश
 मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्यः
 (३) एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्ते-
 भ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति निर्वाधैर्वै देवा असु-
 रान्निर्वाधेऽकुर्वत तान्निर्वाधानां निर्वाधत्वं नि-
 र्वाधी भवति भ्रातृव्यानेव निर्वाधे कुरुते सा-
 वित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै नक्तोषासेत्युत्तर-
 याऽहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धा-
 रयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
 अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्वाधा-
 राऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः
 प्रजायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
 ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभ-
 यतः परि गृह्णाति षडुद्यामं शिष्यं भवति
 षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते यद्द्वादशो-
 द्यामं संवत्सरेणैव मौञ्जं भवत्युग्वै मुञ्जा

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

ऊर्जैवैनं समर्धयति सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्य-
 वैक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं
 गच्छ सुर्वः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यति (५) ।

(रक्षांस्यौदुम्बरी आदित्य उद्यत्य सं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

समिद्धो अञ्जन्दरं मतीनां घृतमग्ने मधु-
 मत्पिन्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो
 देवानां वक्षि प्रियमा सधःस्थम् । घृतेनाञ्जन्त्सं
 पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् । अनु
 त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्तां स्वधामस्मै यज-
 मानाय धेहि । ईड्यश्वासि वन्द्यश्च वाजिन्ना-
 शुश्वासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निष्ट्वा (१) देवैर्व-
 सुभिः सजोषाः प्रीतिं वह्निं वहतु जातवेदाः ।
 स्तीर्णं वह्निः सुष्टीर्णा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
 पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः
 स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु । एता उ वः
 सुभगा विश्वरूपः वि पक्षोभिः श्रयमाणा
 उदातैः । ऋष्याः सतीः कवषः शुम्भमाना
 द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु । अन्तरा मित्राव-

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

रु॒णा च॑र॒न्ती॒ मुखं॑ य॒ज्ञाना॑माभि॒ संवि॑दाने । उ॒षासा॑
 वाम् (२) सु॒हिर॒ण्ये सु॒शिल्पे॑ क॒तस्य॑ योना॒-
 वि॒ह सा॑दयामि । प्रथ॒मा वाꣳ सर॑थिना
 सु॒वर्णा॑ दे॒वौ पश्य॑न्तौ भुव॒नानि॑ विश्वा ।
 अपि॑प्रयं चो॒दना॑ वां मि॒माना॑ हो॒तारा॑ ज्योतिः
 प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑ । आ॒दित्यै॑र्नो॒ भार॑ती व॒ष्टु
 यज्ञꣳ सर॑स्वती सह रु॒द्रैर्न॑ आ॒वीत् । इ॒डोप॑-
 हूता॒ वसु॑भिः म॒जोषा॑ य॒ज्ञं नो॑ दे॒वीर॒मृते॑षु
 धत्त । त्वष्टा॑ वी॒रं दे॒वका॑मं ज॒जान॑ त्वष्टु॒रवा॑
 जा॒यत॑ आ॒शुर॒श्वः (३) त्वष्टे॑दं वि॒श्वं भुव॑नं
 ज॒जान॑ ब॒होः क॒र्तार॑मि॒ह यक्षि॑ होतः । अ॒श्वो
 घृ॒तेन॑ त्म॒न्या॒ सम॑क्त॒ उप॑ दे॒वाꣳ ऋ॑तुशः पाथ
 एतु । व॒नस्प॑तिर्दे॒वलोकं॑ प्र॒जान॑न्नाग्निना॒ हव्या॑
 स्व॒दितानि॑ वक्षत् । प्र॒जाप॑ते॒स्तर्प॑सा वावृ॒धानः
 स॒द्यो जा॑तो दधि॒षे य॒ज्ञम॑ग्ने । स्वाहा॑कृतेन
 ह॒विषा॑ पुरो॒गा या॒हि सा॒ध्या ह॒विर॑दन्तु
 दे॒वाः (४) ॥

(अग्निष्टवा वामश्वो द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

सावित्राणि व्यृद्धमुत्क्राम देवेषु खनति क्रूरं वारुणः सप्तभिरेकविंशत्या
 षड्भिर्न ह स्म समिद्धो अञ्जनेकादश ॥ ११ ॥

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सावित्राण्युत्क्रामि कुरं वारुणः पशवः स्युर्न हं स्म नव-

पञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमाधिकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिर्महे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थकाण्डे चित्यर्थमन्त्राः सर्वत्र वर्णिताः ।

ब्राह्मणं पञ्चमे काण्डे तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥

मन्त्रव्याख्या चतुर्थादौ सिष्टमौपानुवाक्यगम् ।

एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽथास्त्वेवमीरिताः ॥

सावित्राहुतिरश्वे स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्स्वनं गच्छन्नधेनाऽऽक्रमयेद्भुवम् ॥

तृतीये सूत्रमय्याशं भूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु मृदं खात्वा संभरेच्चर्मपत्रयोः ॥

पञ्चमे संभृतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे सूत्रां निर्मिमीत सप्तमे संस्करोति ताम् ॥

अष्टमे पशवो बह्वेरुख्यस्य नवमे जनिः ।

उख्यं दधीत दशमे स्यादन्त्यश्वाऽऽश्वमेधिकः ॥

अध्येतुमनुवाकोऽत्र प्रोक्त उत्कृष्यतां ततः ।

समिद्ध इत्येवमाद्या अश्वस्याऽऽपिय ईरिताः ॥

आपियः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशात्र ताः ।

अश्वमेधाख्यकाण्डे ता विनियुक्ताः स्फुटं श्रुतम् ॥

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

एवं हि श्रूयते—“ समिद्धो अञ्जन्कदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽपियो भवन्ति सरूपात्वाय ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

समिद्धो अञ्जन्निति । हे जातवेदोऽग्ने वाजिनमश्वं वहन्वह देवान्प्रापयेत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, समिद्धः सम्यक्प्रदीप्तः । वाज्यन्नवानन्नसंपादक इत्यर्थः । किं कुर्वन्, मतीनां कदरमञ्जन् । कदरशब्दो धान्यानामावापनं कुसूलादिकमाचष्टे । मतीनामभिज्ञानां कदरं कुसूलस्थानीयं त्वक्स्वरूपमञ्जन्प्रकाशयन् । मधुमन्मधुरं घृतं पिन्वमानः पिबन् । तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन् । कीदृशं वाजिनं, देवानां प्रियं प्रीतिहेतुम् । आसधःस्थं सर्वतः पश्चन्तरैः सह स्थितम् । अत एवाश्वमेधकाण्डे सामन्नास्यते—“ आग्नेयं कृष्णश्रीवं पुरस्ताल्ललाटे ” इत्यादि । अथ द्वितीयामृचमाह—

घृतेनाञ्जन्निति । अयं वाजी देवानप्येतु प्राप्नोतु । किं कुर्वन्, घृतेन स्वस्योपरिभूतेनाऽऽज्येन देवयानान्पथो देवलोकस्थितान्मार्गान्समञ्जन्सम्यग्ब्रवीकुर्वन् । प्रजानंस्तेन घृतलाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन् । हे सप्तेऽश्व प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशस्त्वा त्वामनुसृत्य सचन्तां, सर्ववेत्स्यो भवन्तु देवप्राप्तावानुकूल्यमेव कुर्वन्तु । त्वं चास्मै यजमानाय स्वधां स्वधाकारोपलक्षितमन्नं धेहि संपादय । अथ तृतीयामृचमाह—ईड्यश्वासीति ।

हे वाजिन्नश्व त्वमस्माभिरिड्यश्च स्तोतव्यश्च वन्द्यश्च नमस्कार्यश्चासि । हे सप्तेऽश्वाऽऽश्व शीङ्गाभी च मेध्यश्च यागयोग्यश्चासि । जातवेदा अग्निस्त्वा त्वां वहतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः, वसुभिर्जगन्निवासहेतुभिर्देवैः सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं त्वां, प्रीतं प्रीतिविषयं वह्निं वोढारम् ।

अथ चतुर्थामृचमाह—

स्तीर्णं बहिरिति । अदितिभूमिदेवी सुविते शोभनप्राप्तियोग्ये स्थाने दधान्त्वश्वं स्थापयतु । कीदृश्यदितिः, बहिर्जुषाणा दर्भं पूर्णं सेवमाना । कीदृशं बहिः, स्तीर्णं संज्ञपनायाश्वं शाययितुमास्तीर्णं, सुष्टरीम सुष्ठु स्तरणयोग्यं, पृथिव्यां भूमावुरु बहुलं यथा भवति तथा, पृथ्वतिविस्तृतं यथा भवति तथा प्रथमानं प्रसारितम् । तथेयमदितिर्देवोभिः सर्वैर्देवैः सजोषाः समानप्रीतिः । तथा युक्तं योग्यं स्थानं सुखकरं स्थानं कृण्वाना कुर्वती । अथ पञ्चमामृचमाह—

पृता उ व इति । एता अपि द्वारो देवीद्वाराख्या देव्यः सुप्रायणा भवन्तु

(अश्वमेधसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सुष्टवस्थाधस्य प्रापिका भवन्तु । कीदृशो देव्यः, वो युष्माकमृत्विग्यजमानानां सुभगाः सौभाग्यप्रदा विश्वरूपा बहुविधरूपयुक्ता अतैरातानि सततगमनसाधनानि वाहनानि तैः पक्षोभिः पक्षस्थानीयैर्गैर्विशेषेणोच्छ्रयमाणा ऊर्ध्वं गच्छन्त्य ऋषवाः सतीर्गमनागमनयोग्याः सत्यः कवपः कवाटैः शुम्भमानाः शोभमानाः । द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः कपाटसमीपे वर्तमानाः शोभन्ते ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

अन्तरा मित्रावरुणेति । हे उषासोषःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवते त्वां युवामृतस्य योनौ यज्ञस्य कारण इहाश्वे साऽयामि स्थापयामि । कीदृश्यावहोरात्रदेवते, मित्रावरुणरूपे । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः” इति । अन्तरा चरन्ती ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्तमाने यज्ञानां मुखमभि संविदाने यज्ञप्रारम्भमभिलक्ष्य परस्परमैकमत्ययुक्ते सुहिरण्ये शोभनहिरण्यवत्सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते सुशिल्पे सर्वव्यवहारहेतुत्वेन शोभनैः शिल्पैरुपेते ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

प्रथमा वामिति । हे दंपती यजमानपत्न्यौ वां युवोरर्थे होतारा देवानां मध्ये यौ होतारौ तावुभावापिप्रथं प्रीणयामि । कीदृशौ, प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ, सरथिना समान एको रथः सरथस्तद्वन्तौ, सुवर्णा शोभनवर्णोपेतौ, देवौ दीप्यमानौ, विश्वा भवनानि सर्वाल्लोकान्पश्यन्तौ, वां चोदना मिमाना युवयोर्विहितानि कर्माणि प्रभितवन्तौ, प्रदिशा ऋष्टासु दिक्षु ज्योतिर्दिशन्ता स्वकीयं प्रकाशं प्रसारयन्तौ । अथाष्टमीमृचमाह—

आदित्यैर्न इति । भारती भारत्याख्या देव्यादित्यैः सह नोऽस्मदीयं यज्ञं षष्ठु कामयताम् । सरस्वती सरस्वत्याख्या देवी रुद्रैः सह नोऽस्मानावद्विक्षतु । इहाख्या देवी वसुभिः सह सजोषाः समानप्रीतिरुपहूताऽनुज्ञाता सत्यस्मानवतु । देवीर्हे देव्यः सर्वं नोऽस्मदीयं यज्ञममृतेषु मरणहितेषु देवेषु धत्त स्थापयत ।

अथ नवमीमृचमाह—त्वष्टा वीरमिति ।

त्वष्टा त्वष्टृनामको देवो देवकामं देवान्कामयमानं वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं जजानत्प्रादयामास । स त्वष्टुः सकाशाद्वा गमनकुशल आशुः शीघ्रगाम्यश्वो जायते । किं बहुना, त्वष्टेऽं विश्वं भुवनं सर्वमपि लोकं जज्ञान जनयामास । हे होतर्बहोर्बहुवस्य जगतः कर्तारं स्रष्टारामिहास्मिन्कर्माणि यक्षि यज्ञ ।

(आसन्धां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

अथ दशमीमृचमाह—

अश्वो घृतेनेति । अयमश्वस्त्वन्याऽऽत्मना स्वयमेव घृतेन समक्तो घृताक्त इव रुचिकरः सन्पाथो देवानामन्नं भूत्वर्तुशस्तत्तद्वतुकाले देवानुपैतु मामोतु । वनस्पतिरेतन्नामको देवो देवलोकं प्रजानन्प्रकर्षेणावगच्छन्नाग्निना सह स्वदितानि हव्या स्वादुभूतानि हवीषि वक्षद्वहतु देवान्प्रापयतु । अथैकादशीमृचमाह—

प्रजापतेरिति । हेऽग्ने त्वं प्रजापतेर्जगदीश्वरस्य तपसा पर्यालोचनेन वावृ-
धानो वर्धमानस्त्वं जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव यज्ञं दधिषे धारयसि ।
स्वाहाकृतेन स्वाहाकारसमर्पितेन हविषा सह पुरोगा अग्रतो गच्छन्त्याहि देवा-
न्प्राप्नुहि । साध्या अस्माभिः साधनीयाः पूजनीया देवा इदमस्माभिः समर्पितं
हविरदन्तु भक्षयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सामिद्ध इत्याभियः स्युरश्वस्यैकादशोदिताः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमपपाठके

प्रथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भ्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्थाऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमः पपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकान-

*एतदाद्यनुवाकदशकं चतुर्थकाण्डमाद्वितीयप्रपाठकं तृतीयप्रपाठकस्थानुवाकत्रयव्यख्या-
नेन सह व्याख्यातत्वात्तत्र पुनर्न व्याख्यातं भाष्यकृतां । अतस्तद्व्याख्यानं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
एतदनुवाकदशकविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेतदनुवाकभाष्यरम्ये भवत्यतैव कृतमस्ति
तदग्रे तत्र द्रष्टव्यम् ।

(आसन्ध्यां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

नपजय्यमभ्यजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव
 भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्य-
 मभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
 गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती
 धौरानुष्टुभीदिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्व-
 मभि जयति प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मा-
 त्सृष्टः (१) पराङ्क्षमेतयाऽन्वदक्रन्ददिति
 तया वै सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेताम
 न्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध ईश्वरो वा
 एष पराङ्प्रदयो यो विष्णुक्रमान्क्रमते चत-
 सृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि
 खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनु-
 वमभि (२) पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध
 आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृ-
 तमनु पर्यावर्तते हुनःशेषमाजीगार्तं वरुणोऽ-
 गृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आ-
 त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति
 य उखा प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुण पाशमस्म-
 दित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशा-
 न्मुञ्चत्या त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽ ह्येनं हर्ति
 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विश-
 स्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह विशैवैनं समर्ध-
 यत्यस्मिन्राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्नुह-

(आसन्धां वह्निस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

वर्षकर्यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा
 ध्यायेद्वाष्ट्रमेव भवति (४) अग्रे बहुश्रुपसा-
 मूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं समानानां क-
 रोति निर्जग्मिवान्तमस इत्याह तम एवास्मा-
 दप हन्ति ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-
 स्मिन्दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा-
 ऽमि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्षं
 वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्षमेवैनं समा-
 नानां करोति महती (५) भवति सत्त्व-
 मेवैनं गमयति वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै
 वत्सप्रीभलिन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्नेरे-
 वतेन प्रियं धामाव रुन्ध एकादशं भवत्येकधैव
 यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मि-
 ल्लोक आधुर्वन्छन्दोभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव खलु
 वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रे यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते (६)
 इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमा-
 न्कर्यतेऽमुमेव तैलोकमभि जयति पूर्वद्युः प्र
 कामत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां
 प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः
 क्षेम्यस्यैशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति
 मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य घृत्यै (७) ॥

(सृष्टोऽग्नेर्भ्येतया भवति सद्वात्युपतिष्ठते द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(उरुयामिनयनम्)

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाभिर्वा अन्नपतिः
 स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यनमीवस्य शुष्मिण
 इत्याहायक्ष्मस्येति वावैतदाह प्र प्रदातरं
 तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्या-
 हाऽऽक्षिषमेवैतामा शास्त उदु त्वा विश्वे देवा
 इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवै-
 नमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति
 चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि
 छन्दोभिरेवातिच्छन्दमोत्तमया वर्ष्म वा एषा
 छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं समानानां
 करोति सद्दती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति
 प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह ज्योति-
 रेवास्मिन्दधाति तनुवा वा एष हिनस्ति यं
 हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह
 प्रजाभ्य एवैनं शमयति रक्षांसि वा एतद्य-
 ज्ञं संचन्ते यदन उत्सर्जत्यक्रन्दादित्यन्वाह
 रक्षसामपहत्या अनमा वहन्त्यपचितिमेवास्मि-
 न्दधाति तस्मादनस्वी च रथी चातिथीनाम
 पचिततमौ (३) अपचितिमान्भवति य एवं
 वेद समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामव-
 सिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय

(गार्हपत्यचयनम्)

सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्वायत्रिया
 ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राज-
 न्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यत्यप्सुयोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गम-
 यति तिसृभिः प्रवेशयति त्रिवृद्धे (४) अग्नि
 र्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वा
 एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति ज्योतिष्मतीभ्यामव दधाति ज्यो-
 तिरेवास्मिन्दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै परा
 वा एष प्रजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति पुनरूर्जा मह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव
 पशूनात्मन्धत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः (५) रुद्रा
 वसवः समिन्धतामित्याहेता वा एतं देवता
 अग्रे समैन्धत ताभिरेवैनं समिन्धे बोधा स
 बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा
 प्रजाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मा-
 द्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते (६) ॥

(वै विश्वे देवा ज्योतिष्मानपचित्तमो त्रिवृद्धा आदित्या द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं
 परियाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्या-

(गार्हपत्यचयनम्)

च्याग्निं चिनुते यमायै नः स चिनुतेऽपेतेत्यध्य-
 वसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽ-
 त्मनेऽग्निं चिनुत इष्वग्रेण वा अस्या अनामृ-
 तमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्य-
 न्नपेतेति यदेतेनाध्यवसाययति (१) अनामृत
 एवाग्निं चिनुत उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदप हन्त्यपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि
 वपत्येतद्वा अग्नेवैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषान्नि वपति पुष्टिर्वा एषा
 प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनु-
 तेऽथो संज्ञानं एव संज्ञानं ह्येतत् (२)
 पशूनां यदूषा धावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते
 वियति अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियामिति
 यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात्त ऊषा
 अभवन्यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्त-
 ददश्चन्द्रमासि कृष्णमूषान्निवपन्नदो ध्यायेद्दधा-
 वापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽयं सो
 अग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) सूक्तं भवत्ये-
 तेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्व(ञ्च)तस्मिन् प्राचीरुप दधाति
 चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति तेषां सुवर्गं लोकं यतां
 दिशः समवलीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची

(गार्हपत्यचयनम्)

उपादधत द्वे (४) पश्वात्समीची ताभिर्वै ते
 दिशोऽह्न्यद्वे पुरस्तात्समीची उपदधाति
 द्वे पश्वात्समीची दिशां विधृत्या अथो पशवो
 वै छन्दांसि पशूनेवास्मै समीचो दधात्यष्टा-
 बुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टाबुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री सुवर्गं लोकमजसा वेद सुवर्गस्य लो-
 कस्य (५) प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकंपृणा उप-
 दधात्येकविंशतिः संपद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
 विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव
 प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्याग्नि
 चिक्यानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्चचितीकं
 चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः प्राङ्क्तो यज्ञः
 प्राङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुन्धे त्रिचि-
 तिकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्य इमे लोका
 एष्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्येकचि-
 तिकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै
 सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरी-
 षेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं न
 दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति
 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशा-
 क्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति
 तिष्ठति (७) ॥

(अध्यवसाययति सैतद्विधामित्रस्यादधत द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तचत्वारिंशच्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयांऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चो-
खायाः सभितामिति चतसृभिः सं नि वपति
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रियैवैनौ तनूवा सः शास्ति
सभितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति य-
त्संन्युष्यं विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु-
तुभिः (१) वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यामित्याह-
तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति वैश्वानर्या
शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनन्नैर्ऋतीः कृष्णास्ति-
स्रस्तुषपका भवन्ति निऋत्यै वा एतद्भागधेयं
यत्तुषा निऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निऋ-
तिं निरवदयत इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै
निऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निऋतिं निर-
वदयते स्वकृत इरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै
निऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निऋतिं
निरवदयते शिक्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै
पाशः साक्षादेवैनं निऋतिपशान्मुञ्चति तिस्र
उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव
पुरुषस्तस्मान्निऋतिमधं यजते पराचीरुप (३)

(क्षेत्रकर्षणम्)

दधाति पराचीमेवात्मनिर्कृतिं प्र णुङ्क्तेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्कृत्वा अन्तर्हितै मार्जयित्वाप
तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय गार्हत्पत्युप तिष्ठन्ते निर्कृ-
तिलोक एव चरित्वा पुन देवलोकमुपावतन्त
एकयोप तिष्ठन्त एकैव यजमाने वीर्यं दधाति
निवेशनः संगमनो वधूनामित्याह प्रजा
वै पशवो वसु प्रजयैवेनं पशुभिः समर्ध-
यन्ति (४) ॥

(ऋतुभिरेषा पराचीरुपाद्याचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः
संमितो यज्ञपुरुषैवेनं वि मिमीते यावान्पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्दे पुरुषे वीर्यं वीर्य-
णैवेनं वि मिमीते पक्षी यक्षति न ह्यपक्षः
पतितुमर्हत्यरत्निना पक्षी द्राधीयांसौ भवत-
स्तस्मात्पक्षप्रवयाशने वयांसि व्याममात्रौ
पक्षौ च पुच्छं च भवत्येतावद्दे पुरुष वीर्यम्
(१) वीर्यसंमितो वेणुना वि मिमीते
आग्नेयो वै वेणुः सशेतित्वाय यजुषा युनक्ति
यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै षड्गणेन कृषति षड्वा
ऋतव ऋतुभिरेवेनं कृषति यद्द्वादशगणेन

(क्षेत्रकर्षणम्)

संवत्सरेणैवेयं वा अग्नेरतिदाहादविभेत्सैतद्वि-
 गुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्य-
 दह्यत्कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहु-
 र्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो
 वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्प्राचं
 उत्सृजेद्द्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि
 धुवेद्यत्प्रतीचो रक्षांसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् (३) तामेवै-
 नाननूत्सृजत्यथो खल्विमा दिशमत्सृजत्यसौ
 वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तन्ते
 तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यवित्तरोऽथो
 आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्प-
 राञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते
 तिस्रस्तिस्रः सीताः (४) कृषति त्रिवृतमेव
 यज्ञमुखे वि यातयत्योप्रधीवपति ब्रह्मणाऽन्नमव
 रुन्धेऽर्केऽर्कश्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या
 ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या
 अन्नस्थानस्य वपत्यन्नस्थानस्यावरुद्ध्यै कृष्टे
 वपति कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति
 प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति यद्दग्नि-
 चित् (५) अनवरुद्धस्याश्रीयादवरुद्धेन

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

व्युद्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि
 प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै दिग्भ्यो लोष्ठान्तस-
 मस्यति दिशामेव वीर्यमवरुद्ध्यै दिशां वीर्येऽग्निं
 चिनुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दिशो लोष्ठमा
 हरेदिषमूर्जमहमित आ दद् इतीषमेवोर्जं तस्यै
 दिशोऽवरुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि
 भवत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्या* ह्यमिश्रिय-
 तेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशूनेवाव रुन्धेऽथो
 यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै (६) ॥

(च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं चाकृष्टं च दिक्तीता
 अग्निचिदव पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपत्ये-
 तद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानर-
 मव रुन्धे षडभिर्नि वपति षड्वा ऋतवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वा-
 नरमव रुन्धे समुद्रं वै नामैतच्छन्दः समुद्रमनु
 प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजा-
 नां प्रजननायेन्द्रः (१) वृत्राय वज्रं प्राहुरत्स त्रेधा
 व्यभवत्स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं
 येऽन्तःशरा अशीयन्त ताः शर्करा अभवन्त-

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

च्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरभि-
 र्यच्छर्कराभिरग्निं परिभिनाति वज्रेणैवास्मै
 पशुन्परि गृह्णाति तस्माद्द्वज्रेण पशवः परिगृही-
 तास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते त्रिस-
 ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात्सप्त
 वै शिपिण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशुनव रुन्धे त्रिणवाभिभ्रातृव्यवतास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या
 अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्याव-
 रुद्ध्ये यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्य
 विषुचीनं रेतः परा सिञ्चत्यपशुरेव भवति
 (३) यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहत्परिगृहीत एवास्मै
 समीचीनं रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति
 साम्या व्यूहति सोमो वे रेतोधा रेत एव तद्-
 धाति गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्म-
 णस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य वेष्टयो हि राजन्यः शंयुं
 बार्हस्पत्यं यथा नापानन्मोऽग्निं प्राविशत्
 (४) सोऽग्ने छण्णो रूपं एत्वोदायत् सोऽश्वं
 प्राविशत्सोऽश्वस्यावन्तत्सोऽभवद्यदश्वमाक्रम-
 यति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत्तमेवाव रुन्धे
 प्रजापतिनाऽग्निश्चेन्नव्यं इतिहुः प्राजापत्योऽश्वो

(रुक्माद्युपधानम्)

यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते पुष्कर-
रपर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं
सयोनिमेवाग्निं चिनुतेऽपां पृष्ठमपित्युप दधा-
त्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदुप
दधाति (५) ॥

(इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सर्पोर्नि दिशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्म-
मुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा
एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञाननि-
त्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुखो मुखो भवति
य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्तस्य इति यत्पृथिव्यां
चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्न न वन-
स्पतयः (१) प्र जाधिरन्यदन्तरिक्षं चिन्वीता-
न्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयांसि प्र जाधिरन्य-
द्विचि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पजन्यो वर्षे-
द्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं
चिनुते प्रजात्यै हिरण्यममृतं पुरुषमुप दधाति
यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिष्टकाया आतृ-

णमनूपदध्यात्पशुनां च यजमानस्य च
 प्राणमपि दध्यादक्षिणतः (२) प्राञ्चमुप
 दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशुनां च
 यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्ट-
 काया आतृणमनूपं दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै
 द्रुप्तश्चस्कन्देत्यमि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति
 ष्ठापयति स्रुचावुपं दधात्याज्यस्य पूर्णां का-
 ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमियं वै काष्म-
 र्यमय्यसावौदुम्बरीमे एवोपं धत्ते (३)
 तूष्णीमुपं दधाति न हीमे यज्ञपाऽऽप्तुमर्हति
 दक्षिणां काष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मा-
 दस्या असावुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां काष्मर्यमयीं
 वज्रो वा आज्यं वज्रः काष्मर्यो वज्रणैव यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षाऽस्यपं हन्ति दध्नः पूर्णामौदु-
 म्बरीं पशवो वै दध्युर्गुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं
 दधाति पूर्णो उपं दधाति पूर्णो एवैनम् (४)
 अमुष्मिल्लोक उपं तिष्ठते विराज्यामिध्वेतद्व्य
 इत्याहुः स्रुग्वै विराज्यत्स्रुचावुपदधाति विराज्ये-
 वाग्निं चिनुते यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो
 यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षाऽस्यपं
 हन्ति पञ्चभिर्व्याधारयति पारुक्तो यज्ञो
 यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाऽस्यपं हन्त्यक्षणाया

(स्वयमातृणास्थापनम्)

व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं तस्मादक्षण्या पञ्च च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्वयमातृणो-
मामेवोप धत्तेऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां
दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनै-
वामिं चिनुते प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां
च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमा-
तृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य
लोकस्यानुस्थात्या अभावमिश्वेतव्य इत्याहुरेष
वै (१) अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथ-
माभिष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्वो-
पदध्यातामभावेव तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा
एष आतिमार्तोयोऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्री-
न्वरान्दद्यान्नथो वै प्राणाः प्राणानां स्तृत्यै
द्वावेव देयो द्वौ हि प्राणावेक एव देव एको
हि प्राणः पशुः (२) वा एष यदग्निर्न खलु
वै पशव आर्यवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुप दधाति
पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात्का-
ण्डात्प्रसेहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन क्षेपा प्रति-

(स्वयमातृणास्थापनम्)

तिष्ठत्येवा नो दूर्ये प्र तनु महस्रेण शतेन
 चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै
 देवलक्ष्मं वे ज्वालित्वा तासुत्तरलक्षमाणं
 देवा उवाच तापरलक्षमाणमसुरा यम् (३)
 कामयेत वशीयात्स्यादित्युत्तरलक्षमाणं तस्योप
 दध्याद्वसिधानेव भवति यं कामयेत
 पापीयान्त्स्यादित्यपरलक्षमाणं तस्योप दध्या-
 दसुरयोनिभेदेनमनु परा भावयति पापी-
 यान्भवति ज्वालित्वा भवतीमे वे लोका-
 रुयालित्वात्तैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्त-
 रेत्याङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो
 भूत्वाऽनु प्राप्तपत् (४) यत्कूर्ममुपदधाति
 यथा क्षेत्रविदजसा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं
 लोकमजसा नयति मेधो वा एष पशूनां
 यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्य-
 न्तः पशव उपतिष्ठन्ते श्वशानं वा एतात्क्रियते
 यन्मृतानां पशूनां शीर्षेषुपधीयन्ते यन्जी-
 वेन्तं कूर्ममुपदधाति तनाश्मशानचिद्वास्तव्यो
 वा एष यश् (५) कूर्मो यधु वाता ऋतायत इति
 दध्या मधुमिजेजाम्बनक्ति स्वदयत्येवैनं ग्राम्यं
 वा एतश्चं यहव्यारण्यं यधु यहवना मधुमिश्रे-
 णाम्भनक्तुमभस्यावरुदध्वे मही द्यौः पृथिवी
 च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि
 मूह्यात् प्राप्तुर्प दधाति सुवर्गस्य लोकस्य

(उखादिस्थापनम्)

समष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्
 (६) पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते
 यो वा अपनाभिमाग्निं चिनुते यजमानस्य
 नाभिमनु प्र विशति स एनमीश्वरो हिंसि-
 तोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः
 सनाभिमेवाग्निं चिनुतेऽहिंसाया औदुम्बरं
 भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मध्यत
 उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति
 तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत इयंद्भवति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन संमितमव हन्त्यन्नमेवाक-
 वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
 वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति (७) ॥

(एष वै पशुर्यमसर्पदेश यत्तस्मात्तस्मात्सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभूतं यदु-
 खा यदुखाभुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्यो-
 तिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवा-
 स्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरु-
 पाऽऽस्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वा-
 नरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं

(उखादिस्थापनम्)

कामयेत क्षोधुकः स्यादित्युनां तस्योप (१)
 दध्यात्क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्य-
 दन्नमद्यादिति पूर्णा तस्योप दध्यादनुपदस्य-
 देवान्नमत्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां य-
 च्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप
 दधाति सवर्यित्वायोखायामपि दधाति प्रति-
 ष्ठामेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरभेध्यं य-
 त्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः (२) अमृ-
 तं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्धयति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति मध्व्योऽसानीति शृतात-
 इक्येन भेध्यत्वाय ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्द-
 ध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभय-
 स्यावर्ह्यै पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशूनेवाव रुन्धे यं कामयेताप-
 शुः स्यादिति (३) विपूचीनानि तस्योप
 दध्याद्विषूच एवान्मात्पशून्दधात्यपशूरेव भव-
 ति यं कामयेत पशमान्तस्यादिति समीची-
 नानि तस्योप दध्यात्प्रतीच एवास्मै पशून्द-
 धाति पशमानेव भवति पुरस्तात्प्रतीचीनिम-
 स्योप दधाति पश्चात्प्राचीनिमृषभस्यापशवो
 वा अन्ये गौःश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
 समीचीं दधात्येतावन्तो वै पशवः (४) द्वि-

(प्रथमचितावपस्याद्युपधानम्)

पादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतद्ग्नौ प्र दधाति
यत्पशुशीर्षिण्युपदधात्यमुमारण्यमनु ते दिशा-
मीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्प-
शूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशुनां प्रजा-
यमानानामारण्याः पशवः कनीयांसः शुचा
हृताः सर्पशीर्षिमुप दधाति यैव सर्पे त्विषि-
स्तामेवाव रुन्धे (५) यत्समचिनिं पशुशी-
र्षरूपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्दंशुकाः स्युर्यद्विषुची-
नमारण्यान्यजुरेव वदेदव तां त्विषिं रुन्धे
या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्निह्नस्ति नाऽऽरण्या-
नथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां
त्विषिमव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन
शान्तम् (६) ॥

(ऊनां तस्योप प्राणाः स्यादिति वै पशवो रुन्धे चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुर्वा एष यदग््निर्योनिः खलु वा एषा
पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीर्नमैष्टकाद्यजुः क्रियते
रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनविव
रेतो दधाति पञ्चोप दधाति पाङ्क्ताः पशवः
पशूनेवास्मै प्र जनयति पञ्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-

(प्रथमचितावपस्यासुपधानम्)

स्यर्षं हन्ति पञ्च पश्वात् (१) प्राचीरुप
 दधाति पश्वाद्वा प्राचीनं रेतो धीयते पश्वादे-
 वास्मै प्राचीनं रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात्प्र-
 तीचीरुप दधाति पञ्च पश्वात्प्राचीस्तस्मात्प्रा-
 चीनं रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशूनेव प्रजातान्त्स्वमायतनमभि पर्युहित इयं
 वा अग्नेरतिदाहादविभेत्सैताः (२) अपस्या
 अपश्यत्ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदह-
 यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायोवाच
 हेयमददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै
 य उ चैना एवं वेददिति प्राणमृत उप दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्दन्प्राणन्पश्य-
 ञ्छृण्वन्पशुजयितेऽयं पुरः (३) भुव इति
 पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं द-
 क्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
 धारायं पश्वाद्द्विश्वव्यचा इति पश्वाच्चक्षुरेवैता-
 भिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैता-
 भिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैता-
 भिर्दाधार दशदशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्षण-
 या (४) उप दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
 ङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभि-
 र्वसिष्ठ आधर्नोद्या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-

(सूचीभिरसिपथकल्पितः)

मदमि॒र्या ऊ॒र्ध्वास्ताभिर्वि॒श्वकर्मा॑ य ए॒वमे॒तासा॒-
मृद्धिं॒ वेद॒ध्नोत्ये॒व य आ॒सामे॒वं बन्धु॒तां वेद॑
बन्धु॒मान्भवति॒ य आ॒सामे॒वं क॒लृप्तिं॒ वेद॑ क॒ल्पते
(५) अ॒स्मै य आ॒सामे॒वमा॒यत॑नं वेदाऽऽय॒-
त॑नवान्भवति॒ य आ॒सामे॒वं प्र॒तिष्ठां॒ वेद॑ प्र॒त्ये॒व
तिष्ठति॒ प्राण॑भृत॒ उप॒धाय॑ सं॒यत॒ उप॑ दधाति
प्रा॒णा॒नेवा॒स्मिन्धि॒त्वा सं॒यद्भिः॒ सं यच्छति॒ तत्सं॒-
यता॑ सं॒यत्त्वमथो॑ प्रा॒ण ए॒वापा॑नं दधाति
तस्मात्प्रा॒णापा॑नौ सं च॒रतो॒ विषू॒चीरु॑पं दधाति
तस्मा॒द्विष्व॑श्चौ प्रा॒णापा॑नौ यद्वा अ॒ग्नेरसं॑यतम्
(६) असु॒वर्ग्य॑मस्य॒ तत्सु॒वर्ग्योऽभि॑र्यत्सं॒यतं
उप॑दधाति॒ समे॒वेनं॑ यच्छति॒ सुव॒र्ग्यमे॒वाक॒रुय॒-
विर्व॑यः कृतम॒याना॒मित्या॒ह वयो॑भिरे॒वाया॒नव॑
रुन्धेऽयै॒र्वया॑सि॒ सर्वतो॑ वा॒युमती॑र्भवन्ति॒ तस्मा॑-
द॒यसु॑ सर्वतः पवते (७) ॥

(पञ्चादेताः पुरोऽक्षणाया कल्पतेऽसंयतं पञ्चत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

गा॒यत्री॒ त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒त्यनु॒ष्टुक्प॒ङ्क्त्या॑ सह ।
बृ॒ह॒त्यु॒ष्णिहा॑ क॒कुत्सू॒चीभिः॑ शि॒म्यन्तु॒ त्वा ।
द्वि॒पदा॒ या च॑तु॒ष्पदा॒ त्रि॒पदा॒ या च॑ षट्पदा ।
स॒छन्दा॒ या च॑ वि॒च्छन्दाः॒ सू॒चीभिः॑ शि॒म्यन्तु॒

त्वा । महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः ।
 मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा ।
 रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिम्यन्तु
 त्वा नारीः (१) ते पत्नयो लोम वि
 चिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्नीर्दिशः
 सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा । कृविदङ्ग यवमन्तो
 यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूर्य । इहेहैषां
 कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न
 जग्मुः (२) ॥

(नारीस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उख्याग्निः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चिच्युपक्रमः ।

द्वादशात्रानुवाकाः स्युरासन्धां बह्व्यवस्थितिः ॥

वात्सप्रेणाभ्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये त्रुख्यनयनं गार्हपत्यं चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उख्याग्निं तत्र संवेत् ।

पञ्चमे कृषति क्षेत्रं षष्ठेऽत्र सिकतादिकम् ॥

वपेद्रुक्माद्युपादध्यात्सप्तमे चाष्टमे पुनः ।

स्थापयेत्स्वयमातृणामुखादीन्नवमे तथा ॥

(सूचीभिरसिपथकृत्तः)

अपस्याश्च प्राणभूतस्तथाऽपानभूतश्चित्तौ ।

प्रथमामुपादध्याद्दशमे तत्तमीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाश्वमेधिकौ ।

अश्वस्यासिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ।

कस्त्वेत्यसिपथेऽश्वस्याऽऽच्छेत्त्वचं कृष्यतां द्वयम् ॥

कल्पः—“गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिर्महिष्यश्वस्यासिप-
थान्कल्पयति प्राक्कोडात् ” इति ।

राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति । ताश्च महिषी वावाता
परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तत्स्थानेषु रेखाः
सूचीभिः कुर्युः । तत्र महिष्याः प्रथमामृचमाह—

गायत्री त्रिष्टुबिति । गायत्र्यादिककुदन्तैः शब्दैरभिधेयाश्छन्दोदेवता हेऽथ
त्वां सौवर्णसूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्वितीयामृचमाह—

द्विपदा येति । द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यस्तन्नामिका देवता-
स्तां सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु ।

कल्पः—“ एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता पत्यक्कोडात्प्राङ्नामेः ” इति ।
यथा महिषी कोडात्प्राचीने मुखभागे लिखति एवं वावाता कोडनाभ्योर्म-
ध्येऽनन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत्र प्रथममाह—

महानाम्नीति । महत्पौढं देवेष्वत्यन्तं प्रसिद्धं नाम यासां देवतानां ता
महानाम्न्य एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः । तथा रेवतयो धनवत्य एतन्नामिका
देवताः । तथा सुवरीः सर्वभसवहेतुभूता विश्वः आराः सर्वा दिशो दिग्देवताः ।
तथा मेघेषु भवा मेघ्या विद्युदभिमानिन्यो देवताः । तथा वाचो गर्जनाभिमा-
निन्यो देवता हेऽथ त्वां राजतीभिः सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्विती-
यमाह—

रजता हरिणीरिति । रजता रौप्याः । हरिणीर्हिरण्ययाः । सीसा लोह-
मध्यः । युजो लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः । अत एव वाजिनोऽन्नहेतोरश्वस्य त्वाचि
कर्मभिर्लेखनादिव्यापारैर्युज्यन्ते तादृशीभिः सूचीभिर्हेऽथ त्वां लेखनकुशला

(विशसनाभिधानम्)

देवताः शिष्यन्तु लिखन्तु । कल्पः-“ एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीताभिर्वा परिवृक्ती शेषम् ” इति । तत्र प्रथमा[माह]--

नारीस्ते पत्नय इति । हेऽथ नारीर्महिष्यादयो नार्यः पत्नयो राजप-
त्न्यस्ता मनीषया स्वबुद्ध्या लोमानि विचिन्वन्तु, असिपथसिद्धये त्वदीयं लोम-
जातमपनयन्तु पृथक्कुर्वन्तु । तथा देवानां पत्नीः सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ता देव-
पत्न्यः । तथा दिशो दिग्देवताः सूचीभिर्लौहीभिरेताभिस्त्वां शिष्यन्तु । अथ
द्वितीयामाह--

कुविदङ्गेति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अश्वमेधहवि-
र्भाजो देवा ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न
मापुः किंतु, अत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वनां हविर्विषयाणि भोज-
मानीहेह कृणुत । यज्ञानामेकैकत्वं वीप्सा । तत्रोत्तमानमुच्यते । कुविच्छब्दो
बह्वर्थवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिधान्योपेताः
कृषिकाः कुविद्यवंचिह्नहलं यवमन्यानि च गोधूमप्रियङ्गवादिधान्यान्यनुपूर्वं तत्त-
त्परिपाकानुक्रमेण वियूयेदं पक्वमिदमपक्वमिति विशेषेण पृथक्कृत्य दान्ति लुन-
न्ति, तथा यूयमपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा श्रद्धालुरयं यज्वेति
विविच्य श्रद्धालोर्हवीषे भुङ्ग्ध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः--

गायद्वाभ्यां तु महिषी वावाता तु महादपात् ।

परिवृक्ती तु नाद्वाभ्यां कल्पयेयुरसेः पथः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमाद्ये-

कादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा छ्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते
गात्राणि शिष्यति । क उ ते शमिता कविः ।
ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु ।
संवत्सरस्य धार्यसा शिमीभिः शिष्यन्तु त्वा ।

(विशसनाभिधानम्)

दैव्यां अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च शासतु ।
 गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिम्यन्तः ।
 अर्धमासाः परूँषि ते मासाश्छ्यन्तु शिम्य-
 न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टम् (१)
 सूदयन्तु ते । पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं
 भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु
 साधुया । शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वव-
 रेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमु ते तनुवै
 भुवत् (२) ॥

(विलिष्टं त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अन्नपते यावती वै वि वै पुरुषमात्रेणाग्ने तव श्रवो वयो ब्रह्म
 अज्ञानं स्वयमातृणामेषां वै पशुर्गायत्री कस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अपचितिमान्वि वा एतावन्ने तव श्रवः स्वयमातृणां
 विष्चीर्नानि गायत्री चतुःषष्टिः ॥ ६४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(विशसनाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाके सूचीभिरसिपथकृत्तिरभिहिता । अथ द्वादशे विशसनमुच्यते ।
कल्पः—“ कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विशास्तीत्यथस्य त्वचमाच्छद्यति ” इति ।
तस्मिन्ननुवाके पथमामृचमाह—

कस्त्वा छद्यतीति । हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छद्यति छिनात्ति । छिच्चा
चानन्तरं कः प्रजापतिरेव त्वां विशास्ति त्वदवयवान्विमज्य स्थापयति । ततः
कः प्रजापतिरेव ते गात्राण्यवयवाञ्जिश्यति सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः । कवि-
विद्वानर्थज्ञश्छेदनाद्यभिज्ञः क उ प्रजापतिरेव ते तव शमिता न त्वितरपशुवदन्यः
कश्चिन्मनुष्यः । अथ द्वितीयामाह—

ऋतवस्त इति । ऋतवो वसन्तादयो देवाः शमितारो भूत्वर्तुधा तत्तदनु-
काले ते परुस्त्वदीयं पर्व विशामतु विविधं स्थापयन्तु । संवत्सरस्य धायसा
धारणेन शिमीभिः शमनहेतुभिः क्रियाभिस्त्वा त्वां शिम्यन्तु शमयन्तु । ऋतुदेवा
एव संवत्सरधारकाः सन्तस्तत्कालोचितव्यापारैस्त्वां देवयोग्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः ।
अथ तृतीयामाह—

दैव्या अध्वर्यव इति । देवेषु भवा दैव्या अध्वर्यवो ध्रुमभूतयः । “घौर-
ध्वर्युः ” “ अधिनाऽध्वर्युः ” “ सत्यहविरध्वर्युः ” इति श्रुतेः । तादृशाः
सर्वे त्वां छद्यन्तु शस्त्रेण च्छिन्दन्तु । किंच विशासतु विविधं स्थापयन्तु ।
शिमाः शमनहेतवः सन्तस्ते गात्राणि त्वदीयानवयवान्पर्वशस्तत्पवानुसारेण
शिम्यन्तः शमयन्तो रक्षन्तः कृण्वन्तु तत्र तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु । अथ
चतुर्थीमाह—

अर्धमासा इति । अर्धमासा मासाश्च देवतास्ते परस्मिन् शिम्यन्तः शम-
यन्तो रक्षन्तश्छद्यन्तु च्छिन्दन्तु । तथाऽहोरात्राणि तदभिमानिनी देवता मरुवश्च
ते सर्वेऽपि विलिष्टं विनाशितमङ्गं सूदयन्तु स्वाद् कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीमाह—

पृथिवी इति । हेऽथ ते छिद्रं त्वदीयं विनष्टमङ्गमन्तरिक्षेण सहिवा पृथिवी
भिषज्यतु समादधातु । वायुश्च भिषज्यतु । इयं द्यौर्नक्षत्रैः सहिवा ते रूपं
त्वदीयं स्वरूपभूतमिदं हविः साधुया साधु समीचीनं यथा भवति तथा कृणोतु
करोतु । अथ षष्ठीमाह—

शं ते परेभ्य इति । हेऽथ ते तव परेभ्यो गात्रेभ्य उक्तेभ्योऽवयवेभ्यः
शं सुप्तमस्तु । तथाऽवरेभ्यो निरुष्टेभ्योऽवयवेभ्यः शमस्तु । तथाऽस्वम्बसवदी-

(द्वितीयचित्तिगताश्विन्यावीष्टकाचसुष्टयाभिधानम्)

येभ्योऽग्निभ्यो मज्जभ्यश्च शमस्तु । तथा ते तनुवे शरीराय शम् भुवत्सुखमेव भवतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेतिमन्त्रपटकेन सशस्य त्वचमाच्छ्रयति ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽ-
हेतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमा-
णस्यान्तर्यान्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनिरूपं
दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तो यज्ञो
यावनेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्युतव्या उपं
दधात्युतूनां क्लृप्त्यै (१) पञ्चोपं दधाति पञ्च

* एतदाद्येकादशानुवाकाश्चतुर्थकाण्डगततृतीयप्रपाठकस्थचतुर्थानुवाकमारभ्य तद्वत्-
चतुर्थप्रपाठकस्थसप्तमानुवाकपर्यन्तेन मूलेन सह व्याख्याता इत्यत्र पुनर्भाष्यकृता न व्या-
ख्याताः ।

(द्वितीयचितिगताश्विन्यादीष्टकाचतुष्टयाभिधानम्)

वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति स-
 मानप्रभृतयो भवन्ति समानोर्दकारस्तस्मात्समा-
 ना ऋतव एकैः पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दृतवो
 व्यावर्तन्ते प्राणभृत उप दधात्युत्तुष्वेव प्राणा-
 न्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो न
 जीर्यन्त्यथो - प्र जनयत्येवैनानेष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्दृतव्या उपधाय प्राणभृतः (२) उपदधाति
 तस्मात्सर्वानृतननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनीरुप
 दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
 मृतं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्सर्वानृत-
 न्वर्षति यत्प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुप-
 दधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते पशवो
 वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नाना-
 व्रतास्तेऽप एवाभि समनसः (३) यं काम-
 येतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधाय-
 पस्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करो-
 त्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्या-
 दित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात्सं-
 ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
 चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो
 रूपाणि द्वे शुक्रे द्वे कृष्णे (४) मूर्धन्वतीभि-
 वन्ति तस्मात्पुरस्तान्मूर्धा पञ्च दक्षिणायाम्
 श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पश्चाद्-

(स्वयमातृण्णाद्यभिधानम्)

षी॒यान्पु॒रस्तात्प्र॒वणः॑ प॒शुर्व॒स्तो व॒य इति॑
 दक्षि॒णेऽस॒ उप॑ दधाति वृ॒ष्णिर्व॒य इत्यु॒त्तरेऽस॒-
 सा॒वेव॒ प्रति॑ दधाति व्या॒घ्रो व॒य इति॑ दक्षि॒णे
 प॒क्ष उप॑ दधाति सि॒ंहो व॒य इत्यु॒त्तरे॑ प॒क्ष-
 यो॒रेव॒ वी॒र्यं॑ दधाति पु॒रुषो॑ व॒य इति॑ म॒ध्ये
 तस्मात्पु॒रुषः॑ प॒शूना॑मधिपतिः (५) ॥

(कलृप्त्या उपधार्यमाणभूतः समनसः कृष्णे पुरुषो वय इति पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॑ग्नी अव्य॒थमा॒नामि॒ति स्वय॑मातृण्णा
 मुप॑ दधातन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ वा इ॒मौ लो॒कौ विधृ॑-
 ताव॒नयो॑र्लो॒कयो॒र्विधृत्या॑ अ॒धृते॒व वा ए॒षा
 यन्म॑ध्य॒मा चि॒तिर॒न्तरि॑क्षमि॒व वा ए॒षेन्द्रा॑ग्नी
 इत्य॑हिन्द्रा॒ग्नी वै दे॒वाना॑मो॒जोभृ॒तावो॒जसै॒वैना॑-
 म॒न्तरि॑क्षे चि॒नुते॒ धृत्यै॑ स्वयमातृण्णामुप॑ दधा-
 त्यन्त॑रि॒क्षं वै स्वय॑मातृण्णाऽन्त॑रि॒क्षमे॒वोप॑ ध॒त्तेऽ-
 श्वमु॑प॑ (१) घ्रा॒पय॑ति प्रा॒णमे॒वास्यां॑ दधात्य-
 थो॑ प्राजाप॒त्यो वा अश्वः॑ प्रा॒जाप॑ति॒नैवाग्निं॑
 चि॒नुते॒ स्वय॑मातृण्णा भ॒वति प्रा॒णाना॑मु॒त्सृष्ट्या॑
 अथो॑ सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्ये दे॒वानां॑ वै
 सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॒तां दि॒शः॑ सम॒वली॑यन्त॒ त
 ए॒ता दि॒श्या॑ अप॒श्यन्ता॑ उपा॒दध॑त॒ ताभि॑र्वै

ते दिशोऽहं हन्याद्विद्या उपदधाति दिशां
 विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२)
 दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
 प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणा
 ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां
 वाग्ज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा
 विराड्विराट्छन्दासां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ता-
 द्दत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे छन्दा-
 सि पशुष्वजिमयुस्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्ह-
 ताः (३) पशव उच्यन्ते मा छन्द इति
 दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः
 पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देव-
 तेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
 धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति षट्त्रिं-
 शत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
 पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्द-
 साः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः (४) उप-
 धीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं सप्त वालखिल्याः
 पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शिषिण्याः
 प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मुधाऽ-
 सि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति
 पश्चात्प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (५) ॥

(अश्वमुप पुरस्तादुप बार्हता एताश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्यज्ञेऽकुर्व॑त॒ तदसुरा॑ अकुर्व॑त॒ ते
 दे॒वा ए॒ता अक्ष॑णयास्तो॒मीयां॑ अपश्य॒न्ता
 अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथोपा॑दधत॒ तदसुरा॑ नान्ववा॒-
 य॒न्ततो॑ दे॒वा अ॒भव॒न्पराऽसुरा॑ यदक्ष॑णयास्तो॒-
 मीयां॑ अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथो॒पदधा॑ति॒ भ्रातृ॑व्या॒-
 मिभू॒त्यै भव॑त्यात्म॒ना परा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यो भव॒-
 त्याश॒स्त्रिवृ॑दिति॒ पुरस्ता॑दुप॒ दधा॑ति॒ यज्ञ॑मुखं वै
 त्रि॒वृत् (१) यज्ञ॑मुखमे॒व पुरस्ता॑द्वि या॒तय॑ति॒
 व्यो॒म सप्त॑दश इति॒ दक्षि॑णतोऽन्नं॒ वै व्यो॑मा॒न्नं
 सप्त॑दशोऽन्नमे॒व दक्षि॑णतो॒ धत्ते॑ तस्माद्दक्षि॑णेना॒-
 न्नम॑द्यते॒ धरु॑ण॒ एकवि॑ंश इति॒ पश्चात्प्र॑तिष्ठा
 वा ए॒कवि॑ंशः प्रति॑ष्ठित्यै॒ भान्तः॑ पञ्चद॒श इत्यु॑-
 त्तर॒त ओजो॑ वै॒ भान्त॑ ओजः॒ पञ्चद॑श ओजं
 ए॒वोत्तर॑तो॒ धत्ते॑ तस्माद्दुत्तर॑तोभिप्रया॒थी ज॑यति॒
 प्र॒तूर्ति॑रष्टादश इति॒ पुरस्ता॑त् (२) उप॒ दधा॑ति॒
 द्वौ त्रि॒वृता॑वभिपूर्व॒ यज्ञ॑मुखे॒ वि या॑तयत्य॒-
 भिव॑र्तः स॒विंश॑ इति॒ दक्षि॑णतोऽन्नं॒ वा अ॑भि॒-
 वर्तो॑ऽन्नं स॒विंशोऽन्नमे॒व दक्षि॑णतो॒ धत्ते॑ तस्मा॒-
 दक्षि॑णेना॒न्नम॑द्यते॒ वर्चो॑ द्वावि॑ंश इति॒ पश्चाद्य॑-
 द्विंश॑तिर्द्वे॒ तेन॑ वि॒राजो॑ यद्द्वे॒ प्रति॑ष्ठा॒ तेन॑
 वि॒राजो॑रे॒वाभि॑पूर्वम॒न्नाद्ये॑ प्रति॒ तिष्ठ॑ति॒ तपो॑
 नव॑दश इत्युत्तर॒तस्तस्मात्स॒व्यः (३) हस्त॑यो॒-
 स्तप॑स्वितरो॒ योनि॑श्चतुर्विंश॒ इति॑ पुरस्ता॑दुप॒

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति गर्भाः
 पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं
 पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणे-
 नान्नमद्यत ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे वै
 लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति संभ-
 रणस्त्रयोविंश इति (४) उत्तरतस्तस्मात्सव्यो
 हस्तयोः संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश इति पुर-
 स्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञ-
 मुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ब्रध्नस्य विष्टपं
 चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
 ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
 तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः प्रतिष्ठा त्रय-
 स्त्रिंश इति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै नाकः षट्त्रिंश
 इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सव्यस्त्रयोविंश इति सुवर्गो वै पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
 मुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म
 यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति

(अक्षण्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो
 वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि
 दधाति तस्माज्जातोऽन्नमात्ति जनित्रं स्पृतं
 सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रम् (१)
 अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 द्दक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पश्चा-
 त्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
 स्मिन्दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकवि-
 ंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः
 प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः
 (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभि-
 प्रयायी जयति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप
 दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञ-
 मुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात-
 यत्यादित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा
 आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविं-
 शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नम-
 द्यतेऽदित्यै भागः (३) असीति पश्चात्प्रतिष्ठा
 वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रति-
 ष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै
 देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्म-
 वर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्-

(अक्षय्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता यत्रश्रंतुष्टोम
 इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै यत्रः
 (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो या-
 सा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षिणा-
 वृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव
 दक्षिणतो यत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यत ऋभूणां
 भागोऽसीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोऽष्टाचत्वा-
 रिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय
 तस्मादिमौ लोकौ समावद्दीर्यौ (५) यस्य
 मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भव-
 त्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽ-
 त्यन्नमाऽऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः
 पश्चात्प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत औ-
 जस्वेयव भवत्याऽस्यौजस्वी जायतऽर्को वा
 एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेषा
 विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तद्वर्धमानु वि-
 धीयतेऽत्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा वि-
 धा विधीयते य उ चैनामेवं वेद सृष्टीरुप
 दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे न वा इदं दिवा
 न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरप-
 श्यन्ता उपादधत ततो वा इदं व्यौच्छस्य-
 स्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तमं
 एवाप हते (७) ।

(अक्षपत्नविराडाख्येष्टकाभिधानम्)

(वै जनिं पञ्चदशोऽदित्यै भागो वै धर्तः सप्तद्विषौ विधा ततो वा इदं चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने॒ जा॒तान्प्र॒ णुंदा॒ नः॒ स॒प॒त्ना॒नि॒तिं॒ पु॒र॒स्ता॒-
दुप॑ दधाति॒ जा॒ताने॒व॒ भ्रा॒तृ॒व्यान्प्र॒ णुं॒द॒ते॒
सह॑भा॒ जा॒तानि॒तिं॒ प॒श्चा॒ज्ज॒नि॒ष्य॒मा॒णाने॒व॒
प्र॒ति॒ नु॒द॒ते॒ च॒तु॒श्च॒त्वारि॑ंशः॒ स्तोम॒ इति॑ दक्षिण-
तो ब्र॑ह्मवर्चसं॒ वै च॒तु॒श्च॒त्वारि॑ंशो ब्र॑ह्मवर्चसमेव
दक्षि॑णतो धत्ते॒ तस्मा॑द्दक्षिणोऽर्धो ब्र॑ह्मवर्चसि-
तरः॒ षोड॑शः॒ स्तोम॒ इत्यु॑त्तरत॒ ओजो॒ वै षो॑डश
ओज॑ ए॒वोत्त॑रतो धत्ते॒ तस्मा॑त् (१) उत्त॒र-
तो॒भि॒प्र॒धा॒यी॒ ज॒यति॒ वज्रो॒ वै च॒तु॒श्च॒त्वारि॑ंशो
वज्रः॒ षोड॑शो यदे॒ते इष्ट॑के॒ उप॒द॒धाति॒ जा॒ताश्चै॒व
ज॒नि॒ष्य॒मा॒णाश्च॒ भ्रा॒तृ॒व्यान्प्र॒णु॒द्य॒ वज्र॑म॒नु प्र
ह॑रति॒ स्तृत्यै॒ पुरी॑षवतीं॒ मध्य॒ उप॑ दधाति
पुरी॑षं॒ वै म॒ध्य॒मा॒त्म॒नः॒ सा॒त्मा॒नमे॒वाग्निं॒ चि॒नुते॒
सा॒त्माऽमु॒ष्मि॒ल्लो॒के भ॑वति॒ य ए॒वं वे॒दता॒ वा
अ॒स॒प॒त्ना॒ नामे॑ष्टका॒ यस्यै॒ता उप॑धीयन्ते (२)
ना॒स्य॒ स॒प॒त्नो भ॑वति॒ प॒शु॒र्वा ए॒ष यद॑ग्निर्विराज
उ॒त्त॒मा॒यां चि॒त्यामु॑प॒ दधाति॒ वि॒राज॑मे॒वोत्त॑मां
प॒शु॒षु द॑धाति॒ तस्मा॑त्पशु॒मानु॑त्त॒मां वाचं॑ वदति

दशदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्षणयोपं दधाति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 ष्ठित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्तेनर्षयः (३) अश्राम्यन्ते
 तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता
 इष्टका निरमिमतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपादधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन्यदेता
 इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुव-
 र्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता स्तोमभागैरे-
 वासृजत यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति
 प्रजा एव तद्यजमानः सृजते बृहस्पतिर्वा एत-
 द्यज्ञस्य तेजः समभरद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोम-
 भागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृह-
 स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत्स्तोम-
 भागा यत्स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रति-
 ष्ठित्यै सप्तसप्तोपं दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये
 प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृजत यत्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्म-
 मन्वितिरिति दिवं संधिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधि-

(स्तोमभागाख्येष्टकाभिधानम्)

रिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनु-
वेति रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रुद्रान्तसु-
दीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तन्तुरिति
प्रजाः पृतनाषाडित पशून्रेवदित्योषधीरभि-
जिदसि युक्तग्रावा (१) इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्योहदभिजित्यै ताः
प्रजा अप्रप्राणा असृजत तास्वधिपतिरसीत्येव
प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं ससर्प इति चक्षुर्व-
योधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मिथुनी अभवन्तासु त्रि-
वृदसीत्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सरोहोऽसि नीरो-
होऽसीत्येव प्राजनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न
प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषश्रिरामि वस्यष्टि-
रसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽ-
सि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता
एषु लोकेषु प्रति ष्ठापयति सात्माऽन्तरिक्षं
रोहति सप्राणोऽमुष्मिल्लोके प्रति तिष्ठत्यव्य-
धुंकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद (३) ॥

(युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(नाकसदादिपञ्चविधेष्टकाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तन्ना-
 कसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसद् उपदधाति नाकस-
 द्भिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै
 लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं
 भवति यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसद्
 उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठानां
 वा एतत्तेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः (१)
 उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा
 उप दधात्यप्सरसं एवैनमेता भूता अमुष्मि-
 ष्ट्लोक उप शेरेऽथो तनूपानीरेवैता यजमानस्य
 यं द्विष्यात्तमुपदधद्भ्यायेदेताभ्य एवैनं देव-
 ताभ्य आ वृश्वाति ताजभार्तिमाल्छत्युत्तरा नाक-
 सद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु
 निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात्प्राचीमुत्त-
 मामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते
 स्वयमातृण्णां च विक्रणीं चोत्तमे उप दधाति
 प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽयुर्विक्रणीं प्राणं चैवाऽऽ-
 युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च
 प्राणानामुत्तमौ नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्या-
 द्यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् (३) च
 यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मा-
 न्नान्योत्तरेष्टकोपधेया स्वयमातृण्णामुप दधा-
 त्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽऽयुमेवोप धत्तेऽश्वमुप

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

घ्रापयति प्राणमेवास्यौ दधात्यथौ प्राजापत्यो
वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा
भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथौ सुवर्गस्य लो-
कस्यानुख्यात्या एषा वै देवानां विक्रान्तिर्य-
द्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रा-
न्तिमनु वि क्रमत उत्तरत उप दधाति तस्मा-
दत्तरत उपचारोऽग्निर्वायुप्रती भवति समि-
द्ध्यै (४) ॥

(संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदस्तत्पशूनामेषा वै द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि
पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि वै देवानां वामं
पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतां ह वै
यज्ञसेनश्चैत्रियायणाश्वितिं विदां चकार तथा वै
स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव
रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
गायत्री तेज एव (१) मुखतो धत्ते मूर्धन्व-
तीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुभिन्द्रियमेव
मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहती-

(सयुगादीष्टकात्रयाभिधानम्)

रु॒ष्णिहाः प॒ङ्क्तीर॒क्षर॑प॒ङ्क्तीरि॒ति वि॒षु॒रूपाणि॒
 छन्दा॑स्युप॒ दधाति॒ वि॒षु॒रूपा वै प॒शवः॑ प॒शवः॑
 (२) छन्दा॑सि वि॒षु॒रूपाने॒व प॒शूनव॑ रुन्धे
 वि॒षु॒रूपम॑स्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ॑ चैनामेवं वेदातिच्छन्दसमुप॒ दधात्यति॑-
 च्छन्दा॑ वै सर्वाणि॒ छन्दा॑सि॒ सर्वे॑भिरेवैनं
 छन्दो॑भिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदति-
 च्छन्दा॑ यदतिच्छन्दसमुप॒ दधाति॒ वर्ष्मै॒वैनं॑ स-
 मानानां॑ करोति द्विपदा उप॒ दधाति॒ द्विपाद्य-
 जमानः॑ प्रतिष्ठित्यै (३) ।

(तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सर्वा॑भ्यो वै दे॒वता॑भ्योऽग्निश्ची॒यते॒ यत्स॒युजो॒
 नोप॑द॒ध्याद्दे॒वता॑ अस्याग्निं वृ॒ञ्जीर॑न्यत्स॒युजं॑
 उप॑द॒धात्या॒त्मनै॒वैनं॑ स॒युजं॑ चिनुते नाग्निना
 व्यु॒ध्यते॑ऽथो यथा पुरु॑षः स्राव॑भिः संतत एव-
 भे॒वैता॑भि॒रग्निः॑ संततोऽग्निना॒ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑
 लो॒कमा॑यन्ता अमूः कृत्तिका॑ अभवन्त्यस्यैता
 उप॑धीयन्ते सु॒वर्गमे॒व (१) लो॒कमे॑ति गच्छति
 प्रका॑शं चि॒त्रमे॒व भ॑वति मण्डलेष्टका उप॒ दधा-
 तीमे॑ वै लो॒का मण्डले॑ष्टका इमे खलु॒ वै लो॒का-

(वृष्टिसन्यादीष्टकापञ्चकाभिधानम्)

दे॒वपु॒रा दे॒वपु॒रा ए॒व प्र वि॒शति॒ नाऽऽति॒माच्छि॒-
त्याभिं चिक॒यानो विश्व॒ज्योतिष॒ उप॑ द॒धाती॒मा-
ने॒वैताभिर्लो॒कान्ज्योति॑ष्मतः कुरु॒तेऽथो॑ प्रा॒णा-
ने॒वैता यज॑मानस्य द्वा॒धत्ये॒ता वै दे॒वताः॑ सुव-
र्ग्यास्ता ए॒वान्वा॒रभ्य॑ सुव॒र्गं ला॒कमेति॑ (२) ॥

(सुवर्गमेव ता एव चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वृ॒ष्टि॒सनी॒रुप॑ द॒धाति॒ वृष्टि॑मे॒वाव॑ रुन्धे यदे॒-
क॒धोप॑द॒ध्यादे॒कमृ॑तं वर्षे॒दनु॑परि॒हारं॑ सा॒दयति॒
तस्मा॒त्सर्वानृ॑त॒न्वर्षति॑ पुरो॒वात॑सनि॒रसीत्या॑है-
तद्वै वृ॒ष्ट्यै रूपं॑ रूपेणै॒व वृष्टि॑मव॑ रुन्धे सं॒या-
नीभि॒र्वै दे॒वा इ॒माँल्लो॒कान्त्सम॑गु॒स्तत्सं॒यानी॑-
नां सं॒यानि॒त्वं यत्सं॒यानी॑रुप॒दधाति॑ यथाऽप्सु
ना॒वा सं॒यात्ये॒वम् (१) ए॒वैताभि॑र्यज॒मान
इ॒माँल्लो॒कान्त्सं या॑ति पु॒बो वा पु॒वोऽन्ने॑र्यत्सं॒या-
नीर्य॑त्सं॒यानी॑रुप॒दधाति॑ पु॒वमे॒वैतम॑भ्य॒ उप॑
द॒धात्यु॒त यस्यै॒ताभूप॑हि॒तास्वापोऽग्निः॑ हर॒न्त्य-
हंत॑ ए॒वास्या॑भिरा॒दित्ये॑ष्ट॒का उप॑ प्राप्नो॒त्यादित्या॑
वा ए॒तं भू॒त्यै प्रति॑ नुद॒न्ते या॑ऽलं भू॒त्यै सन्भू॑तिं
न प्राप्नो॒त्यादित्याः॑ (२) ए॒नेव॑ भू॒तिं गम॑य-

न्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽभि
 चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
 वेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवा-
 नाः रोचत एवमेवैष मनुष्याणाः रोचते घृते-
 ष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं
 प्रियेणैवेनं धाम्ना समर्धयति (३) अथो
 तेजसाऽनुपरिहारं सादयत्यपरिवर्गमेवास्मि-
 न्तेजो दधाति प्रजापतिरग्निमर्चिनुत स यशसा
 व्यार्घ्यत स एता यशोदा अपश्यन्ता उपाधत्त
 ताभिर्वै स यश आत्मन्धत्त यद्यशोदा उप-
 दधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन्धत्ते
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुष-
 स्तास्मिन्यशो दधाति (४) ॥

(एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकाजपञ्चाशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयन्ता आसन्कनीयाः सो देवा
 आसन्भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
 अपश्यन्ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयाः-
 सोऽभवन्वनस्पतिभिरोषधीभिर्वारिवस्कृदसीतीमा-
 मजयन्प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्बुध्वाऽ-
 सित्यममजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदित्यन्त-

(अश्वमेधविधिः)

रि॒क्षम॒जय॒न्ततो॑ दे॒वा अ॒भ॒वन् (१) पराऽ-
सुरा॑ य॒स्यैता॑ उ॒पधी॑यन्ते भू॒याने॒व भ॑वत्य॒भी-
मा॒ल्लो॒कान्ज॑यति भ॒वत्या॒त्मना॑ पराऽस्य॒ आतु॑-
व्यो भ॒वत्य॒प्सुष॑दासि इ॒येन॒सद॒सीत्या॑हे॒तद्वा अ॒-
ग्ने रू॒पं रू॒पेणै॒वाग्नि॑म॒व रु॒न्धे पृथि॑व्यास्त्वा
द्र॒विणे सा॒दया॑मीत्या॒हेमाने॒वैता॑भि॒ल्लो॒कान्द्र॒वि-
णा॒वतः कुरु॑त आ॒युष्या॑ उ॒प द॒धात्या॑यु॒रेव (२)
अ॒स्मिन्द॒धात्य॑ग्ने॒ यत्ते॒ परं॑ ह॒जामे॑त्या॒हेतद्वा
अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॑ प्रि॒यमे॒वास्य॑ धामो॒पाऽऽप्नो॑ति
ता॒वेहि॒ स र॑मा॒वहा॒ इत्या॑ह॒ व्ये॒वैने॒न परि॑
ध॒त्ते पा॒ञ्चज॑न्ये॒ष्वप्ये॒ध्यम॒ इत्या॑हे॒ष वा अ॒ग्निः
पा॒ञ्चज॑न्यो॒ यः प॒ञ्चचि॑ती॒कस्त॑स्मा॒दिव॑मा॒हर्त॑व्या
उ॒प द॒धात्ये॑तद्वा ऋ॒तूना॑ प्रि॒यं धाम॑ य॒दृत्त॑व्या
ऋ॒तूना॑मे॒व प्रि॒यं धामा॑व॒ रुन्धे॒ सुमे॑क॒ इत्या॑ह
सं॒वत्स॑रो॒ वै सु॒मेकः॑ सं॒वत्सर॑स्यै॒व प्रि॒यं धामो॑-
पाऽऽप्नो॑ति (३) ।

(अश्व॒वचा॑र्यु॒रेव॑र्त॒व्या उ॒प षड्विं॑शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्र॒जाप॑ते॒रक्ष्य॑श्व॒यत्त॑पराऽप॒तत्तद॑श्वोऽम॒वद्यद॑श्व-
यत्तद॑श्वस्याश्व॒त्वं तद्दे॒वा अ॑श्वमे॒धेने॒व प्रत्य॑दधु-

रेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते
 सर्व एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः
 सर्वस्य भेषजः सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 अंतरजपि वा एतेन ब्रह्महत्यामंतरन्तसर्वं पाप्मा-
 नम् (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमे-
 धेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजाप-
 तेरक्षयश्च यत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽर्घ्यं दान्ति दक्षि-
 णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटो भवत्यप्सुर्यो-
 निर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवैनं योनौ
 प्रति ष्ठापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सर-
 इह वा अश्वस्य सकथ्याऽबृहच्चहेवाश्वतुष्टोमे-
 नैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
 सर्वत्वार्य (२) :

(सर्वं पाप्मानमबृहद्द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञ इन्द्राग्नी देवा वा अक्षण्यास्तोमीया अग्नेर्भागोऽस्यग्नें जातान्-
 शिमरिति नाकसद्भिश्छन्दाशसि सर्वाभ्यो वृष्टिसर्वादेवासुराः कनीयास्तः प्रजा-
 पतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नयज्ञो देवा वै यस्य मुख्यवतीनाकसद्भिरेवैताभि-
 रष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अश्वमेधविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चितिराद्या द्वितीये स्यात्तृतीये तु चतुष्टयम् ।

द्वादशानुवाकाः स्युः प्रथमे त्विष्टका इमाः ॥

आश्विन्यश्च तथर्तव्याः प्राणभृत्संज्ञकास्तथा ।

अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमातृण्णा दिश्याः प्राणभृत्स्तथा ।

बृहत्यो वालखिल्याश्च तृतीयस्यां चिताविमाः ॥

तृतीयतुर्ययोरक्षणयास्तोमियाश्च सृष्टयः ।

व्युष्टयश्चेष्टकाः प्रोक्ताश्चतुर्थ्यां च चिताविमाः ॥

पञ्चमे त्वसपत्नारुष्या विराडारुष्याश्च वर्णिताः ।

षष्ठे तु स्तोमभागरुष्या नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥

चोडारुष्याः स्वयमातृण्णा विकर्णी ताश्च सप्तमे ।

छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथयन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

सयुजो मण्डलारुष्याश्च विधज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिसनिसंयानिकाभिधाः ।

आदित्यारुष्या घृतारुष्याश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भूयस्कृदग्निरूपाभिधा अपि ।

ऋविणोदास्तथाऽऽयुष्याः स्यादग्निहृदयाभिधा ॥

ऋतव्याश्चेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वश्वमेधस्य विधिरित्यत्र निर्णयः ॥

तमिपमश्वमेधं विधत्ते—

प्रजापतेरक्षीति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्याक्षिगोलकं केनापि व्याधिनोऽच्छनम-
भूत् । तच्च भूमौ पतितं सदश्वरूपेणाऽऽविर्बभौ । यस्मात्कारणादश्वयत्तस्मात्कारणा-
त्तत उत्पन्नस्य प्राणिनोऽश्वनाम संपन्नम् । ततो देवाः प्रतीकारं विचार्याश्वमे-

(अश्वमेधविधिः)

धमनुष्ठाय तेनाश्वमेधसामर्थ्येन तत्प्रजापतेराक्षि समादधुः। तस्मादेवं प्रशास्त्रत्वादश्व-
मेधेन यजेत । स च यथा प्रजापतिं संपूर्णं करोति । स्वयं च प्रजापतिमाप्त्या
सर्वात्मको भवति । तदेवं सर्वभावमाप्त्यर्थमश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थमश्व-
मेधकृतं तदुपासनं च विधत्ते—

सर्वस्य वा इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरू-
पस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच, सर्वस्य व्याधिजातस्य तद्धे-
तुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं मेषजम् । अत एवेदानींतना देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्य-
जन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परि-
हृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके
तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च
द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालो-
चनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्यान्तिमानुवाके—“यो वा अश्व-
स्य मेध्यस्य शिरो वेद ” इत्यस्मिन्नभिधास्यते । चोदकपातं दक्षिणावदानं
बाधितुं विधत्ते—

उत्तरं वै तदिति । यस्मात्प्रजापतेरुत्तरभागवार्ति वामाक्षि उच्छूनमम-
वत्तस्मादश्वसंबन्धिनो हविषोऽवदानमप्युत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । अन्येषामश्व-
व्यतिरिक्तानां पशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानम् । अत एव सूत्रकार आह—
“ पशुकाल उत्तरत उपरिष्ठादग्नेर्वैतसे कटेऽश्वं प्राञ्चं यथाऽङ्गं चिनोति एवं
पुरस्तात्प्रत्यश्वं तूपरं पश्चात्प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः पृक्षशाखास्वितरान्पशूना-
सादयति ” इति । हविःसादनाधारं विधत्ते—

वैतसः कट इति । अप्सु जलेषु योनिर्निवासस्थानं यस्यासावप्सुयोनिः ।
वडवा हि समुद्रजलेष्ववतिष्ठते । वैतसस्योदकजन्यत्वं प्रसिद्धम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ भोभूते मेतायते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वा रथंतरसामा ”
इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमारूपावेकाहकृत् तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः
सोऽत्र कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तमिमं विधत्ते—

चतुष्टोमः स्तोम इति । चत्वारः स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशो
यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं चतुष्टोमः । द्वितीयेन स्तोमशब्देन विशेष्य-

(अश्वमेधविधिः)

भूतोऽग्निष्टोमो लक्ष्यते । भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेतिवत्रिवृदाग्निष्टोम इत्यत्र विधानात् । एकस्तोमकोऽपि काश्चिदग्निष्टोमो विद्यते तद्व्यावृत्तये चतुष्टोम इति विशिनष्टि । त्रिसुत्यात्मकस्याश्वमेधस्य प्रथममहश्चतुष्टोमरूपं कुर्यात् । तरट्शब्देन कृकलासोऽभिधीयते । स कदाचिदश्वस्य सक्थिपदेशमारुह्य तत्सक्थिमांसमुद्यम्य भक्षितवान् । तच्च सक्थिरूपं विकलमङ्गं देवाश्वतुष्टोमेनैव समादधुः । तस्मादयं चतुष्टोमोऽश्वस्य संपूर्तये भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीधीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

*दे॒वा॒सुराः सं॒य॒त्ता आ॒सन्ते न व्य॑जयन्त स
 ए॒ता इन्द्र॑स्तनूर॑पश्यत्ता उपा॑धत्त ताभि॒र्वै स
 तनु॑वामिन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मा॒त्मन्ध॑त्त ततो॑ दे॒वा अभ॑-
 वन्परा॑ऽसुरा यदिन्द्र॑तनूरु॑पदधाति तनु॑वमेव ता-
 भिरिन्द्रि॒यं वी॒र्यं य॑जमान आ॒त्मन्ध॑त्तेऽथो से-
 न्द्र॑मेवाग्निः सत॑नुं चिनुते भव॑त्यात्मना परा॑ऽस्य
 भातृ॑व्यः (१) भवति य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॑ऽपा॒क्राम॑-
 त्तम॑वरु॒धं नाश॑कनुवन्त ए॒ता य॑ज्ञतनूर॑पश्यन्ता
 उपा॑दधत् ताभि॒र्वै ते य॒ज्ञमवा॑रुन्धत् यद्य॑ज्ञत-
 नूरु॑पदधाति य॒ज्ञमेव॑ ताभिर्य॑जमानोऽव॑ रुन्धे
 त्रया॑स्त्रिंश॒तमुप॑ दधाति त्रया॑स्त्रिंश॒द्वै दे॒वता॑
 दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रुन्धेऽथो सा॒त्मान॑भेवाग्निः सत॑नुं
 चिनुते सा॒त्माऽमुष्मि॑ल्लो॒के (२) भवति॑ य
 एवं वेद॑ ज्योति॑ष्मतीरुप॑ दधाति ज्योति॑रेवा-
 स्मिन्द॑धात्येताभि॒र्वा अ॒ग्निश्चितो॑ ज्वलति ताभि॑-
 र्वेन॑ स॒मिन्ध॑ उ॒भयो॑रस्मै लो॒कयो॑ज्योति॑र्भ-
 षति॑ नक्ष॒त्रेष्ट॒का उप॑ दधात्येतानि वै दि॒वो
 ज्योती॑ःषि॒ तान्ये॒वाव॑ रुन्धे सु॒कृता॑ वा ए॒तानि
 ज्योती॑ःषि॒ यन्नक्ष॑त्राणि॒ तान्ये॒वाऽऽप्तो॑त्यथौ

* एतदाद्येकादशानुवाकभाष्यं चतुर्थकाण्डस्थचतुर्थप्रपाठकाष्टमानुवाकमारभ्य काण्ड-
 समाप्तिपर्यन्तं वर्तते, तत्रत्र द्रष्टव्यम् ।

(ऋतव्यादीष्टकात्रयप्रोक्षणयोरभिधानम्)

अनूकाशभेवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्संस्पृष्टा उप-
 दध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
 स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव
 लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुर-
 स्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चादन्याः
 प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
 नक्षत्राण्या वर्तन्ते (४) ॥

(भ्रातृव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋतव्या उप दधात्यतूनां क्लृप्त्यै द्वंद्वमुप
 दधाति तस्माद्द्वंद्वमृतवोऽधृतेव वा एषा यन्म-
 ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु
 चितीषूप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
 श्लेषणं वा एताश्चित्तीनां यद्वतव्या यद्वतव्या
 उपदधाति चितीनां विधृत्या अवकामनूप
 दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिसू (१)
 एवामिं चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स
 ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
 एवं वेदादिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै
 नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च
 पूर्वाश्वितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चित्तिं चिनुते

षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठत्येता वै (२) अधिपत्नीनामेष्टका
 यस्यैता उपवीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
 भवति यं द्विष्यात्तमुपदृध्दध्यायेदेताभ्य एवैनं
 देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्छत्यङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृ-
 तिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन्ताद्विरण्यमभवद्य-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो
 भेषजमेवास्मै करोति (३) अथो रूपेणैवै-
 नं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोक-
 मिति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
 सन्त्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं
 कामदुधां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उपतिष्ठन्ते (४) ॥

(सयोनिभेता वै करोत्येकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

रुद्रो वा एष यद्ग्नः स एतर्हि जातो यर्हि
 सर्वश्वितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्स-
 त्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै
 यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयैर्नैवैनं शम-

(शतरुद्रीयहोमामिधानम्)

यति नाऽऽर्तिमाछत्यध्वर्युनं यजमानो यद्ग्रा-
म्याणां पशूनाम् (१) पर्यसा जुहुयाद्ग्रा-
म्यान्पशून्नुच्चार्येद्यदारण्यानामारण्यान्जर्तिलय-
वाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न
ग्राम्यान्पशून्निहनास्ति नाऽऽरण्यानयो खल्वा-
हुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण
जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्जाऽऽहुत्यैव जुहोति
न ग्राम्यान्पशून्निहनन्ति नाऽऽरण्यानान्निःशः
सुवर्गं लोकं यन्तः (२) अजायां धर्मं प्राप्ति-
ञ्चन्त्सा शोचन्ती पूर्णं पराऽजिहीत साऽऽर्क्याऽ-
भवत्तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनि-
त्वायोद्भूतिष्ठन्जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
यामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्ट-
कायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते त्रेधा-
विभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानवे लो-
कान्समावद्वीर्यान्करोतयित्यग्ने जुहोति (३)
अथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं
लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहो-
ति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं
शमयति यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारि-
णं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽहं
दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यं-
मपरिवर्गमेवैनं शमयति (४) एता वै देव-
ताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाच-

(परिषेचनाद्यभिधानम्)

याति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति यं द्वि-
ष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशु-
रभितीष्ठति स आर्तिमाच्छति (५) ॥

(पशूनां यन्वोऽग्ने जुहोत्यपरिवर्गमेवैनं शमयति विश्वं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति मार्जयत्येवैन-
मथो तर्पयत्येव स एनं तुतोऽक्षुध्यन्नशौचन्नमु-
ष्मिह्लोक उप तिष्ठते तर्पयति प्रजया पशु-
भिर्य एवं वेद् तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः स-
रराणा इत्याहान्न वा ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव-
रुन्धेऽश्मस्ते क्षुदमुं ते शुक् (१) ऋच्छतु
यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च
शुचा चार्पयति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति त्रिवृद्वा
अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति त्रिः
पुनः पर्येति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋत-
भिरेवास्य शुचं शमयत्यपां वा एतत्पुष्पं
यद्वेतसोऽपाम् (२) शरोऽवका वेतसशा-
खया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति यो वा अग्निं
चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै त-
शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि कर्षत्येष वै पशूनाम-

(व्याघारणाद्याभिधानम्)

नुपजीविनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो
 नाऽऽर्ण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्यष्टामिर्वि कर्षति
 (३) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तस्य शुचः शमयति पावकवतीभिरन्नं
 वै पावकोऽन्नैवास्य शुचः शमयति मृत्युर्वा
 एष यद्वाग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्ठी
 उपानहावुप मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽ-
 न्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याद्दुरन्यामुपमुञ्चतेऽन्यां
 नान्तः (४) एव मृत्योर्धत्तेऽवाभ्राद्यः
 रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य
 हि वसियाः समुपचरन्त्यन्यं ते अस्मत्तपन्तु
 हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तस्य शुचाऽर्प-
 यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहान्नं
 वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यामधि कामति
 प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याः शान्त्यै (५) ॥

(शुर्वेतसोऽपामष्टामिर्वि कर्षति नान्तरेकान्नर्पञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(जय पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नुपदे वाडिति व्याघारयति पृक्कत्याऽऽ-
 हुत्या यज्ञमुखमा रभतेऽक्षणया व्याघारयति
 तस्मादक्षणया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 स्थित्यै यद्दृषद्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कार-
 स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षाःसि यज्ञः इत्युवं-

डित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यात-
 यामा वषट्कारो भवति न यज्ञं रक्षांसि
 घ्नन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः (१) अहुता-
 दोऽन्ये तानामिच्छिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
 श्वैव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यज-
 मानं प्रीणन्ति दध्नेव हुतादः प्रीणाति मधु-
 षाऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं
 मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावरुद्ध्यै
 शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः (२) वै शुमुष्टिः
 संयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचार-
 मवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणाति वि वा एष
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्ऋध्यते योऽभिं चिन्वन्न-
 धिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणाने-
 वाऽऽत्मन्धत्ते वचोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा
 वै वचः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्त
 इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रः (३) हतः षोडशभि-
 र्मोगरसिनात्स एताममयेऽनीकवत आहुतिम-
 पश्यत्तामजुहोत्तस्याभिरनीकवान्त्स्वेन भागधे-
 येन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य मोगानप्यदहद्वै-
 श्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदमयेऽनी-
 कवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्त्स्वेन
 भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वक-
 र्मणेन पाप्मनो निरमुच्यते यं कामयेत चिरं

(समिदाधानादिविधिः)

पाप्मनः (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहु-
याच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत
ताजक्पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्या-
नुद्रत्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो
खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो-
वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(देवाः प्राजापत्यो वृत्रश्विरं पाप्मनश्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति
यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत्तिष्ठ
आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै
मागधेयं करोत्यौदुम्बरीर्भवन्त्युर्वा उदुम्बर
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्युदु त्वा विश्वे देवा
इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैः (१)
एवैनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह य-
स्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैः समर्थ-
यति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह
दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवतेऽपामर्ति इमर्ति
बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै रायस्पोषे
यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः
(२) पशुनेवावं रुन्धे पशुभिर्हरति षड्वा
ऋतव ऋतुभिरेवैनं हरति द्वे परिगृह्यवती मव-

(समिदाधानादिविधिः)

तो रक्षसामपहत्यै सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्ता-
दित्याह प्रसृत्यै ततः पावका आशिषो नो
जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे
देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिरथ-
मपश्यन्तेन वै तैः प्रति (३) असुरानजयन्त-
दप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो
होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृन्यान्ज-
यत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्च
भवति दशाक्षरा विराड्विराजेमौ लोकौ विधृ-
तावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विरा-
डन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्यसद्वि-
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाऽऽभीध्रमामीध्रे (४)
अश्मानं नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
विमानं एष दिवो मध्यं आस्त इत्याह व्यैवै-
तया मिमीते मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मे-
त्याहान्नं वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे चतसृभिरा
पुच्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दाभिरेवेन्द्रं
विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते वाजा-
नां सत्पतिं पतिम् (५) इत्याहान्नं वै
वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सुन्नहूर्यज्ञो देवाः आ च
वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुन्नं प्रजामेव
पशूनात्मन्धत्ते यक्षदाभिर्देवो देवाः आ च
वक्षदित्याह स्वगाकृत्यै वाजस्य मा प्रसवेनो-
दग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आदित्य उद्य-

(चित्तौ बल्लिक्षेपविधिः)

नुद्ग्राम एष निम्नोर्चन्निग्रामो ब्रह्मणैवाऽऽत्मान-
नमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति (१) ।

(प्राणैः पोषोऽप्रत्याग्निधे पतिमेष दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानित्याह देव-
लोकमेवैतयोपार्वर्तते कर्मष्वमग्निना नाकमि-
त्याहेमानेवैतया लोकान्कर्मते पृथिव्या अह-
मुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोका-
न्त्समारोहति सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुव-
र्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहिं (१) प्रथमो
देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्षु-
दधाति पञ्चभिरधिं क्रामति पाङ्क्तो यज्ञो-
यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तो-
पासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रत्या अग्ने सह-
स्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराण्ये-
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहान्नं वै-
वाजोऽन्नमेवाव (२) रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्ब-
रीः स्वयमातृण्णायां जुहोत्यूर्ध्वं दध्युर्गुदुम्ब-
रोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुष्यामेवोर्जं दधाति त-
स्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामस्तिसृमिः साद्य-
यति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवामिस्तं प्रतिष्ठां गम-

(चितौ वह्निकेपविधिः)

यति प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमा
 दधात्येषा वै सुभो कर्णिकावत्येतया ह स्म
 (३) वै देवा असुराणां शततर्हास्तुं हन्ति
 यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं
 यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अछम्ब-
 ट्कारं विधेम ते परमे जन्मन्नम इति वैकङ्क-
 तामा दधाति भा एवाव रुन्धे तां सवितुर्वरे-
 ण्यस्य चित्रामिति शमीमयीं शान्त्या अग्नि-
 वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे
 ताम् (४) सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहेष
 वा अग्नेदोहस्तमस्य कण्वं एव श्रायसोऽवेत्तेन
 ह स्मैनं स दुहे यदेतया समिधमादधात्य-
 ग्निचिदेव तदाग्निं दुहे सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तवास्य साधानि त्रीणाति पूर्णया
 जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः
 (५) आप्त्ये न्यूनया जुहोति न्यूनान्द्वि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्या अग्नि-
 देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्व-
 न्मनसा दिशो ध्यायेद्विग्भ्य एवैनमव रुन्धे
 दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवास्मा
 इन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वादशकपालो वैश्वान-
 नरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निवैश्वानरः साक्षात् (६) एव वैश्वानरमव
 रुन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विकस्तिः सा य-

(वसोर्धाराभिधानम्)

ज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं
 वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरं हृत्वा मारुता-
 न्जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं बध्नात्युच्चैर्वैश्वान-
 रस्याऽऽश्रावयत्युपांशु मारुतान्जुहोति तस्मा-
 द्राष्ट्रं विशमतिं वदति मारुता भवन्ति मरुतो
 वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यवि-
 शमव रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
 गणश एव विशमव रुन्धे गणेन गणमनुद्रुत्य
 जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(अग्ने पेषव स्म दुहे तां प्रजापतेः साक्षान्मनुष्यविशमेकाविंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

वसोर्धारां जुहोति वसोर्धे धाराऽऽसदिति वा
 एषा ह्ययते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिँल्लोके
 पिन्वमानोपतिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वा
 आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव
 रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव
 रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि
 (१) छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य जुहु-
 यात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति यं
 कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं सं तनुयामिति
 संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं
 तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः

संबत्सरः संबत्सरेणैवास्मा अन्नमव रुन्धेऽन्नं
 च मेऽक्षुध म इत्याहितद्वै (२) अन्नस्य रूपं
 रूपेणैवान्नमव रुन्धेऽग्निश्च म आपश्च म इत्या-
 हेषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धेऽ-
 र्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वे-
 षामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयि-
 ष्ठमाक्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नपरिष्ठा-
 हधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः (३) वै
 यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य
 रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धेऽवभृथश्च मे स्व-
 गाकारश्च म इत्याह स्वगाक्त्या अग्निश्च मे
 धर्मश्च म इत्याहितद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपे-
 णैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ऋक्च मे साम च
 म इत्याह (४) एतद्वै छन्दसां रूपं रूपे-
 णैव छन्दांस्यव रुन्धे गमश्च मे वत्साश्च म
 इत्याहितद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनाव
 रुन्धे कल्पान्जुहोत्यकलसस्य कलृप्त्यै युग्मदयुजे
 जुहोति मिथुनत्वार्योत्तरावती भवतोऽभिक्रा-
 न्त्या एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं
 वा एका च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दसं
 चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
 चाव रुन्धे आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिं-
 शदे देवता देवता एवाव रुन्धे आऽष्टाचत्वा-

(वाजप्रसवीयाभिधानम्)

रि०शतो जुहोत्यष्टाचत्वारि०शदक्षरा जगती
जगताः पशवो जगत्यैवास्मै पशानव रुन्धे
वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति (६) ॥

(वि वै यज्ञः साम च य इत्याह च तिस्रश्चैकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेयमिच्छमानस्तं
देवा अन्नवन्नपं न आ वर्तस्व हव्यं नो बहेति
सोऽन्नवीद्वरं वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहव-
न्निति तस्माद्ग्नये वाजप्रसवीयं जुहवति यद्वा-
जप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धय-
त्यथो अमिषेक एवास्य स चतुदंशमिजुंहोति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त (१) आरण्या
उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्याघस्य जुहोत्यन्न-
स्यान्नस्यावरुद्ध्या औदुम्बरेण सुवेण जुहो-
त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गघमूर्जेवास्मा ऊर्जमन्नमव
रुन्धेऽग्निर्वै देवानामिषिषिकोऽग्निचिन्मनुष्या-
णां तस्माद्ग्नितिद्वर्षति न धविदवरुद्धं ह्य-
स्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्ष यद्वावेदजायाद्वावेदु-
पावर्तेताजाद्यमेवाभि (२) उपावर्तेते नक्तो-
षासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुहोत्य-
ह्वैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियाम्हरहोरात्रे

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

ए॒वा॒स्मै॒ प्र॒त्ते॒ का॒र्म॒म॒न्ना॒द्यं॒ दु॒हा॒ते॒ रा॒ष्ट्र॒भृ॒तो॒ जु॒-
 हो॒ति॒ रा॒ष्ट्र॒मे॒वा॒व॒ रु॒न्धे॒ ष॒ड्भि॒जु॒हो॒ति॒ ष॒ड्वा
 ऋ॒त॒व॒ ऋ॒तु॒ष्वे॒व॒ प्र॒ति॒ ति॒ष्ठ॒ति॒ भु॒व॒न॒स्य॒ प॒त॒-
 इ॒ति॒ रथ॒मु॒खे॒ प॒ञ्चा॒ऽऽहु॒ती॒जु॒हो॒ति॒ व॒ज्रो॒ वै॒ रथो॒
 व॒ज्रे॒णै॒व॒ दि॒शः॒ (३)॒ अ॒भि॒ ज॒य॒त्य॒ग्नि॒चित॑
 ह॒ वा॒ अ॒मु॒ष्मि॒ल्लो॒के॒ वा॒तो॒ऽभि॒ प॒व॒ते॒ वा॒त॒ना॒-
 मा॒नि॒ जु॒हो॒त्य॒भ्ये॒वैन॑म॒मु॒ष्मि॒ल्लो॒के॒ वा॒तः
 प॒व॒ते॒ त्री॒णि॒ जु॒हो॒ति॒ त्र॒य॒ इ॒मे॒ लो॒का
 ए॒भ्य॒ ए॒व॒ लो॒के॒भ्यो॒ वा॒त॒म॒व॒ रु॒न्धे॒ स॒मु॒द्रो॒ऽसि॒
 न॒भ॒स्वा॒नि॒त्या॒है॒तद्वै॒ वा॒त॒स्य॒ रू॒पं॒ रू॒पे॒णै॒व
 वा॒त॒म॒व॒ रु॒न्धे॒ऽअ॒लि॒ना॒ जु॒हो॒ति॒ न॒ ह्ये॒तेषा॑म॒न्य॒-
 था॒ऽऽहु॒ति॒र॒व॒क॒ल्प॒ते॒ (४) ॥

(ओषधयः सप्ताभि दिशोऽन्यथा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सु॒व॒र्गा॒य॒ वै॒ लो॒का॒य॒ दे॒व॒रथो॒ यु॒ज्य॒ते॒ यत्रा॒-
 कू॒ता॒य॒ म॒नु॒ष्य॒रथ॒ ए॒ष॒ ख॒लु॒ वै॒ दे॒व॒रथो॒ यदा॒ग्नि॒-
 रा॒ग्नि॒ यु॒न॒ज्मि॒ श॒र्व॒सा॒ घृ॒ते॒ने॒त्या॒ह॒ यु॒न॒क्त्ये॒वैन॑
 स॒ ए॒नं॒ यु॒क्तः॒ सु॒व॒र्गं॒ लो॒क॒म॒भि॒ वह॒ति॒ यत्स॒-
 वा॒भिः॒ प॒ञ्च॒भि॒र्यु॒ज्या॒द्यु॒क्तो॒ऽस्या॒ग्निः॒ प्र॒च्यु॒तः
 स्या॒दप्र॑ति॒ष्ठिता॒ आ॒हु॒तयः॒ स्यु॒रप्र॑ति॒ष्ठिताः॒ स्तो॒-
 मा॒ अप्र॑ति॒ष्ठितान्यु॒क्त्या॒नि॒ तिसृ॑भिः प्रातःस-

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

वनेऽभि मृशति त्रिवृत् (१) वा अग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत
 एवमेव तत्प्रत्याहृतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः
 प्रत्युक्तथानि यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि
 मृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा
 अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्त-
 तोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकयाऽप्र-
 स्तुतं भवत्यथ (२) अभि मृशत्यपैनमुत्तरो
 यज्ञो नमत्यथो संतत्यै प्र वा एषोऽस्माल्लोका-
 च्च्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक
 आहृतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहृ-
 तिं जुहोति स्रवति वै सा तां स्रवन्तीं यज्ञोऽ-
 नू परां भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं
 चिनुत आहृतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहृतयस्तिष्ठ-
 न्ति (३) न यज्ञः पराभवाति न यजमानोऽ-
 षावप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं
 छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश
 जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते नपात्को वै
 नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्य एवं विद्वान्पुनश्चितिं
 चिनुत आ तृतीयात्पुरुषादन्नमत्ति यथा वै
 पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न (४)
 ऋध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा
 नध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चि-

(काम्यचितीनामभिधानम्)

नुत ऋद्ध्या अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो
 वा एष यद्ग्निर्यथा व्याघ्रः सुप्तं बोधयति
 तादृगेव तद्यो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसी-
 याःसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तन्मनु-
 रग्निमचिनुत तेन नाऽऽध्नोत्स एतां पुनश्चिति-
 मपश्यन्तामचिनुत तथा वै स आध्नोद्यत्पुन-
 श्चितिं चिनुत ऋद्ध्यै (५) ॥

(त्रिवृदथ विष्टमघन्याधेयेन नाचिनुत सप्तदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै
 छन्दांसि पशुमानेव भवति श्येनचितं चिन्वीत
 सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव
 भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचितं चिन्वीत
 यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिल्लोके स्यामिति
 शीर्षण्वानेवामुष्मिल्लोके भवत्यलजचितं चि-
 न्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दि-
 क्ष्वैव प्रति तिष्ठति प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृ-
 ष्यद्याम्प्र (१) एव भ्रातृव्याञ्जदत् उभयतः-
 प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृव्याञ्ज-
 देय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान्भ्रा-
 तृव्याञ्जदत्ते प्रति जनिष्यमाणान्प्रथचक्रचितं

(काम्यचितीनामभिधानम्)

चिन्वीत आतृव्यवान्वञ्जो वै रथो वज्रमेव
 आतृव्येभ्यः प्र हरति द्रोणचित्तं चिन्वीताघ्न-
 कामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव-
 रुन्धे समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव
 भवति (२) परिचाद्यं चिन्वीत ग्रामकामो
 ग्राम्येव भवति श्मशानचित्तं चिन्वीत यः
 कामयेत पितृलोक ऋध्नयामिति पितृलोक
 एवध्नोति विश्वामिन्नजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धे-
 तां स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत्ता उपा-
 धत्ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्तं
 यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं य-
 जमानो आतृव्यस्य वृद्धे होतृधिष्णिय उप-
 दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व
 एवास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वाद-
 शोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः
 पशवो जगत्यैवासैम पशूनव रुन्धेऽष्टावष्टावन्ये-
 षु धिष्णियेषुप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशु-
 नेवाव रुन्धे षण्माजालीये षड्वा ऋतव ऋत-
 वः खलु वै देवाः पितरं ऋतूनेव देवान्पितृन्प्री-
 णाति (४) ।

(प्र भवति यजमानायतनं वा अष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्ध्यगायभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनवाकः) ।

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक्प्रतिपद्भवति
 तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभ-
 स्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठस्तिष्ठति यच्चतस्रो गा-
 यत्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत्पला-
 यते परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुक्परमश्व-
 तुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां पर-
 मोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये-
 कविंशमहर्भवति (१) यस्मिन्नश्वं आल-
 भ्यते द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका
 असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजा-
 पत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृघ्नोति शक्ररयः पृष्ठं
 भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव आ-
 लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छ-
 क्ररयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय पार्थुरश्मं
 ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वा अश्वः (२)
 यत ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परीं
 परावतं गन्तोयत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-
 श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाकसामं भव-
 त्यत्सन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्या-
 हुर्यादि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति यत्सं-
 कृत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय प-
 यत्तिया अनन्तरायाय सर्वस्तोमोऽतिरात्र उच्च-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्ध्यगाथामिधानम्)

ममहर्भवति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
मेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति (३) ॥

(अहर्भवति वा अश्वोऽहर्भवति दशं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवासुरास्तेनतं व्या सद्रोऽश्वमनुषदे वडुदेनं प्राचीमिति वसोर्धारांमग्निर्दे-
वेभ्यः सुवगांय यथाकृताय छन्दश्चितं पवंस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवासुरा अजायां वै मुमुष्टिः प्रथमो देवयतामेतद्वै छन्दसां रूप-
मुध्नोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तु तार्तीये वार्णिताश्चितयोऽखिलाः ।

चतुर्थे चितिसंस्कारो द्वादशानुवाककाः ॥

इष्टका इन्द्रतन्वाख्या यज्ञतन्वाभिधास्तथा ।

नक्षत्राख्याश्च विहिताः प्रथमेऽप्यनुवाकके ॥

ऋतव्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये प्रोक्षणं तथा ।

शतरुद्रीयहोमस्तु तृतीये समुदीरितः ॥

परिवेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वद्विकर्षणम् ।

व्याघारणं वैश्वकर्मणाऽऽहुतिश्चात्र पञ्चमे ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगायमिधानस)

वष्टे तु समिदाधानमग्निमणयनं तथा ।

होताऽन्वाहापतिरथं दशर्चं सविकल्पकम् ।

सप्तमे चितिमारुह्य वह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ।

वसोर्धाराऽष्टमे वाजपत्तवीयोऽप्यनन्तरे ॥

दशमे वह्नियोगश्च पुनश्चितिरितीरितः ।

एकादशे तु काभ्यानि विह्व्याश्च सपीरिताः ॥

द्वादशे त्वश्वमेधीयस्तोत्रे त्रयमुदीरितम् ।

ऋक्सतोमः साम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तत्राऽऽदौ वहिष्पवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमभ्यामृचं विधत्ते-

पवस्व वाजसातय इति । वहिष्पवमानस्तोत्रे प्राकृते त्रयस्तृचा गायत्राः ।
तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन पवस्वेत्यादिका येयमृगनुष्टुक्ता पवि-
पत्पथमा कार्या । पतिपद्यते पारम्यतेऽनयेति पतिपत् । अस्मिस्तृचे चतुष्पादो
मास्तिस्त्रोऽनुष्टुभस्तास्त्रिपात्त्वेन विभज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियो भवन्ति । तत्र
यस्मात्स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादधो गमनं परित्यज्यैकत्र यदा तिष्ठति तदानी-
मेकास्मिन्पादे भारमुपेक्ष्य त्रिष्वेव पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेता विभ-
ज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात्पलायमानोऽश्वश्चतुरः पादान्तर्वापि भूमौ पक्षि-
पन्नेव पलायते । प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति--

परमा वा इति । सर्ववागात्मकत्वाच्छुन्दसां मध्येऽनुष्टुभः परमत्वं वाग्वा
अनुष्टुबिति बहुशः श्रुतम् । स्तोमानां त्रिवृदाग्निष्टोमादीनां मध्ये प्रकृतत्वाच्च-
तुष्टोमस्य परमत्वम् । त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वाद्यज्ञानां
मध्ये परमत्वम् । तादृशयज्ञसाधनत्वात्संग्रामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्येऽश्वस्य
परमत्वम् । एवं सति परमस्य त्रिरात्राय परमे चतुष्टोमे परमस्याश्वस्य संबन्धि-
त्वेनानुष्टुभिः परमायां प्रयुज्यमानायां परमेणैवैतं साधनसमूहेन परमतां श्रेष्ठतां
प्राप्नोति । प्रकृतिप्राप्तांस्त्रिवृदादिस्तोमान्वाचितुं स्तोमान्तरं विधत्ते--

एकविंशमिति । एकविंशावृत्त्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र युक्तं न तु
स्तोमान्वरेण तादृशमेकविंशमहः कर्तव्यम् । पथपत्तवीयपोरहोर्वावृत्तये विधे-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्ध्यगायत्रिभिधानम्)

अथे—यस्मिन्मध्यमेऽहन्ययमश्व आलभ्यते तदहरेर्काविंशम् । अथो ह्युक्थ्यसंशके
द्वितीयेऽहन्यालभ्यते । मासर्तुलोकादित्यानामेकाविंशतिसंख्योपेतत्वाज्जगद्रूपेण
प्रजापतिशरीरत्वादशस्य प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याश्वस्य समुद्ध्यर्थमयमेकाविं-
शतिस्तोमो युक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोन्तरं वारयितुं शक्यारूपं छन्दो विधत्ते—
शक्ररयः पृष्ठमिति । शकरीछन्दोपेता ऋचः शक्ररयस्ताभिर्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं
कुर्यात् । सप्तपादात्मके शक्यात्मके (रूपे) छन्दसि पादत्रयात्मकं गायत्र्यारूपं
छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुवारूपं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं पङ्क्त्यात्मकं (रूपं)
छन्द इत्येवमन्यदन्यन्नानाविधं छन्दोऽन्तर्भवति । अश्वमेधेऽप्यश्वप्रधानकेऽग्नेऽग्ने
नानाजातीया एव पशव आलभ्यन्ते । तत्र केचन ग्राम्या एव केचनाऽऽरण्या
एव । तत्राप्यवान्तरभेदा बहुधा ब्रह्मव्याः । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रेऽश्वमेधसंबन्धिनि
नानाछन्दोगर्भितशकरीस्वीकारे सति मुख्यस्याश्वस्य सर्वपश्चात्प्राप्तत्वं संपादितं
भवति । अथ चोदकप्राप्तं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विधत्ते—

पार्थुरश्मामिति । पृथुरश्मिना महर्षिणा दृष्टं साम पार्थुरश्मं, ब्रह्माणमृत्वि-
जमाभिलक्ष्य गीयमानं साम ब्रह्मसामं, तच्च नात्र प्रकृतं कार्यं किंतु पार्थुरश्मं
कार्यम् । यस्मात्कारणाद्ब्रह्मिना रज्जुविशेषेण दृढीभूतोऽश्वः पुरुषमपोक्षितदेशे
नेतुमीधरः समर्थः, यस्माच्च कारणादयतो नियमनरहितोऽश्वः क्वाप्यपविष्ठितः
सद्यत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थस्तस्मादश्वस्य यत्यै दूरगमननियमनायोपरितनपुरुषेण
धारणाय च पार्थुरश्मं कार्यम् । तथैवाच्छावाकं प्रति गातव्यं सामविशेषं विधत्ते—

संस्कृत्यच्छावाकेति । समीचीनाऽऽकृतिर्यस्य साम्नस्तत्संस्कृति विकल्पमङ्गं
सम्यक्कर्तुं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत्प्रसिद्धं तदच्छावाकमभि-
लक्ष्य गातव्यम् । योऽयमश्वमेधः क्रतुः सोऽयं विमष्टयज्ञावयवो बहुभिरवयवैरुपे-
तत्वात्कृत्स्नोऽयमवयवसंघातः क्रियते क्वचित्किंचिदवयवो विस्मृतो वेति को
नाम लोके वेत्ति । तस्मात्संस्कृतिगानेनाश्वसंबन्धिनः क्रतोः सर्वावयवसाकल्पं
भवति । तच्च देवानां संपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविघ्नपरिहाराय संपद्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्विधायाथ तृतीयं विधत्ते—

सर्वस्तोम इति । त्रिवृदाद्यास्त्रयस्त्रिंशदन्ता आमनाताः सर्वेऽपि स्तोमा
यस्मिन्नतिरात्रे सन्ति सोऽयमतिरात्रस्तृतीयदिवसे कर्तव्यः । तच्च स्तोमगतं

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्ध्यगाथाभिधानम्)

सर्वस्वं स्वेन पूर्वप्राप्तस्य सर्वस्यापि प्राप्त्यै भवति । यस्तु वैरी पूर्वप्राप्तस्तस्य सर्वस्यापि जयाय भवति । तस्मादयं यजमानस्तेन सर्वस्तोमेन प्राप्तव्यं धनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं सर्वं जयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थपपाठके पथमादिद्वादशान्ता

अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्च-

मकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदेकै॒न स॒स्थाप॑यति॒ यज्ञस्य॑ सं॒तत्या॑
 अवि॒च्छेदा॑यैन्द्राः प॒शवो॑ वै ये मृ॒ङ्करा॑ यदैन्द्राः
 सन्तोऽग्नि॑भ्य आ ल॒भ्यन्ते॑ दे॒वता॑भ्यः सम॒दं
 दधा॑त्यामेयीस्त्रि॒ष्टुभो॑ याज्यानुवा॒क्याः कुर्या॑द्य-
 दाग्नेयीस्तेनाऽऽमे॒या यत्रि॑ष्टुभस्तेनैन्द्राः समृ॒द्-
 ध्यै न दे॒वता॑भ्यः सम॒दं दधा॑ति वा॒यवे॑ नियु-
 त्व॒ते तूप॑रमा ल॒भते॑ तेजोऽमेवा॒युस्तेज॑स ए॒ष
 आ ल॒भ्यते॑ तस्माद्यद्रियं॒ङ्वायः॑ (१) वाति
 ताद्रियं॒ङ्कमि॑द॒हति॑ स्वमेव तत्तेजोऽन्वे॒ति यज्ञ
 नियु॑त्व॒ते स्यादु॑न्माद्येद्यज॑मानो नियु॒त्व॒ते भव-
 ति॑ यज॑मानस्यानु॒न्मादा॑य वायु॒मती॑ श्वेत॒वती॑
 याज्यानुवा॒क्ये॑ भवतः सतेज॒स्त्वाय॑ हिरण्यग-
 र्भः सभ॑व॒र्तता॑ग्र इत्या॒घार॑मा घा॒रय॑ति प्रजाप-
 ति॒र्वै हिर॑ण्यग॒र्भः प्रजा॑प॒तेरनु॑रूप॒त्वाय॑ सर्वाणि
 वा ए॒ष रूपा॑णि पशूनां प्रत्या ल॒भ्यते॑ यच्छ-
 म॒श्रुण॑स्तत् (२) पुरु॑षाणां॒ रूपं॑ यत्त॒पर॑स्त-
 द॒श्वानां॑ यदन्यतो॒दन्त॑दू॒वां यद॑व्या इव श॒फा-
 स्तद॑वीनां यद॒जस्त॑द॒जानां॑ वायु॒र्वै पशू॑नां प्रियं
 धाम॑ यद्वा॒यव्यो॑ भव॒त्येत॑मेवैन॒ममि॑ संजानानाः
 प॒शव॑ उप॒ तिष्ठ॑न्ते वा॒यव्यः॑ का॒र्याः॑ प्राजा-
 प॒त्या इ॒त्याहु॑र्यद्वा॒यव्यं॑ कुर्यात्प्रजाप॒तेरि॒या-

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः (३) इयाद्यद्वाय-
व्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति यत्प्राजापत्यः
पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनैति यद्द्वादश-
कपालस्तेन वैश्वानरान्नैत्यान्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभतेऽ-
ग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्ण-
वमेकादशकपालं निर्वपति देवताः (४)

एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे पुरो-
डाशेन वै देवा अमुष्मिँल्लोक आर्ध्नुवन्चरुणाऽ-
स्मिन्यः कामयेतामुष्मिँल्लोक ऋध्नयाभिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिँल्लोक ऋध्नोति
यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत्रिकपालस्तेन
वैष्णवः समृद्ध्यै यः कामयेतास्मिँल्लोक
ऋध्नयाभिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं वि-
ष्णोस्तण्डुलास्तस्मात् (५) चरुः कार्योऽ-
स्मिन्नेव लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवती यं वा
अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि
यज्ञं तनुते यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्नि
चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव
तदातिमर्छिद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्नैव-
पेत्संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरो यथा संवत्सर-
माप्त्वा (६) काल आगते विजायत एवमेव
संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽ-

(दीक्षणीयिष्ठचभिधानम्)

तिमार्छत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्यद्वै
प्रियामेवास्य तनुवमर्ब रुन्धे त्रीण्येतानि हवी-
श्वि भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नां रोहाय (७) ।

(यमिषक्वायुः श्मश्रुणस्तद्वायोनिर्वपति देवतास्तस्मादाप्स्वाऽष्टाविंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणं प्रोक्तं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नत्रये तत्र शिष्टमङ्गं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठक एकविंशत्या माषैरिरियस्मिन्नुवाकेऽग्निभ्यः पशूनालभत इति
विधायाम्पेषां पशूनां पर्याभिलुतानामुत्सर्गमुक्त्वा प्राजापत्येन सस्थाययतीति
यदुक्तं तदनुस्मारयितुमनुवदाति—

यदेकेनेति । इतरान्पशून्नुत्सृज्य प्राजापत्येनैकेन समीपनं यत्प्रारब्धस्य
पशुकर्मणः सांतत्याय भवति । असमीपिने तु विच्छेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन्कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते—

ऐन्द्राः पशव इति । ये लोके मुष्करा अण्डसहिताः पशवः सन्ति ते
सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्द्रियवृद्ध्या युक्तत्वादिन्द्रदेवताकाः । तादृशानामन्यथालम्भेन
देवतानां कलहं संपादयेत् । अतः कलहपरिहारायान्निदेवताकास्त्रिष्टुप्सुन्दस्का
ऋचो याज्यानुवाक्याः कुर्यात् । तथा सति ऋचामाग्नेयत्वेन पशवोऽप्याग्नेयाः
संपद्यन्ते । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तेन च्छुन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि संप-
द्यन्ते । तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य समृद्धयै संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा सर्वेषामेतेषां स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेत-
मजं तूपरमालभते वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुवाक्ये ” इति । तमिमं
पक्षं विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । नियुत्संज्ञका अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति
सोऽयं नियुत्वान् । तूपरः शृङ्गरहितः । अभिज्वालाया उद्बोधकत्वाद्वायुरेवाग्ने-
स्तेजः । तस्मात्तेजस एष तूपर आलब्धो भवति । यां दिशं प्रति गच्छतीति
यद्रियङ्वायुर्यद्दिगभिमुखो वाति तद्दिगभिमुख एवाग्निर्दहति । तेन दहनेन स्वकी-
यमेव तेजोऽनुगतवान्भवति । नियुत्वत इत्येतद्वायुविशेषणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रशंसति—

यन्न नियुत्वत इति । वायोर्निषामकाशमावे सति यजमानोऽपि नियामक-
बुद्धिरहितः सन्नुन्मत्तो यत्र कापि गच्छेद्यत्किंचिद्वा वदेत् । अतस्तत्पारिहाराय
नियुत्वाद्दिशेषणं वायोरपेक्षितम् ॥ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

वायुमतीति । पविोऽन्नाः रयिवृध इत्युचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते
वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छ्वेतः सिषकीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च ।
वायोरग्नितेजस्त्वात्पशुश्वेत्यस्य च तेजोरूपत्वात्तदुभयं सतेजस्त्वाय संपद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं बाधितुं विधत्ते—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते
सोऽयं हिरण्यगर्भः । यद्वा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सत्यलोके गर्भरूपत्वेना-
वस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुरूपः । पशुं प्रशंसति—

सर्वाणि वा इति । पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यानि रूपाणि सन्ति
तानि सर्वाणि प्रति तद्रूपत्वेनैव पशुरालभ्यते । तत्र श्मश्रुयुक्तत्वेन द्विपदा पुरु-
षेण साम्यं, शृङ्गरहितत्वेनाश्वस्य साम्यम्, अधस्तनपङ्क्तावेव दन्तसद्भावेन
गोसाम्यम्, अविसदृशैः क्षुल्लकौर्द्वैस्वरैरुपेतत्वादाविसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषा-
मजानां साम्यम् । अथ वायुदेवतां प्रशंसति—

वायुर्वे पशूनामिति । पशूनां प्रावरणरहितत्वेन संचरणाद्वायुः पिर्यं
धाम । अतः पशोर्वायव्यत्वे सत्येनं वायुमभिलक्ष्य सम्यक्स्वकीयं धाम जामन्तः
पशवः प्राप्यन्ते । अथ मीमांसया निर्णेतुं कंचिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते—

वायव्य इति । पशोर्वायव्यत्वे सत्ययं पशुः प्रजापतेरपेयात् ।

(दीक्षणीयेष्वभिधानम्)

प्राजापत्ये सति वायोरपेयात् । एवमन्यदप्यत्राभ्याहर्तव्यम् । पक्षद्वेषेऽपि वैश्वानरादप्यपेयाद्वैश्वानरसंबन्धित्वे ताभ्यामपेयादिति प्रथमपक्षोपन्यासेऽपि वैश्वानरादित्यपि तृतीयः पक्षोऽभ्याहर्तव्यः । तत्रायं निर्णयः—पशुर्वायव्यः पुरोडाशः प्राजापत्यस्तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसंबन्धि तेन देवतात्रयान्नापैतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्माद्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविषं दीक्षणीयां निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तादसंवत्सरभूतः ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालमादित्यं चरुं चापेक्ष्य वैश्वानरस्य तृतीयत्वम् । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमाप्नातम्—“ ते देवा विभ्यतोऽग्निं पाविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वाद्दिष्णत्वम् । अत एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं चोपक्रान्तवान्भवति । प्रकारान्तरेण देवताद्वयं प्रशंसति—

अग्निरवमो देवतानामिति । शस्त्राणां मध्ये प्रथमशस्त्रे भूरग्निर्ज्योतिरित्युक्तत्वादग्नेरवमत्वं चरमशस्त्रे विष्णोर्नुकमित्युक्तत्वाद्दिष्णुः परमः । अत आग्नावैष्णवनिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा देवता उभयतः परिगृह्य स्वाधीनाः करोति । कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते—

पुरोडाशेन वा इति । अथ कपालगतामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति—

यदष्टाकपाल इति । अन्यत्र ह्यग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतित्युक्तत्वादष्टसंख्याऽग्नेः प्रिया । तथा वैष्णवं त्रिकपालमित्युक्तत्वात्त्रिसंख्या विष्णोः प्रिया । तदुभयं समृद्धयै भवति । फलविशेषाय चरुं विधत्ते—

यः कामयेतेति । घृतमग्नेः [प्रियम्] । “घृतमस्य योनिर्घृते श्रितः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तुविष्णोः प्रियाः । “येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय” इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतयुक्तश्चरुः कार्यः । एतेनास्मिँल्लोके समृद्धो भवति । अथ हविरन्तरं विधत्ते—

आदित्यो भवतीति । अदितिर्देवता यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविषद्वेनायमादित्यश्चरुः कार्यः । अदितिशब्देनेयमेव भूमिरुच्यते । अस्यामेव भूमावुपरि यज्ञं कृतवान्भवति भूमौ प्रतिष्ठितश्च भवति । अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

यो वै संवत्सरमिति । उरुयस्याग्नेः संवत्सरधारणमुपरिष्ठादिषास्पति—
 “संवत्सरमुख्यं भृत्वा” इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनमपारिष्वगर्भ-
 पातेन समानम् । अतो यजमानो त्रियते । तस्मात्संवत्सरे धारयितुमशक्तः पुमा-
 न्संवत्सरस्रात्प्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाभिकीर्षुर्वैशानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत् । तस्य च वैशानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण
 पूर्णो गर्भः काले सुखेन जायत एवमप्यनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले पाप्ते
 चितन्वान्भवति । ततो न त्रियते । प्रकारान्तरेण पशंसति—

एषा वा अग्नेरिति । सर्वेषां पुरुषाणामुपकारकः कश्चिदग्निमूर्तिविशेषो
 वैशानरः । सा च मूर्तिरग्नेः प्रियं शरीरम् । ततस्तयेष्ट्याऽग्निसंबन्धिनीं पिया-
 मेव तनुवं प्राप्नोति । विहितानां हविषां त्रित्वं पशंसति—

त्रीण्येतानीति । प्राप्तय इत्यर्थः । यद्यप्याग्नावैष्णवं हविः पकृतावपि विद्य-
 मानत्वाच्चोदकप्राप्तं तथाऽप्युपरितनहाविर्विधानायायमनुवाद इत्यविरोधः ।
 सेयं दीक्षणीयेष्टिः षड्भिर्दीक्षयतीत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्या । पकृतौ दीक्षा-
 हुतीनामिष्ट्यनन्तरभावित्वात् । यत्तु रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चत इति विहितं तत्तुप-
 रितने न ह स्म वै पुराऽग्निरित्येस्मिन्ननुवाके सामन्नातम् । तत्रेयं मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

चयने रुक्मधृत्यादिः पुरोत स्वापिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तः(स)क्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरुर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे घृतः सञ्चरति
 लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उखास्थितोऽग्निः शिक्येऽ-
 वस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथोरःप्रदेशं न दहति तथा व्यवधायकत्वेन तद्धा-
 रणम् । अत एव ब्राह्मणम्—रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते”
 इति । यजमानसंस्कारां वपनादयः पकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविर्नश्वोदकेन
 प्राप्तास्तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः कार्यः । तस्य प्रत्यक्षपाठात्सावित्रा-
 दिषु तस्याऽऽदृत्त्वादिति चेत् । मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्वयं
 पकृतौ क्लृप्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वमा-
 विनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयाया इव संस्काराणां प्रतिमो-

१ ख. 'रुक्मधृत्या' । २ क. घ. ङ. 'त्यादि पु' । ३ ख. च. 'राश्व व' । ४ ख. च.
 'न इह चोद' ।

(चयनतत्फलाभिधानम्)

कादूर्ध्वं पुनः पाठात् । न च दीक्षणीयान्धर्वैर्वाधिते रुक्मप्रतिपोकपाठवैयर्थ्यम् ।
स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । अतो रुक्मप्रतिपोकः पश्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ यो वै संवत्तरमुखमभूत्वाऽग्निं चिनुते यथा साभि
गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्त्तैर्द्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् ” इति ।
उखा पिठरः । तामुखां पुञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिपपाठकाग्नितैर्मन्त्रैः संपाद्य
तस्यामुखायामग्निं निधाय बहुधामि द्वादशोद्यामि वा शिक्ये तामुखापवस्थाप्य
तच्छिक्यं स्वकण्ठे कद्भ्वा समुख्यमग्निं संवत्तरं भृत्वा पश्चादिष्टकामिराग्नि-
श्वेतव्यः । अक्षरणे त्वपूर्णं गर्भमातवादिनाशः स्यात् । अतो वैश्वानरोऽग्निं चयनात्पागेव
कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्यवदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या द्वैश्वान-
रोऽग्निरिति चेन्मैवम् । यः पुमान्भृत्वा चिनुते स निर्वपेदिति कर्तृसमानाधिकृतयच्छ-
ब्दबलादभरणेष्टयोर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात् । किंच दधिग्रहस्य नित्यस्य
पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमि-
त्तिकत्वमित्याविरोधः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत्ता-
म्यः पुनः संभवितुं नार्शक्नोत्सोऽब्रवीदध्नवदि-
त्स यो मेतः पुनः संचिनवादिति तं देवाः सम-
चिन्वन्ततो वै त आध्नुवन्त्यत्समचिन्वन्तच्चि-
त्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
ऋध्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुरग्नि-
वान् (१) असानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्नि-

वानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुर्देवा
 मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते विदुरेनं देवाः
 कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुर्गृह्यसानीति वा
 अग्निश्चीयते गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्निः (२)
 चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते
 इत्याहुः सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम
 एतावन्त एवैनममुष्मिँल्लोक उप जीवन्ति
 प्रजापतिरग्निर्मचिकीषत तं पृथिव्यब्रवीन्न
 मय्याग्निं चेष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
 दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान्भविष्य-
 सीति सोऽब्रवीत्तथा वा अहं करिष्यामि यथा
 त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत्प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
 सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपा वृत्तानतिदाहाय
 यत्प्रत्यग्निं चिन्वीत तद्भि मृशत्प्रजापतिस्त्वा
 सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
 (४) इतीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽनतिदा-
 हाय प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एत-
 मुख्यमपश्यत् संवत्सरमविभस्ततो वै स
 प्राजायत तस्मात्संवत्सरं भायः प्रैव जायते तं
 वसवोऽब्रुवन्प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
 इति तं वसभ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहान्यविभ-

(चयनतत्फलाभिधानम्)

रुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रय-
स्त्रिंशतं च तस्मात्त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते
तान् रुद्रा अब्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयं प्र जाया-
महा इति तं रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तं षडहान्य-
विभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिं-
शतं च तस्मात्षडहं भार्यः प्रैव जायते ताना-
दित्या अब्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयम् (६)
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
त्रयस्त्रिंशतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव
जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोऽस्वाः सहस्रत-
मीं य एवमुख्यं साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूना-
प्नोति (७) ॥

(अग्निवान्पशुमानसानीति वा अग्निर्धविष्ये मृशेत्प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्वरुवा सीद् तेन तानादित्या अब्रुवन्प्र
यूयमजनिद्वं वयं चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दीक्षणीयेष्टिराद्यानुवाके त्रिहविरीरिता । अथ द्वितीये चयनतत्फले अग्नि-
धीयेते । तत्राऽऽदौ चयनं विधातुं नस्तोति—

प्रजापतिरिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणा प्रेम्णा
प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं प्राविशत् । प्रविश्य च ताभ्यः प्रजाभ्यः सका-
शात्स्वकीयेन केनचिद्रूपेण पुनरुद्भवितुं नाशक्नोत् । अशक्तस्तत्रैव स्थितः
इदमब्रवीत्—यः कश्चिन्मामितः प्रजाभ्यः पुनः संभवो यथा भवति तथा चिनव-

चिनोति स पुरुष ऋध्नवदिहन्नोत्येवेति तद्वाक्यं श्रुत्वा देवा अग्निरूपेण पुनः
संभूतो यथा भवति तथा तं प्रजापतिरूपमाग्निमिष्टकाभिरचिन्वंस्तेन चयनेन वे
देवा ऋद्धिं प्राप्ताः । यस्मादेवं सम्यगचिन्वंस्तस्याच्चयनविषयादग्नेश्चित्यमिति
नाम संपन्नम् । इदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथ पश्चोत्तराग्नी क्रमेण फलविशेषान्नि(न्दि)-
दर्शयिषुरादावेकं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । कश्चित्पुत्रं कामासेत्यस्मिन्नर्थे व्रतते । ब्रह्मवा-
दिषु मध्ये केचिदेवं पथच्छुः—कस्मै कामासायमाग्निश्चीयत इति । उक्त एवमु-
त्तरमाहुः—अग्निवानसानीति शास्त्रीयाभियुक्तोऽहं भवानीति कामयित्वाऽयम-
ग्निश्चीयत इति । ततोऽग्निं चित्वात्तरकतुयोग्यशास्त्रीयाभियुक्त एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । स्वर्गस्था देवाः सर्वे मा मां यजमानं वेदन्नयं
यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवं विद्वन्निवति कामयित्वाऽग्नेश्चित्वादेवा एवं विद-
न्त्येव । तृतीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानीति
कामयित्वाऽग्निं चिन्वानस्तथैव भवति । चतुर्थं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । पशुसमृद्धेः कामयित्वात्पशुसमृद्धिर्भवत्येव ।
पञ्चमं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । माञ्चः पूर्वमावित्रः पितृपितामहपितामहास्रयः
पुरुषाः प्रत्यञ्चः पश्चाद्भाविनः पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्रयः पुरुषाः । मध्यवर्ती स्वयं
सप्तमः । एते सर्वे पुरुषा मामुपजीवन्तु । अहमेवैतेषां रक्षको भविष्यामीति कामयमा-
नोऽग्निं चित्वा स्वर्गे लोके तथैव रक्षको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा
सीदंत्युत्तरवेदिमभिमृश्य ” इति । तदिदं विधातुं पस्तौति—

प्रजापतिरग्निमिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिरग्निं चेतुमिच्छतां चकार । तं
चयनार्थिनं प्रजापतिं पृथिव्येवमन्नवीक्ष्ये प्रजापते ममोपर्याग्निं न चेष्टसेऽभिचयनं
न करिष्यसि । मा कुर्वित्यर्थः । कुत इति चेत्तच्छुभम् । ममोपरि चयमानोऽ-
ग्निर्मापतिशयेन धक्षयति तदानीमत्यन्तं दक्षमाना साऽहमितस्ततः परिलुठन्ती

(चयनतत्फलाभिधानम्)

ममोपरि स्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । ततः स त्वं पापिष्ठो दरिद्रो भविष्यसीति ।
तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमब्रवीत्—यथाऽयं चीयमानोऽग्निस्त्वां नातिशयेन
धक्ष्यति तथैवाहं करिष्यामीत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणैमां भूमिमभितः
स्पृष्टवान् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे भूमे त्वामाद्यकारणभूतामाद्यप्रजापतिः साद-
यतु स्थापयतु । अयं प्रजापतिरूपया तथा तव रक्षायित्र्या देवतया ध्रुवा सती
सीदोपविशाङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन समन्त्र-
कस्पर्शनेनेमां सर्वां भूमिभिष्टकामेव कृत्वाऽग्निशरीरान्तःपातित्वेनोपाधत्त । नह्यग्निः
स्वात्मानमतिदहति । अथ विधत्ते—

यत्प्रत्यग्निमिति । यच्चयनस्थानं प्रतीष्टकाभिराग्निं चेतुमिच्छति
तत्स्थानं प्रजापतिरित्यादिमन्त्रेणाभिमृशेत् । तेनाभितः स्पर्शनेनेमां भूमिं कृत्स्ना-
मपीष्टकां कृत्वोपहितवान्भवति । तेन चातिदाहो न भवति । अथोरुष्याग्ने-
र्धारणं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतेति । प्रजोत्पादनसाधनत्वेनोरुष्याग्निमेकस्मिन्संवत्सरे प्रति-
दिनमुपस्थानकाले स्वगले शिष्यपाशं बद्ध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ त्रीणि पक्षान्तराणि त्र्यहषडहद्वादशाहवारणरूपाणि क्रमेण विधत्ते—

तं वसवोऽब्रुवान्नितीति । तं प्रजापतिं वसव एवमब्रुवन्—हे प्रजापते त्वं प्रजा
उत्पादितवानसि, तथा वयमप्युत्पाद्याम इति । ततः प्रजापतिस्तमुख्यमग्निं
वसुभ्यः प्रायच्छत् । ते च तमग्निं त्र्यहं धृत्वा त्रयस्त्रिंशदधिकं प्रजानां शत-
त्रयमसृजन्त । तस्मात्प्रजोत्पत्तये त्र्यहं भार्य इत्येकः पक्षः । एवं रुद्रादित्यवा-
क्ययोरपि व्याख्येयम् । पक्षत्रयार्थवादान्समूहाकारेण निगमयति—

तेन वै त इति । ते वसुरुद्रादित्या उस्वा सहस्रतमी यथा भवति तथैकोनं
प्रजासहस्रमसृजन्त । वेदनं प्रशंसति—

य एवमुख्यामिति । अत्र चयनविधितद्ब्राह्मणं सावित्राणि जुहोतीत्येतस्मा-
त्प्राग्द्रष्टव्यम् । भूमिस्पर्शनमन्त्रब्राह्मणे त्वग्ने तव भवो वय इत्यनुवाके शयुं
बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमदित्यतः प्राग्द्रष्टव्ये । उख्यधारणब्राह्मणं तु न ह स्म
वै पुराऽग्निरित्यनुवाके द्रष्टव्यम् । अत्र भीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्वह्नेराधानवाञ्छितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वद्भावमिष्टोमो विधीयते ॥

“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इत्येवं विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्नि-
ष्टोमेनानुयजति तमुक्थयेन तं षोडशिना तमतिरात्रेण ” इति । अत्राग्निशब्दो
यागवाची । स्तोत्रशस्त्रादेः ऋतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—
“ अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम् ” इति । “ षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति ”
इति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षं तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजतीत्यस्मिन्वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु-
यार्जं यजतीतिवद्यागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्य-
ज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति, तथाऽप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं संभ-
वति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मा-
दग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्तिवष्टका-
भिरग्निं चिनुत इतिवाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वेन प्राप्तस्य
ग्रहसमुदायस्य वाऽनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे ।
रूढिश्च ब्रह्मसतया लिङ्गादिकल्प्याद्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम् ।
न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीतेत्युक्ताद्यान-
वदाग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगा-
भावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मा-
त्संस्कारविधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(उखाहोमादेशमिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते
यजुषा वि मृच्यते यदुखा सा वा एषेताहि
यातर्यामि सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुर्गने युक्त्वा
हि ये तव युक्त्वा हि देवहृतमा इत्युखायां
जुहोति तेनैवेना पुनः प्र युक्ते तेनायातयाम्नी
यो वा अग्नि योग आगते युनक्ति युक्ते
युञ्जानेष्वग्ने (१) युक्त्वा हि ये तव युक्त्वा हि
देवहृतमा इत्याहेष वा अग्नेर्योगस्तेनैवेन
युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ब्रह्मवादिनो वदन्ति
न्यङ्ङग्निश्चेतव्या इ उत्ताना इ इति वयसां वा
एष प्रतिमया चीयते यद्गिनर्यङ्ग्यञ्चं चिनुयात्पृ-
ष्ठित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुः
शकनुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् (२)
पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय
ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति
सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जु-
होति द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति समानः
हि चक्षुः समृद्ध्यै देवासुराः संयत्ता आसन्ते
वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृजत
तद्दामभृता वामभृत्वं यद्दामभृतमुपदधाति
वाममेव तथा वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य
वृक्ते हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं

(उखाहोमादेरभिधानम्)

ज्योतिर्वा॒मं ज्योति॒षैवा॒स्य ज्योति॒र्वा॒मं वृ॒क्ते

द्वि॒यजु॒र्भवति॒ प्रति॒ष्ठित्यै (३) ॥

(यु॒ञ्जाने॒ष्वभे॒ प्रा॒चीनमु॒त्तानं॒ वा॒मभू॒तं चतु॒र्विंश॒तिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

चयनस्य विधिस्तस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतन्नयमीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाक उखाहोमादिकमभिधीयते । तमेतं होमं विधत्ते—

यजुषा वा इति । एषोखा वसवस्त्वा कृष्णवन्वित्यादिना यजुषा क्रियते । धिषणास्त्वेत्यादिना यजुषा सेयमुखा पच्यते । मातेव पुत्रमित्यादिना यजुषा शिकयान्मुच्यते । येयमुखा बहुधा यजुर्भिरनुष्ठिता सेयमुखैतस्मिन्काले गतसारा संपन्ना । बहुधा प्रयुक्तत्वात् । अतः सा गतसारोखा पुनः प्रयोक्तुं न योग्येत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः पुनः ससारत्वसंपादनायाग्रे युक्त्वा हीति मन्त्रद्वयेनोखायां जुहुयात् । तेन होमेनोखां पुनः प्रयोगयोग्यां करोति । होमेनैव ससारत्वस्य संपादितत्वात् । अग्रे युक्त्वा हीत्यादिके ऋचौ तु ध्रुवाऽसीत्यनुवाके समान्नाते व्याख्याते च । मन्त्रगतस्य युक्ष्वेतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानो योगकाले समागते सत्यप्रमत्तोऽग्निं युनक्ति स यजमानोऽग्नियोगानुष्ठातृषु यजमानेषु मध्ये स्वयमप्यग्नियोगानुष्ठातेतिव्यपदेशार्हो भवति । स च योगो मन्त्रे युक्ष्वपदोच्चारणेन सिध्यति । हेऽग्ने त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेनैवमग्निं युनक्ति । युञ्जानेषु यजमानेषु च परिगण्यते । एतच्च होमब्राह्मणम्—“ एषां वा एतल्लोकानाम् ” इत्यनुवाके “ पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य देवान्ममत्ति ” इति वाक्यादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् । अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते—

(उखाहोमादेरभिधानम्)

ब्रह्मधादिन इति । न्यङ्ङधोमुख उत्तान ऊर्ध्वमुखो योऽधमग्निः स एव पक्षिणामाकारेण चीयते । तथा सत्यधोमुखत्वेन चितस्थाग्नेः पृष्ठभागे सर्वा आहुतय एनमग्निं प्राप्नुयुः । ऊर्ध्वमुखत्वे स पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नुयात् । गमनाभावे च स्वर्गाय हितो न भवति । अत्र दोषद्वयपरिहाराय पुरुषशीर्षमुपदध्यात् । तच्च शिरः प्राचीनं केशभागं प्राच्यां दिशि छिन्नगलभागं प्रतीच्यां दिशि कृत्वोर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं सति तत्र हूयमाना आहुतयो मुखपदेश एवाग्निं प्राप्नुवन्ति, न तु पृष्ठतः । पक्ष्याकारस्योर्ध्वमुखत्वाभावेनाऽऽकाशे गन्तुं शक्यत्वात्स्वर्गाय हित एव भवति । अस्य चोपधानमन्त्रस्त्वादित्यं गर्भमित्थादिकः । उपधानविधिस्तु मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधातीति । स चैषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके समान्नातः । अत्र तूक्तं विधिपन्थ प्राचीनोत्तानत्वगुणौ विधीयेते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्रं देवानामित्यर्धर्चाम्यामक्षिकटयोर्हुत्वा ” इति, तदिदं विधत्ते—

सौर्या जुहोतीति । सौरी चित्रं देवानामित्यादिका । सा चोदु त्यं जातवेदसमित्यनुवाके समान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । सूर्यस्य चक्षुरभिमानिदेवत्वात्तन्मन्त्रहोमेनास्मिन्पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं संपादयति । चक्षुरभिमानित्वं चैतरेयिणः समामनन्ति—“ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इति ।

अर्धचंद्रयं विभज्य विनियुक्ते—

द्विर्जुहोतीति । इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदाद्द्वित्वम् ।

ऋग्भेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते—

समान्या जुहोतीति । गोलकभेदेऽपीन्द्रियस्यैकत्वाद्द्वैकत्वम् । इदं होमब्राह्मणमपि पुरुषशीर्षाविधिसमीपे द्रष्टव्यम् । अथ वामभृदारूपाया इष्टकाया उपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवाश्चासुराश्च युद्धाद्योद्यवास्तदानीं तदुभयेऽपि वननीयं वसु स्वं धनमेकैकत्र गूढत्वेन सम्यक्स्थापितवन्तः । तत्रासुरसंबन्धियद्धनं तदेतद्देवा वामभृदारूपेष्टकया विनाशितवन्तः । अतो वामं हरन्ति(ति) नाशयन्ती(त्यनये)ति व्युत्पत्त्या हकारस्थाने भकारादेशे सति वामभृदिति नाम संपन्नम् । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन भ्रातृव्यस्य धनं विनाशयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“ पवाहुगिहकायां हिरण्यशकलावभ्यु(ष्यु)स यास्ते
अग्ने सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम्” इति । तत्र हिरण्यशकलौ विधत्ते-

हिरण्यमूर्ध्नीति । हिरण्यशकलद्वयं मूर्ध्न्युपरिभागे यस्या इष्टकायाः सा
हिरण्यमूर्ध्नी । हिरण्यं पकाशरूपत्वाज्ज्योतिः । वाममपि पाणिमुक्ताधिकं
यथा ज्योतिः । यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुङ्क्ते-

द्वियजुर्मवतीति । द्वे यजुषी मन्त्रौ यस्या वामभृतः सा द्वियजुः । इदं च
वामभृद्भाषणं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके दूर्वेष्टकामासणादूर्वं देवलक्ष्यं वे
द्यान्निखितेत्यतः पूर्वं ब्रह्मण्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आपो वरुणस्य पत्नय आसन्ता अग्निर-
भ्यध्यायन्ताः समभवत्तस्य रेतः पराऽपतत्त-
द्वियमभवद्यद्द्वितीयं पराऽपतत्तदसावभवादियं
वै विराडसौ स्वराइयद्विराजाबुपदधातीमे
एवोर्ष धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्यां
प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता ओर्षधयः (१)
वीरुधौ भवन्ति ता अग्निरात्ति य एवं वेद् प्रैव
जायतेऽन्नादो भवति यो रेतस्वी स्यात्प्रथ-
मायां तस्य चित्यामुमे उप दध्यादिमे एवा-
स्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरेताः
स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्या-
दुत्तमायां न्याः रेत एवास्य सिक्तमाष्यामु-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

मयतः परिं गृह्णाति संवत्सरं न कम् (२)
 चन प्रत्यवरोहेन्न हीमे कं चन प्रत्यवरोहंत-
 स्तदेनयोर्व्रतं यो वा अपशीर्षाणिमार्भि चिनु-
 तेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणि
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति चिर्शि
 जुहोमि मनसा घृतेने यथा देवा इहाऽऽगम-
 न्वीतिहोत्रा ऋतावृधः समुद्रस्य वयुनस्य
 पतमंजुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं
 हविरिति स्वयमातृण्णामुपधाय जुहोति (३)
 एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणिमेवार्भि चिनुते
 सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद सुव-
 गाथ वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य
 यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽ-
 ग्निश्चितिमुपधायामि मृशेच्चित्तिमचित्ति चिन-
 वाद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान्राये
 च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादिति-
 मुरुष्येति यथापूर्वमेवैनामप धत्ते प्राञ्चमेनं
 चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति ॥ (४) ।

(जोषवपः कं जुहोति स्वपत्यायाहादश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उखाहुतिः पुंशिरश्च वामभूच्च तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तास्तां द्वे प्रथमायां चित्यां यून उपदध्यात्सर्वा मध्यमायां विवयस एकां प्रथमायामेकामुत्तमायां स्थविरस्य ” इति, तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते—

आपो वरुणस्येति । वरुणपत्न्यो या अन्देवतास्ताः कामुकोऽग्निरभ्यध्याय-
दध्यात्वा समभवत् । तत्र मानसेन संभवेन स्वलितं रेतोऽधोऽपत्तत् । तच्च
रेत इयं पृथिव्यभवत् । द्वितीयवारं पतितं रेतोऽसौ द्युल्लोकोऽभवत् । तत्र येयं
पृथिवी सा विविधा प्राण्याधारत्वेन राजत इति विराडित्युच्यते । या त्वसौ
द्यौः सा स्वातन्त्र्येण राजत इति स्वराट् । एवं सत्यत्र द्वे विराजावुपदध्यात् ।
विराट्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च विराड्ज्योतिरधार-
यत् । सत्राड्ज्योतिरधारयदित्याम्नातं व्याख्यातं च । अनेन विराड्द्वयोपधानेनेमे
द्वे द्युभूमौ एवायमुपधत्ते । तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यद्वा असाविति । असौ द्यौर्यदेव रेतो वृष्टिरूपं सिञ्चति तदस्यां भूमौ
प्रतिष्ठितं सन्नानाकारेणोत्पद्यते । ताश्चोत्पन्ना ओषधयो व्रीहियवाद्या वीरुधो
नागवल्क्यादयश्च भवन्ति । ताश्च जाठराग्निरसि । एवंविधे द्युभूमिरूपे विराजा-
विति तयोः प्रशंसा । वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अथाविकारिभेदेन प्रकारविशेषं विधत्ते—

यो रेतस्वीति । रेतस्वी युवा तस्य प्रथमायामेव चिता उभयोरुपधाने
सति ते उभे अपि द्युभूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं रेतः सिञ्चतः ।
सिक्करेताः स्थविरस्तस्य प्रथमोत्तमचित्योः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं
सिक्तं रेत आभ्यामिष्टकाभ्यामुभयतः परिगृहीतं भवति । एतद्विराड्ब्राह्मणं पूर्वो-
क्तवामभूद्ब्राह्मणादनन्तरमेव द्रष्टव्यम् । अथाभिचितः कंचिन्नियमं विधत्ते—

संवत्सरं नेति । अभिं चित्वा संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं षडोवृद्धेषु विद्यावृद्धेषु
च समागतेष्वपि कमपि पुरुषं प्रत्यभ्युत्थानं न कुर्यात् । इमे द्युभूमिरूपे विरा-
जाविष्टके कमप्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः । तदनभ्युत्थानमेनयोरि-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

दृकयोर्वतं नियतम् । अतस्तयोरुपधाताऽपि नाभ्युत्तिष्ठति । यद्यप्ययं नियमः
कृत्स्नब्राह्मणान्ते वक्तव्यस्तथाऽपि विराड्द्वारेण स्तोतुमिहाऽऽम्नातः ।

अथ कंचिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा अपशीर्षाणामिति । अग्नेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि
सुवर्गे तथा भवति । विधित्सितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिं जुहोमीति । यथा देवा इहाऽऽगमन्येन प्रकारेण हविर्भाजो देवा
अस्मिन्कर्मण्यागच्छन्ति, तथाऽहं मनसा मनोगतया भक्त्या घृतेन द्रव्येण चित्तिं
जुहोमि देवानां चित्तमुपाददे प्रसादयामीत्यर्थः । कीदृशा देवाः, वीतिहोत्राः
कमनीयहविषः, ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत ऊर्ध्वं विश्वकर्मणे प्रजा-
पतये विश्वाऽहा सर्वेष्वप्यहःसु अमर्त्यं विनाशराहितं स्वाहुतं हविर्जुहोमि ।
होमस्य स्थानमुच्यते—वयुनस्य कमनीयस्य समुद्रस्य समुद्रवदुत्कृष्टस्य स्वयमा-
तृण्णास्वरूपस्य पत्मन्पतन आहुतियोग्य उपारिभाग इत्यर्थः । उत्पादितं मन्त्रं
विनियुङ्क्ते—

इति स्वयमिति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादित इत्यनेन मन्त्रेण
स्वयमातृणोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाऽऽहुतिस्वरूपमग्नेः शिरस्थानीयम् ।
अतः शिरःसहितमेवाग्निं चितवान्भवति । वेदनं प्रशंसति—

सशीर्षाऽमुष्मिन्निति । एतद्धोमब्राह्मणं स्वयमातृणामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।
अथाभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयमग्निरस्ति स एष स्वर्गलोकार्थं चीयते । अत-
स्तस्याग्नेर्यदङ्गमयथापूर्वं क्रमोल्लङ्घनेन क्रियते तदङ्गमसुवर्ग्यं स्वर्गाय हितं न
भवति । अग्निश्च स्वर्गाय हितः । तस्मात्क्रममनुल्लङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतस्तद्विधत्ते—

चित्तिमुपधायोति । उपधानादूर्ध्वं तामुपाहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिमच्चित्तिमिति । अयमाग्निश्चित्तिमचित्तिमस्मदीयां मानसीं भक्ति-
मभार्कं च विचिनवद्विविच्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः। पृष्ठेव वीता वृजिना च
विद्वान्, पृष्ठोपलक्षितसर्वावयवसदृशानि कर्माङ्गानि(णि)वीता कान्तानि वृजि-
ना च स्वलितानि चेत्युभयं ज्ञानानः । तथा मर्तान्मनुष्यरूपान्प्रमादयद्बहुलान-
स्मानपि विद्वान् । हे देव नोऽस्माकं राये धनाय स्वपत्याय च शोभनपुत्रार्थमापि

(हिरण्येष्टकादेराभिधानम्)

दिति च राश्व यद्देयं तदपि देहि । अदितिमुरुष्य यदपीतः परं न देयं किंतु पूर्व-
बेष इत्तं तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ । अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभिमर्शनं प्रशंसति-

बयापूर्वमिति । अत्र भक्त्यभक्त्योः स्वलनास्वनयोर्विवेककारिणा बद्धि-
ना वैकल्पस्य समाहितत्वात्क्रममनुल्लङ्घ्यैवैनां चितिमुपधत्ते । अग्निं च पाङ्मुखं
चिनुते । स चाग्निरस्य यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं ब्राह्मणं
पशुर्वा एष यदग्निरित्यनुवाके प्रथमचितिसमाप्तौ द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽ-
स्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्नि-
दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै
नम एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ता-
भ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीषाण्युपदधाति
हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो
नमस्करोति ब्रह्मवादिनः (१) वदन्त्यग्नौ
ग्राम्यान्पशून्प्र दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति
किं तत् उच्छिषतीति यद्धिरण्येष्टका उपद-
धात्यमृतं वै हिरण्यममृतं नैव ग्राम्येभ्यः पशु-
भ्यो भेषजं करोति नैनान्हिनस्ति प्राणो वै
प्रथमा स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयाऽपान-
स्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमा स्वयमातृणामुप-

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

धाय प्राणेनैव प्राणः समर्धयति व्यन्यात्

(२] द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधायापानेनैवापानः स-

मर्धयत्यथो प्राणैरेवैनः समिन्धे भूर्भुवः सुव-

रिति स्वयमातृण्णा उप दधातीमे वै लोकाः

स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः

प्रजापतिः प्राजायैत यदेताभिर्याहृतीभिः स्वय-

मातृण्णा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु

(३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्याना-

यापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवत-

याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदामिना वै देवाः सुवर्गं

लोकमाजिगांसन्तेन पतितुं नाशंकनुवन्त एता-

श्वर्तस्यः स्वमातृण्णा अपश्यन्ता दिक्षुपाद-

धत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्यच्च-

तृताः स्वयमातृण्णा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव

तदामिना यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४) ॥

(ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रेतःसिग्धोमसंस्पर्शाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाद्या उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च हिरण्येष्टकाः पति-
दिशमेकां मध्ये ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति—

(हिरण्येष्टकादेरभिषाजम्)

विश्वकर्मा दिशामिति । योऽयं विश्वकर्मा दिशां पालकः सोऽस्मदीया-
न्पशूनस्मांश्च रक्षतु । तस्मै विश्वकर्मणे नमः । प्रजापतिरित्यादिभिश्चतुर्भिः पदै-
श्चत्वारो मन्त्रा उत्पन्नाः । सर्वत्रानुषङ्गाय दिशां पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते-

एता वै देवता इति । पुरुषार्धर्षभबृष्णिबस्तानामेवेषां पशूनां विश्वकर्मा-
दयः स्वाभिभूता देवताः । एवं सति पशुशीर्षोपधाने ताभ्यो देवताभ्य आवृ-
क्ष्यते तासां देवतानां द्रोही भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उप-
दध्यात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकास्तदुपधानेन ताभ्यो नमस्करोति ।
तन्मन्त्रेषु तस्मै नम इति दर्शनात् । प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति-

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । लोके हि द्विविधा एव पशवो ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्चेति । तत्र ग्राम्यान्पुरुषाश्चादीनयं यजमानश्चीयमानेऽग्नौ स्थापितवान् ।
मयुमारण्यमनु ते दिशामीत्यादिभिर्मन्त्रैरारण्यांश्च शोकेन योजितवान् । तत
उभयविधेभ्यः पशुभ्योऽन्येदनुपहितं पशुस्वरूपं किं नामोच्छिष्यते । अघः
कष्टोऽयं सर्वकर्मोपद्रवको यजमानव्यापार इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्रै-
तदुत्तरं द्रष्टव्यम्-नायं कष्टो व्यापारो यस्मादयं हिरण्येष्टका उपदधाति हिरण्यं
चामृतं तेनामृतेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो मेषजकरणादेतदीयहिंसादोषं न प्राप्नोति ।
एतच्चोपलक्षणमारण्यपशुशोकस्यापि मेषजमेतदिति द्रष्टव्यम् । एतासां कृत्तिका-
दिनक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावित्वात्तद्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमातृणानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते-

प्राणो वा इति । पथममध्यमोत्तमचितिषु तिस्रः स्वयमातृणाः, ताश्च क्रमेण
प्राणव्यानापानस्वरूपाः प्राग्वृत्तिमध्यवृत्तिपश्चाद्वृत्तित्वसाम्यात् । अतः पथमचितौ
स्वयमातृणामुपधाय प्राण्यादुच्छ्वासं कुर्यात् । मध्यमचितौ व्यन्यात्प्राणा-
पानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमचितौवपान्यान्निःश्वासं कुर्यात् । स एवं सति स्वकीयैः
प्राणादिभिरग्नेः प्राणादीन्समर्धयति । अपि च प्राणवायुभिरेवैनमग्निं प्रदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमातृणासु व्याहृतित्रयं क्रमेण विनियुक्ते-

भूर्भुवः सुवारिति । तत्तत्स्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेवैतदपि ब्राह्मणं
विभज्य योजयितव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण-“ प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः
स्वयमातृणाः प्रतिदिशम् ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति-

(अह्नां रूपादीनामभिधानम्)

प्राणाय व्यानायेति । प्राणादिपदैश्चतुर्भिश्चत्वारो मन्त्राः । प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तयेत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । हे पूर्वदिग्वर्तिस्वयमातृणो प्राणवृत्ति-
सिद्धये त्वामुपदधामि । चक्षुषे दृष्टिसिद्धयर्थं त्वामुपदधामि । या तव स्वामि-
भूता देवता तयाऽनुगृहीता ध्रुवा सतीह सीदोपविश । यथाऽङ्किरोभिरुपहिता
ध्रुवा तद्वत् । एवं व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

अग्निना वै देवा इति । पुरा कदाचिद्देवाश्चीयमानमग्निं साधनं कृत्वा स्वर्गं
प्राप्तुमैच्छन् । तेन चाग्निना साधनेन प्राप्तुं नाशक्नुवन् । अतः शक्तिसाधन-
त्वेन स्वयमातृणा निश्चित्योपधाय तत्रत्येन सर्वादिगवगतेन चक्षुषा स्वर्गं प्राप्ताः।
तदीयमन्त्रेषु हि चक्षुषे त्वेत्यादि सर्वेष्वप्यनुषक्तम् । अत एताश्चतस्रः स्वय-
मातृणाश्चतसृषु दिक्षूपधाय सर्वादिगवगतचक्षुर्युक्तेनाग्निना स्वर्गं प्राप्नोति ।
हिरण्येष्टकाब्राह्मणेन सहैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नि आ याहि वीतय इत्याहाह्वतैवैनमग्निं
दूतं वृणीमह इत्याह हूत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽ-
ग्निः समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृ-
त्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं
दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैन-
मेतानि वा अह्नां रूपाणि (१) अन्वहमेवैनं
चिनुतेऽवाह्नां रूपाणि रुन्धे ब्रह्मवादिनो वद-
न्ति कस्मात्सत्याद्यातयाम्नीरन्या इष्टका अयात-
याम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति
ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-

(अहनां रूपादीनामभिधानम्)

यामानोऽनुचरवती भवत्यजामित्वायानुष्टुमाऽनु-
 चरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-
 त्प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता अस्य सूद-
 दोहसः (२) इत्याह तस्मात्परुषिपरुषि रसः
 सोमश्चीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्न-
 मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव
 रुन्धे जग्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिव
 इत्याहेमानेवास्मै लोकान्ज्योतिष्मतः करोति
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति
 तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सिदेत्याहिषा वा इष्ट-
 कानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति (३) ।

(रूपाणि सूददोहसस्तथा षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

हिरण्यस्वयमातृणाभिधाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठेऽह्नां रूपादयः कथयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अम आ याहि वतियेऽग्निं दूर्त वृणीमहेऽग्निनाऽग्निं
 समिध्यतेऽग्निवृत्राणि जङ्घनदग्नेः स्तोमं मनामहे सिधमद्य दिविस्पृशम् । देवस्य
 ऋविणस्पव इति पञ्चाह्नां रूपाणि ” इति । तदिदं विधातुं मन्त्राणां तात्पर्याणि
 क्रमेण दशयति—

अम आ याहीति । प्रथममन्त्र आयाहीत्युक्तत्वादाह्वानं प्रतीयते । द्वितीये
 तु वृणीमह इत्युक्तत्वादाह्वय पञ्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये तु समिध्यत इत्युक्त-
 त्वात्सामिन्धनं प्रतीयते । चतुर्थे तु वृत्राणि जङ्घनदिति शब्दभोक्तेः सामर्थ्ये

(अहर्ना रूपादीनामभिधानम्)

प्रतीयते । पञ्चमे तु मनामह इत्युक्तत्वान्मननं प्रतीयते । तत्र प्रथमद्वितीयौ होतृकाण्डे प्र बो वाजा इत्यनुवाके समाभ्रातौ । तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके सामिधेनीब्राह्मणे व्याख्यातौ । तृतीयो यस्त्वा इदेष्वनुवाके समाभ्रातृत्वात्तत्रैव व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातः । पञ्चमः शाखान्तरगतः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानामहर्ना रूपाणीत्येतन्नामधेयम् । तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोच्यति—

एतानि वा इति । पञ्चस्वहःसु तस्यां तस्यां चित्वावुपधेयत्वादेतन्मन्त्र-
साध्यानीष्टकास्वरूपाण्यहर्ना रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपदध्यादिति विधिरुन्नेयः ।
सदुपधानेन सर्वदा प्रतिदिनमभिं चितवान्भवति । कालविशेषाणापहर्ना स्वरूपं
च प्राप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं तत्तच्चित्तिप्रस्तावे विभज्य वृष्टव्यम् ।

अथ लोकंपूजाया विधिमर्थवादेनोच्यति—

ब्रह्मवादिन इति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रेणोपधेया लोकंपूजाः ।
एतद्व्यतिरिक्तानामिष्टकानामेकस्यां चित्तौ सकृदेवोपधानं तावत्तैव गतसारत्वात् ।
लोकंपूजायास्त्वगतसारत्वादसकृदुपधानं क्रियते । तदेतदगतसारत्वं कस्मात्का-
रणादिति ब्रह्मवादिभिः पृष्ठे सति ऐन्द्राभ्रत्वाद्ब्राह्मस्पत्यत्वाच्चेति बुद्धिमानुत्तरं
ब्रूयात् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरिति मन्त्रे समाभ्रातृत्वात्तदीयत्वम् । इन्द्राग्नी
बृहस्पतिरित्येते देवाः सामध्यांतिशयोपेतत्वात्कदापि गतसारा न भवन्ति ।
तादृशीमयातयान्त्रीं लोकंपूजाख्यामिष्टकामुपदध्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अत्र लोकं पूणेति मन्त्रस्य मन्त्रान्तरापेतत्वं विधत्ते—

अनुचरवतीति । लोकं पूण छिद्रं पूणेति मन्त्रमनु पश्चाच्चरति पठत्यत्र
इति अनुचरो द्वितीयो मन्त्रः । तेनाप्युपधेयत्वादियमिष्टकाऽनुचरवती । एकेनैव
मन्त्रेण पुनः पुनरुपधाने सत्यालक्ष्यं भवेत् । मन्त्रान्तरसद्भावे तु तदालक्ष्यं न
भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामान्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते—

अनुष्टुमेति । लोकं पूणेति मन्त्र आत्मा शरीरम् । अनुचररूपो द्वितीयोऽ-
नुष्टुम्भस्कः प्राणरूपः । यस्मादत्रैवं तस्माल्लोकेऽपि प्राणवायुः सर्वाञ्छरीरा-
वयवाननुष्टुम्भं चरति ।

तस्मिन्ननुचरमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ता अस्येति । सूदशब्देन दोहनीयः क्षीरादिरस उपलक्ष्यते । सूदं बुहन्तीति सूददोहसस्ता इष्टकाः । यस्मादत्रैवमुक्तं तस्मात्सोमवल्ल्यामपि परुषि परुषि तत्तत्प-
र्वणि रसोऽवतिष्ठते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सोमं श्रीणन्तीति । पृथ्वयः श्वेतगोरूपा इष्टका अन्नं च श्वेतवर्णं तस्माद-
न्नप्राप्तिः । किंचेष्टकाचितोऽभिरर्चनीयोऽन्नं चार्चनीयम् । तस्मादप्यन्नप्राप्तिः ।

द्वितीयार्धे त्रिष्वा रोचने दिव इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

जन्मन्देवानामिति । त्रिशब्देन लोकत्रयमुच्यते । रोचनशब्देन ज्योतिः ।
यावती वै पृथिवीत्यनुवाके त्रयोदश लोकंप्रणा उपदधातीत्यावृत्तौ विहितत्वाद्यात-
यामत्वशङ्कायां तत्परिहारोऽत्राऽऽम्नातः । अतस्तत्रैवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र
संख्यामात्रविधिमाभिप्रेत्यात्र विध्युन्नयनमुक्तम् । यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधान-
विधिस्तदानीं नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन तथा देवतयेति मन्त्रं विधत्ते—

यो वा इष्टकानामिति । मन्त्रे ऋवेत्यभिधानादननोपधाने सतीष्टकाः
प्रतिष्ठिता भवन्ति । अतः सर्वास्वपीष्टकास्विसं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः । इदं
ब्राह्मणं स्वयमातृणोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यद्गि-
र्वज्र एकादशिनी यद्भावेकादशिनीं मिनुया-
द्वज्रैर्नैः सुवर्गालोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुया-
त्स्वरुभिः पशून्व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं
वज्रेण सुवर्गालोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः
पशून्व्यर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

धृत्ये योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्यैन्द्रिया (१)
 ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यान्नेन्द्रियेण वी-
 र्येण व्यृध्यते रुद्रो वा एष यद्गमिस्तस्य तिस्रः
 शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा एष
 आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्र-
 धन्वमयाचितं ब्राह्मणाय इद्यात्ताभ्य एव नम-
 स्करोत्यथो ताभ्य एवाऽऽत्मानं निष्क्रीणीति
 यत्ते रुद्र पुरः (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु
 ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते
 रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै
 ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
 पश्चान्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रे-
 दावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोत्तरान्धनुस्तत्
 (३) वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेद्व-
 त्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो
 अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि
 रुद्रो वा एष यद्गमिः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्ति-
 ष्टत्येवं वा एष पुनाहिं संचितमेतैरुप तिष्ठते
 नमस्कारैरेवेन शमयति येऽध्वयः (४)
 पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिविमनु । तेषां त्वमस्यु-
 त्तमः प्र णो जीवातवे सुव । आपं त्वाऽमे
 मनसाऽऽपं त्वाऽमे तपसाऽऽपं त्वाऽमे क्षि-
 याऽऽपं त्वाऽमे उपसद्भिरापं त्वाऽमे मुत्य-

याऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथे-
नाऽऽपं त्वाऽग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याहैषा वा अग्नेरातिस्तयैवैनमामोति (५) ॥
(ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्वदग्नय आहाष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अह्नां रूपाणीरितानि षष्ठे लोकंपृणा तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते ।

यदुक्तमथमथकाण्डे—“ एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा
पक्षन्ति । एकविंशशिन्यथमेधस्य ” इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनी-
पक्षिण्यूपैकत्वमेव विधत्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैका-
दशिनी च वज्रसमाना । तत्रेदं विचार्यते—किमग्नौ पथर्थं यूपैकादशिनी कर्तव्या
न वेति । यदि तामेकादशिनीं पक्षिपेत्तदा तद्रूपेण वज्रेणैवमग्निं स्वर्गलोकाद-
न्तर्हितं कुर्यात् । बहुयूपव्यवधानात्स्वर्गो न दृश्येत । अथ तामेकादशिनीं न
पक्षिपेत्तदानीं पशुन्स्वरुमिर्वियोजयेत् । स्वरुशब्देन यूपतक्षणकालीनानि शक-
क्षान्युच्यन्ते । यूपाभावे च कथं तानि संभवेयुः । तदभावे च स्वरुणा पशु-
पत्रकीत्येतन्न सिध्येत् । अत्रोभयदोषपरिहारार्थकं यूपं पक्षिपेत् । तदानीं वज्रा-
त्पक्षिपेत्तदानीं पशुन्स्वरुमिर्वियोजयेत् । स्वर्गदन्तर्हितं न करोति । यूपसद्भावात्तद्वि-
योगोऽपि न भविष्यति । अस्य च ब्राह्मणस्य चोदकप्राप्तापवादरूपत्वान्नाऽऽ-
ज्ञाते कार्त्स्न्यदप्यनुवाकेऽन्तर्भावः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्रित्युत्तरेण पुच्छाप्ययमन्तर्वि-
धा (वैद्या) क्रमणं पतीष्टकामुपदध्यात् ” इति । पुच्छाप्ययः पुच्छपक्षयोः
शेषिः । तदिदं सूत्रोक्तमुपधानं विधत्ते—

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

वि वा एष इति । य उपधानकर्ता चयनकालेऽग्निमाधिक्रामति स १६ इन्द्रिय(येण) सामर्थ्येन [च] वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहारायाऽऽकर्मणः प्रति पादपक्षेपस्थाने कांचिदिष्टकामिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्युचोपदध्यात् । सा चाग्निमणयनप्रस्तावे समाप्नातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् । एतदुपधानेनेन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं शंभुं ब्राह्मस्पत्यामित्यादेरश्वाक्रमणब्राह्मणात्पूर्वं द्रष्टव्यम् । अथ धनुर्दानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । योऽयमग्निः स एव रुद्रः क्रूरो देवः । रुद्रो वै कुरुर इति ह्यन्यत्राऽऽप्नातम् । तस्य च क्रूरस्य शरव्याः शरेण साध्याः प्रतीच्याद्वयस्तिष्ठः शरव्याः । यद्वा हिंसकत्वादिषुरेव शरव्याः । सा च त्रेधा—पतीची संमुखमागच्छन्ती, तिरश्ची पार्श्वयोश्च गच्छन्ती, अनूची पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एवं सति योऽग्निं चिनुते स एष ताभ्य इषुभ्यो निमित्तभूताभ्य आवृच्यते सर्वतच्छिद्यते ताभिः प्रहतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरिषुभिर्युक्तमेकं धनुरयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् । तेन दानेन वाधिकाभ्यस्ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेवाऽऽत्मानं स्वशरीरं निष्क्रीणीते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तिसृधन्वमयाचितं यजमानो ब्राह्मणाय इत्वा यत्ते रुद्र पुरो धनुरित्येतैर्यथालिङ्गमुपातिष्ठते ” इति । तदेतद्विधातुं मन्थानुत्पादयति—

यत्ते रुद्र पुर इति । हे रुद्र पुरः पूर्वस्यां दिशि ते त्वदीयं यद्धनुरस्ति तदनुसृत्य वातो वातु प्रसरतु । किमर्थं, ते त्वदर्थं त्वत्सहायार्थमित्यर्थः । त्वया बाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति तदा बाणः शीघ्रमुद्धच्छति तदिदं साहाय्यम् । हे रुद्र ते त्वदीयाय तस्मै धनुषे संवत्सरेण कालेन नमोऽस्तु । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रथमविम्बादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्य एकैकस्मिन्पञ्चके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सरशब्दैर्विवक्षिताः । प्रथमः संवत्सरो द्वितीयः परिवत्सरस्तृतीय इडावत्सरश्चतुर्थ इदुवत्सरः पञ्चमो वत्सरः । एवं सत्येकैकदिग्वातिधनुषे निरन्तरमेकैकस्मिन्संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति । एतन्न्यन्त्रसाध्यमुपस्थानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । लोके करुद्धो व्याघ्रो गर्जनभक्षणोद्यतो यथा भयंकर-

स्तिष्ठति, एवमेवैष सम्यक्चिन्तोऽग्निरुग्रः सञ्चुपस्थाने सति तन्मन्त्रगतैर्नमस्कारैः
शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानब्राह्मणं शतरुद्रीयहोमब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येऽग्नयः पुरीष्या इति प्रयास्यन्नाप्तिभिरार्घिं यजमान
उपविष्टवे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रान्पठति—

येऽग्नय इति । हेऽग्ने यथा चीयमाना ये केचिदन्यैश्चीयमानाः पुरीष्या
मृदा निष्पाद्याः पृथिवीमनु प्राविष्टाः सन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । तादृश-
स्त्वं नोऽस्माञ्जीवातवे जीवनौषधाय चिरं जीवितुं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय । हेऽग्ने
त्वामापं प्राप्तवानस्मि । सामान्येनोक्ता प्राप्तिः पुनर्विशेष्यते । संकल्पमारम्य
वशानुबन्ध्यास्वगाकारपर्यन्ता ये सोमप्रयोगावयवास्तैः सर्वैस्त्वां प्राप्तोऽस्मि ।
मनः संकल्पो वचो मन्त्रोच्चारणम् । तपोऽनशनं दानं च । दीक्षा
मौनादिनियमः । उपसदो दिनप्रयानुष्ठेया होमाः । सुत्या सोमग्रहहोमः । दक्षि-
णा द्वादशशतगवादयः । अवभृथो जले होमः । वशाऽनुबन्ध्यापशुः । स्वगा-
कारोऽवशिष्टावयवसंपूर्त्या स्वाधीनत्वकरणम् । अत्राप्यापं त्वाऽग्न इत्यनुषज्यते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रयाणकालीनोपस्थानाविधिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्थवादेनो-
चयति—

इत्याहैषा वा इति । योऽहं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाण-
काले ब्रूयात् । एवैव मन्त्रपाठानुष्ठितिरग्नेः प्रापिका । तस्मात्तयैवार्घिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मि-
न्दधाति बृहद्रथंतराभ्यां पक्षावोज एवास्मि-
न्दधात्यतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति
तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज

(उपस्थानाद्यभिधानम्)

ए॒वास्मि॑न्द्धाति प्र॒जाप॑तिरग्निर्म॒सृज॑त सोऽस्मा॒-
 त्सु॒ष्टः परा॑ङ्घैत्तं वा॒रव॑न्तीयेनावा॒रय॑त तद्वा॒रव॑-
 न्तीय॑स्य वा॒रव॑न्तीयत्व॒ इये॑तेन इयेती अ॒कु॒-
 रु॒त तच्छ॑यैतस्य इये॒तत्व॑म् (१) यद्वा॒रव॑न्ती-
 ये॒नोप॑तिष्ठते वा॒रय॑त ए॒वैन॑ इये॒तेन॑ इयेती कु॒-
 रु॒ते प्र॒जाप॑तेर्द्वेदयेनापि॒पक्षं॑ प्रत्यु॒र्प ति॑ष्ठते
 प्रे॒माण॑मेवास्य गच्छति प्रा॒च्या त्वा दि॒शा
 सा॒दया॑मि गाय॒त्रेण॑ छन्द॒साऽग्नि॑ना दे॒वत॑याऽग्नेः
 शी॒र्ष्णाऽग्नेः॑ शि॒र उप॑ दधामि दक्षि॑णया त्वा
 दि॒शा सा॒दया॑मि त्रैष्टु॑भेन छन्द॒सेन्द्रे॑ण दे॒वत॑-
 याऽग्नेः॑ प॒क्षेणा॑ग्नेः प॒क्षमु॑र्प दधामि प्र॒तीच्यां
 त्वा दि॒शा सा॒दया॑मि (२) जा॒गति॑न
 छन्द॒सा सा॒वि॒त्रा दे॒वत॑याऽग्नेः पु॒च्छे॒नाग्नेः॑ पु॒च्छ-
 मु॑र्प दधाम्युदी॒च्या त्वा दि॒शा सा॒दया॑म्या-
 नुष्टु॑भेन छन्द॒सा मि॒त्रावरु॑णाभ्यां दे॒वत॑याऽग्नेः
 प॒क्षेणा॑ग्नेः प॒क्षमु॑र्प दधाम्यु॒र्ध्वयां॑ त्वा दि॒शा
 सा॒दया॑मि पा॒ङ्क्तै॑न छन्द॒सा बृ॒हस्प॑तिना दे॒व-
 त॑याऽग्नेः पृ॒ष्ठे॒नाग्नेः॑ पृ॒ष्ठमु॑र्प दधामि यो वा
 अ॒पा॒त्मान॑मग्निं चि॒नुते॑ऽपा॒त्माऽमु॑ष्मिँल्लो॒के भ॑-
 वति यः सा॒त्मानं॑ चि॒नुते॑ सा॒त्माऽमु॑ष्मिँल्लो॒के
 भ॑वत्या॒त्मेष्ट॑का उप॑ दधात्येष वा अ॒ग्नेरा॑त्मा
 सा॒त्मान॑मे॒वाग्निं॑ चि॒नुते॑ सा॒त्माऽमु॑ष्मिँल्लो॒के
 भ॑वति य एवं वेद (३) ॥

(श्वैतत्वं प्रतीच्यां त्वा दिशा सादयामि यः सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एक्यूपादिविधयः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टम उपस्थानादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पृष्ठैरुपतिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद्बृहद्रथंतराभ्यां पक्षा-
बृतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छं दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयेनोत्तरस्यां वामदेव्ये-
नापि पक्षे प्रजापतेः सामानृचं गायति ” इति तदेतद्विधत्ते—

गायत्रेण पुरुस्तादिति । गायत्रादीनि सामविशेषनामानि । तत्सवितुर्व-
रेण्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभागस्योपस्थाने सत्यस्मिन्नग्नौ प्राणः
स्थापितो भवति । त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्, अभि त्वा शूर
नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथंतरम् । ताभ्यां पक्षयोरुपस्थाने सति बलं संपा-
दितं भवति । वसन्तमित्यादिकायामृच्युत्पन्नमृतुस्थायज्ञायज्ञियं, तेन पुच्छो-
पस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति । आनि पृष्ठस्तोत्रगताति सामानि तैः सर्वैः
कृत्स्नमग्निमुपतिष्ठेत् । तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते ।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वयं विधत्ते—

प्रजापतिरग्निमिति । अथं न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं,
तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारयामास निवारणसाधनत्वादेव वार-
वन्तीयं नाम संपन्नम् । अभि प्र वः सुराधसमित्यस्यामृच्युत्पन्नं श्वैतं, तेन
साम्ना तं निवारितमग्निं श्वेती स्ववशो यथा भवति तथाऽकुरुतः । श्वेतीक-
रणसाधनत्वाच्छ्वैतमिति साम्नो नाम । तेन सामद्वयेन श्रोणिद्वयोपस्थाने
सत्यंन्यत्र गमनं निवार्य स्वाधीनं करोति । सूत्रे तु शाखान्तरानुसारेण श्वैत-
स्थाने वामदेव्यमुक्तम् । अथ पक्षसंध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेरिति । ऋग्रहितेषु स्तोमेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयमिति नाम
तेषु स्तोमेष्वेतस्यं शब्दस्वभावात्तेन पक्षसंध्युपस्थाने सत्यग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति ।

१ स्व. गायन्ति । २ क. घ. ड. 'त्यत्र । स्व. 'त्यस्य ग' । ३ स्व. घ. ड. स्तोमेषु ।
४ स्व. घ. ड. स्तोमेष्वे' । ५ स्व. घ. ड. 'स्यं सश' । ६ स्व. 'स्य सद्भावा' ।

(उपस्थानाद्यभिधानम्)

एतस्योपस्थानस्य विकर्षणानन्तरभावित्वादशमञ्जूर्मित्यास्मिन्ब्राह्मणानुवाके तदे-
तद्द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राच्या त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽत्मेष्टकाः
प्रतिदिशमेकां मध्ये ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

प्राच्या त्वा दिशेति । येयं प्राची दिग्मञ्च गायत्रं छन्दो याऽप्यभिरूपा
देवता यदपि देवतात्मनोऽग्नेः शिरः, सर्वैः सहितोऽहं हे इष्टके त्वामस्य चीयमा-
स्याग्नेः शिरस्थान उपदधामि । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । इदानीमात्मेष्टका
विधत्ते—

यो वा अपात्मानमिति । आत्मा शरीरं तद्रहितमग्निं चिन्वानः स्वर्गे
शरीररहितो भवति । सात्मकमग्निं चिन्वानस्तत्र सात्मक एव भवति । तस्मादा-
त्मेष्टका उपदध्यात् । तन्निष्पादकत्वादेता आत्मेष्टका एष शिरःप्रभृत्यवयव-
संघ एवाग्नेः शरीरम् । तस्मादेतदुपधानेन सशरीरमग्निं चिनुते ।

वेदनं पशंसति—सात्माऽमुष्मिन्निति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणे चिन्तितम्—

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ।

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ पृष्ठैरुपस्थिते ” इति । पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यं-
दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये निर्णीतम् सोऽग्निचयन-
गतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दस्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुपस्थानेऽतिदि-
शतीति चेन्मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मासमग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्रोपा-
न्मन्त्रकरण इत्येतत्पाणिनीयसूत्रमुपशब्दयुक्तात्पृष्ठतिधातोरात्मनेपदं विदधत्तृती-
यान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठ-
शब्दस्तथाऽपि तत्साधनभूतान्तरादिसामोपेतानामि त्वा शूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्ष-
यति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यं, त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणयित्वात् ।
किंच त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाऽग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च
धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्रवाचिना

(आहुत्याद्यभिधानम्)

पृष्ठशब्देन तद्यमोपलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकृत्यते । तस्मात्पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानतिदिशति । एतच्च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं ब्रह्मव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरिषिसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्न उ॒दधे॒ या त इ॒र्षु॒र्यु॒वा नाम॒ तथा॑ नो॒
मृ॒ड॒ तस्या॑स्ते॒ नम॑स्तस्या॑स्त॒ उप॒ जीव॑न्तो
भू॒या॒स्माग्ने॑ दु॒ध ग॒ह्य कि॑श्शिल॒ वन्य॑ या त
इ॒र्षु॒र्यु॒वा नाम॒ तथा॑ नो॒ मृ॒ड॒ तस्या॑स्ते॒ नम॑स्त-
स्या॑स्त॒ उप॒जीव॑न्तो॒ भू॒या॒स्म प॒ञ्च वा ए॒तेऽ-
ग्नयो॑ यच्चि॒तय॑ उ॒दधि॑रेव॒ नाम॑ प्रथ॒मो दु॒धः
(१) द्वि॒तीयो॑ ग॒ह्यस्तृ॑तीयः॒ कि॑श्शिलश्च-
तु॒थो वन्यः॑ पञ्चम॒स्तेभ्यो॑ यदाहु॒तीर्न जु॑हुयाद्-
ध्व॒र्यं च॒ यज॑मानं॒ च प्र॒ दहे॑यु॒र्यदे॒ता आ॑हु॒ती-
जु॒होति॑ भा॒गधे॑ये॒नैवैना॑ञ्छम॒यति॑ नाऽऽति॒मा-
हृ॒त्यध्व॑र्यु॒र्न यज॑मानो॒ वाङ्म॑ आसन्न॒सोः प्रा॒-
णोऽक्ष्यो॑श्व॒क्षुः कर्ण॑योः॒ श्रोत्रं॑ बा॒हुवो॑र्वल॒मूह॑-
वोरो॒जोऽरि॑ष्टा॒ विश्वा॑न्य॒ङ्गानि॑ त॒नूः (२)
त॒नुवा॑ मे स॒ह नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा हि॑श्सी-
र॒प वा ए॒तस्मा॑त्प्रा॒णाः क्रा॑मन्ति॒ योऽभि॑ चि-
न्धन्न॒धिक्राम॑ति॒ वाङ्म॑ आसन्न॒सोः प्रा॒ण इत्या॑ह

(आहुत्याद्यभिधानम्)

प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अण्मु
य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा मुवनाऽऽविवेश
तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वाहुतिभागा वा अन्ये
रुद्रा हविर्भागाः (३) अन्ये शतरुद्रीयः
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामि-
ष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनः शमयति तस्य
त्वै शतरुद्रीयः हुतामित्याहुर्यस्यैतदग्नौ क्रियत
इति वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा
यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्या-
स्त्वा विश्वेदेवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मारुतो
मरुद्भिरुत्तरतः पातु (४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा
वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा
एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमर्तः
प्राचीनि प्रोक्षति यत्संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः (५) ॥

(दुधस्तनूर्हविर्भागाः पातु द्वानिश्शच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आत्मेष्टकामुपस्थानमप्यष्टम उदीरितम् ।

अथ नवम आहुत्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्न उदधे या त इषुर्युवा नामेति पश्चाऽऽज्याहुती-
हुत्वा-” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

(आहुत्याद्यभिधानम्)

अग्न उद्ध इति । उदधिरिति कस्यचिदग्नेर्नाम । उदधिनामक हेऽग्ने ते त्वदीया येयमिषुर्युवा नाम, परशरीरे सहसा मिश्रणाद्युवेति बाणस्य नामधेयं, तथा युवाभिधेयया नोऽस्मान्मृड सुखय । ते त्वदीयायास्तस्या इषोर्नमोऽस्तु । ते त्वदीयायास्तस्या इषोः पसादादुपजीवन्तः समीचीनजीवनयुक्ता भूयास्म । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दुधरादीनि चत्वार्यग्निविशेषनामानि । तैर्मन्त्रश्चतुर्धा भिद्यते । सर्वेषामप्यग्निशब्द आदावनुषज्यते । या त इषुरित्यादिरन्त्यानुषङ्गः ।

अथैतैर्मन्त्रैराहुतीर्विधत्ते-

पञ्च वा एत इति । या एताः पञ्च चितय उपर्यधोभावेन निष्पादितास्ता एवोदध्यादिनामकाः पञ्चाग्नयः । तेषामाहुत्यभावेऽध्वर्युयजमानयोर्दाहः स्यात् । अतस्तत्परिहारायैतैर्मन्त्रैः पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुह्यात् । एतासां च वातनामाहुत्यनन्तरभावित्वादाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते तदेतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकोरण-“ वाङ्म आसन्निति सर्वत्राऽऽरोहेन्प्रत्यवरोहंश्च जपति स्रष्टुवाऽन्ततः ” इति, तमेतं विधिमुन्नेतुं मन्त्रमुत्पादयति ।

वाङ्म आसन्निति । मे मदीया येयं वाक्सेयमासन्नास्ये मुखे सुस्थिता भवतु । नसोर्नासिकाच्छिद्रयोः प्राणः सुस्थितो भवतु । तथाऽक्षिगोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियं, कर्णगोलकयोः श्रोत्रेन्द्रियम् । बाह्वोर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् । ऊर्वोर्गमनसामर्थ्यम् । तथा विश्वान्यङ्गान्यरिष्टानि सर्वेऽप्यवयवा हिंसारहिता भवन्तु । तनूरवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहितमस्तु । मे तनुवा मदीयेन शरीरेण सह ते तुभ्यं नमः साष्टाङ्गदण्डप्रणामोऽस्तु । अतो मा मां त्वं मा हिंसीः । अथ जपविधिमुन्नयति-

अप वा एतस्मादिति । यो यजमानोऽध्वर्युर्वाऽग्निचयनकाले चितमग्निमधिरुह्य पादेनाऽऽक्रामति, एतस्मात्प्राणाः सर्वेऽप्यपक्रामन्ति । अतः प्राणानां धारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थितिरुच्यते । तस्मादिमं मन्त्रं जपेदिति विधिरभ्युन्नेयः । यदा त्वाहेतिपदमेव ब्रूयादितिलिङ्गर्थं ब्रूते तदा प्रत्यक्ष एव विधिः । एतच्चैवाऽऽक्रमणेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-“ यो रुद्रो अग्नाविति रौद्रं गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा यस्यामिष्टकायां शतरुद्रीयं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठापयति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति-

(आहुत्याद्यभिधानम्)

यो रुद्रो अग्नाविति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः । स च लौकिकेऽङ्गाररूपेऽ-
ग्नावुदकादिषु च प्रविश्य गूढो वर्तते, तस्मै नमोऽस्तु ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

आहुतिभागा इति । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्युक्तत्वात्सन्त्यनेके
रुद्रास्तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते तदर्थः शतरुद्रीयहोमः । अन्ये तु हवि-
र्भजन्ते तदर्थमिमं गवीधुकधान्येन निष्पादितं चरुं निदध्यात् । उपधाने सति
हविर्भाजमग्निं स्वभागेन शान्तं करोति । यस्य यजमानस्य चयने तदिदं चरु-
पधानं क्रियते तस्यैव शतरुद्रीयहोमः सफलो भवति । अन्यथा शतरुद्रीयं
हुतमप्यफलं स्यादित्याभिज्ञा आहुः । एतच्च रुद्रो वा एष यदग्निरित्यनुवाके
द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्प्रान्तिवति यथालिङ्गं संचित-
मग्निमाज्येन प्रोक्षति मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रा-
नुत्पादयति—

वसवस्त्वा रुद्रैरिति । य एतेऽष्टौ वसवः सन्ति ते रुद्रैरेकादशभिः सह
हेऽग्ने त्वां पूर्वस्यां दिशि रक्षन्तु । यमो राजा येषां पितॄणां ते यमराजानस्ता-
दृशाः पितरोऽन्यैः पितृभिः सार्धं दक्षिणस्यां दिशि पान्तु । ये द्वादशाऽऽदि-
त्यास्ते विश्वेदेवैः सार्धं पश्चात्पान्तु । यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान्कश्चिन्म-
रुतां स्वामी स सर्वैर्मरुद्गैः सहोत्तरस्यां दिशि पातु । इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणा-
भ्यामधिको येषां देवानां त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां
ते वरुणराजानः । ते चोभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः पान्तु ।

अथ विधत्ते—

न वा एतेनेति । अतोऽस्मादाज्यप्रोक्षणात्प्राचीनं पूर्वमेव यदि सहस्रस्य
प्रमा असीत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानीमेतेन प्रोक्षणेन नाय-
मग्निः पूतो नापि यज्ञयोग्यो भवति । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । यदि
संचितमग्निमाज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, इदानीं तेनैवाऽज्यप्रोक्षणेनाग्निः पूतो
भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति । सम्यक्प्रोक्षितश्च भवति । एतच्च साहस्रवता
प्रोक्षतीति ब्राह्मणात्पूर्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

समीची नामासि प्राची दिक्तस्यास्तेऽग्निर-
धिपतिरसितो रक्षिता यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजश्विनी ना-
मासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृ-
दाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते
(१) सोमोऽधिपतिः स्वर्जोऽवस्थावा नामा-
म्युदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चरा-
जिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिः श्वित्रो वशिनी नामासीयं
दिक्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता
यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो
मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्येता वै देवता
अग्निं चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहृतीर्न
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता
आहृतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽति-
मार्छत्यध्वर्युर्न यजमानो हेतयो नाम स्थ
तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो

(सर्पाहुत्याद्यभिधानम्)

निलिम्पा नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा
 गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो वज्रिणो नाम स्थ
 तेषां वः पश्चाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरोऽवस्था-
 वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो व
 इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
 गृहा वर्षं व इषवोऽवस्वान्क्रव्या नाम स्थ पार्थि-
 वास्तेषां व इह गृहाः (४) अन्नं व इष-
 वो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो
 मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
 वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये देवा
 अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान्प्रीणाति दध्ना
 मधुमिश्रेणैता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवै-
 नान्प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहु-
 ताद् इति (५) अनुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्ग-
 मेवैनान्प्रीणातीमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्र-
 प्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधु-
 मन्तमूर्वं समुद्रियं सदनमा विशस्व । यो
 वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽ-
 विमुच्यमानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः परा
 भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति
 सोऽग्निं चित्वा लूक्षः (६) भवतीमं स्तन-
 मूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहो-
 त्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैषास्मा अन्नमपि

दधाति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधार्यः
 ह वै वाजी सुहितो दधातीत्याग्निर्वाव वाजी
 तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्रीतिः प्रीणाति वसी-
 यान्भवति (७) ॥

(प्रतीची दिक्तस्यास्ते द्विष्मो यश्च निलिम्पा नामेह

गृहा इति लुक्षो वसीयान्भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आज्याहुतीः(तिः) प्रोक्षणं चेत्यादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहुत्यादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण
 षट्सर्पाहुतीरनुपरिचारम् ” इति, तदेतद्विधातुं मन्वानुत्पादयति—

समीची नामासीति । येयं प्राची दिक्तस्याः समीचीति नामधेयं, सम्य-
 गश्चतीति पातःकालानुष्ठानार्थं प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । हे प्राची (तिः) त्वं
 समीच्यभिधासि । तस्यास्तादृश्या अग्निर्देवः स्वामी । असितः कृष्णसर्पः ।
 स च तव रक्षिता । ताभ्यामधिपतिरक्षितृभ्यां नमोऽस्तु । तावुभौ नोऽस्मान्मृ-
 डयतां सुखयताम् । ते सुखिनो वयं यं पुरुषमस्मान्हिसितुं प्रवर्तमानं द्विष्मः,
 यश्च शत्रुरस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि तं द्विविधं शत्रुं वां युवयोरधिपतिरक्षित्रोर्जम्भे
 विदारितास्ये दधामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओजस्विनी बलव-
 तीति दक्षिणदिशो नाम । पृदाकुरजगरः सर्पः । रक्षितेत्यादिशेषोऽनुषज्यते ।
 प्रकर्षेणाश्चतीति सायंसंध्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तत इति पश्चिमदिशः प्राचीति नाम-
 धेयम् । स्वस्मिञ्जायत इति स्वजः स्वाधीनबलः सर्पः । मनुष्यानवस्थापयतीति
 व्युत्पत्त्याऽवस्थावेत्युदग्दिशो नाम । तिरश्चीनाः कटकवलयकारा राजयो रेखा
 यस्य सर्पस्यासौ तिरश्चराजिः । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्याऽधिपत्नीत्यूर्ध्वदिशो

(सर्पाहुत्याद्यभिधानम्)

नाम । प्रौढत्वाद्बृहती । धित्रो यस्य सर्पस्य धासधारणेन स्वशरीर उच्छूनता भवति । दशनेन मनुष्यशरीरेऽप्युच्छूनता भवति सोऽयं धित्रः । वशः प्राणिना-
मवस्थातुं स्वाधीनताऽस्यामस्तीति वाशिनी । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम
कल्पाषाः ऋणविन्दवो ग्रीवायां यस्य सर्पस्य सोऽयं कल्पाषग्रीवः । रक्षिते-
त्यादेः सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्य ऊर्ध्वमनुषङ्गद्योतनायान्तिममन्त्रे पुनः पाठः॥
एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते—

एता वै देवता इति । एता अग्नीन्द्राद्यधिपतिरूपा असितादिसर्परूपाश्च
देवता इष्टकाभिश्चितमार्गिं रक्षन्ति अतश्चाऽऽसां शान्त्यै जुहुयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हेतयो नाम स्थेति षण्महाहुतीर्यथा सर्पाहुतीः ” इति
तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

हेतयो नाम स्थेति । हेतयः शत्रूणां ग (ह)न्तारो हे गन्धर्वविशेषा यूयं
हेतिनामकाः स्थ । तेषां युष्माकं पूर्वस्यां दिशि गृहा वर्तन्ते । अभिर्युष्मा-
कमिषवोऽग्निसमाना इत्यर्थः । सलिलो वायुविशेषः । चरममन्त्रे पाठितं वातना-
ममित्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । पूर्वस्यां दिशि संचरतो वायोः सलिल इति
नामधेयम् । तेभ्यो वो नम इत्यादिकं विस्पष्टम् । नितरां चन्दनेनानुलिप्ता ये गन्ध-
र्वस्तेषां नालिम्पा इति नामधेयम् । पितरः पितृसमानाः सगर इति तत्र स्थितस्य
नामधेयम् । वज्रं येषामस्तीति वज्रिणः तदेतद्गन्धर्वनाम । स्वप्नः स्वप्नसमानाः ।
यथा स्वप्ने किञ्चिदप्यसाध्यं नास्त्येवमेतासाभिषूणामित्यर्थः गह्वर इति वायोर्नाम ।
अवस्था स्थितिरवस्थानमेषामस्तीत्यवस्थावानः । तदेतद्गन्धर्वनाम । आप उदक-
समानाः । जलवत्सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः । समुद्र इति वायोर्नाम । अधिकं पाल-
यन्तीत्यधिपतयः । वर्षं वृष्टिसमाना निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । अवस्वानिति
वायोर्नाम । ऋष्या मांसभियाः । तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च पार्थिवाः । पृथि-
व्यां वर्तन्ते । इह भूमौ । अन्नमन्नहेतवः । निमिष इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

हतादो वा इति । पूर्वं नृषदे वडित्यनुवाके दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षणमहुत-
भक्षकदेवप्रीत्यर्थमुक्तम् । इह तु हुतभक्षकदेवप्रीत्यर्थं तेनैव ऋष्येण होम
उच्यते । अपि चैकेऽभिज्ञा एवमाहुः—इष्टका एवाहुतादो देवास्तत्र होमेन हुत-
भक्षकाणां प्रीतावप्येतासामिष्टकानां प्रीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रम-

(सर्पाहृत्याद्यभिधानम्)

णीयं, तेनैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान्प्रीणाति । तदेवं होमेनानुपरिक्रमणेन च हुतादामहुतादां च सर्वेषां प्रीतिरूपपद्यते । तदिदं सर्पाहृतिमहाहृतिब्राह्मणं वातनामेहोमब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अनुबन्ध्यावपायां हुतायामौदुम्बरीं स्रुचं घृतस्य पूरयित्वेभ्यः स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यग्नोर्विमोकं जुहोति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

इमं स्तनमिति । हेऽग्न इमं स्रुच्यवस्थितं द्रव्यविशेषं धय पिब । कीदृशमपां मातृस्थानीयानां स्तनं स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारोदककार्यत्वात्तदीयस्तनत्वोपचारः । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं, प्रप्यातमतिप्रवृद्धं सरिरस्य मध्ये यथा जलस्य मध्य उत्सं प्रवाहशक्तिस्तथा प्रभूतं घृतं, मधुमन्तं माधुर्योपेतं जुषस्व सेवस्व । हे ऊर्वं विस्तृताग्ने समुद्रिथं समुद्रसंबन्धि सदनं तदीयस्थानमाविशस्व प्रविश ।

एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं युनज्मीत्यादिभिर्मन्त्रैरेतर्गाग्निं कर्माणि प्रयुज्य न विमुञ्चेदस्य यजमानस्याग्निः पराभवति विनश्यति । यथा लोकेऽथो रथे युज्यमानश्चिरमविमुच्यमानः क्षुधाक्रान्तः पराभूतः पीडितो भवति तद्वदाग्निपराभवमनु यजमानोऽपि पराभवति । तादृशोऽग्निं चित्वा लूक्षः सर्वदा रूक्षो दाहोपेतो भवत्यतो जुहुयात् । एष च होमोऽग्नेर्विमोकः । ततोऽग्निं विमुच्यन्त्यास्मा अन्नं समर्पितवान्भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तस्मादाहुरिति । यस्मादत्राग्निं विमुच्यन्नं प्रदीयते तस्मात्कारणालोके यश्च पुरुष एन(व)मभिवृत्तान्तं जानाति, यश्च न जानाति, तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः सहितः सुष्ठु स्वाद्यादिना तृप्तो वाजी सुधायं स्वस्योपरि धारणाय पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा गन्तव्यस्थले नीत्वा दधाति स्थापयतीति । अत्र हशब्द आबालगोपालमसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यामत्राप्याग्निरेव वाज(जि)स्थानीयः। तमेवाग्निं तत्तेन विमोकहोमेन प्रीणाति । स च प्रीतोऽग्निरेन यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन धनवान्भवति । एतस्य च ब्राह्मणस्याऽऽम्नातेष्वनुवाकेष्वन्तर्भावासंभवादन्ते निवेशः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य द्रष्टव्यम् ।

(अश्वमेधशेषभूतप्रथमपशुसंघविधिः)

अत्र पीर्षाता ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥

अग्निचयने योगविमोकावग्रेः भूयेते । अग्निं युनज्मीति मन्त्रहोमो योगः । इवं स्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः । त च साङ्गप्रधानविषयसर्वप्रयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवादिति प्राप्ते नूनः—पञ्चभिर्गुणैर्नाकि पाङ्क्तो यज्ञो धावानेव यज्ञस्तमाप्नोतीत्यनेन योजने यज्ञप्राप्तिश्चनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात्प्रधानकर्षणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

तत्रैव वार्तिककारमतेन चिन्तितम्—

व्यस्यस्तौ तावुमौ पक्षावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

प्रधानान्ते विमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः त एवात्र पूर्वः पक्षः । अग्निं युनज्मि शबसा घृतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युनक्तीत्येतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । पञ्चभिर्गुणैर्नक्तीति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानभाषी योम इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानवाक्यपात्रे, किंतु साङ्गम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

इत्यमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चपाठके पञ्चमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे ऋणो

यमाय राज्ञे ऋश्य ऋषमाय राज्ञे गवयः

शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः

क्षिप्रश्येनस्य वतिका नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य

(अश्वमेधशेषभूतद्वितीयपशुसंघविधिः)

राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो

हस्ती (१) ॥

(इन्द्रायाष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्पाहृतिर्महाहोमो मोकश्च दशमे श्रुताः ।

अथाभिषेधमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एका-
दशानां पशूनां समूह एकादशिनी । सा चैकैकस्मिन्ननुवाक एकैका विधीयते ।

तत्र प्रथममेकादशिनीमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । अत्र चतुर्थ्यां पष्ठ्या तद्धितेन च देवतासंबन्धः प्रति-
पाद्यते । इन्द्राय देवानां राज्ञे सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणायापां राज्ञे कृष्णः
कृष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यो मृगविशेषः । ऋषभाय गवां राज्ञे
गवयो गोसदृशः सास्नारहितः । शार्दूलायाऽऽरण्यानां राज्ञे गौरो गौरमृगः, रक्त
इत्येके, शुकु इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय मर्कटो वानरः । क्षिप्रश्येनस्य
क्षिप्रगतेः शकुनिराजस्य श्येनविशेषस्य वर्तिका चटकासदृशी । नीलङ्गोनील-
प्रभस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिर्गोमयपिण्डकारी । सोमस्यौषधीनां
राज्ञः कुलुङ्गश्चित्रकः कटकस्वरः । सिन्धोः समुद्रस्य शिशुमारो ग्राहः ।
हिमवतः पर्वतानां राज्ञो हस्ती गजः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मयुः प्राजापत्य ऊलो हृत्क्षिणो वृषद् २०

(अश्वमेघशेषभूततृतीयपशुसंघविधिः)

शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक्स-
रस्वते शुक्रः श्येतः पुरुषवागारण्योऽजो नकुल-
शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः (१) ॥

(मयुस्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथात्र दशिनीमाह—

मयुः प्राजापत्य इति । मयुः किंपुरुष इत्येके । अरण्यमयुर इत्यपरे ।
स प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः काकः । उलूक इत्यन्ये । दिव्य-
कर्ण इत्यपरे । हलीक्षणस्तृणहिंसक इत्येके । हरितचटक इत्यन्ये । वृशदंशो
मार्जरः । तत्सदृश इत्येके । सरस्वत्यै शारिः शुकस्त्री । कीदृशी, श्येताऽऽरक्त-
वर्णा । पुनश्च विशेष्यते—पुरुषवाक्पुरुषवद्ददितुं समर्था । सरस्वते शुक्रः श्येतः
पुरुषवाक् । पूर्ववद्व्याख्येयम् । आरण्याजादयस्त्रयः पौष्णाः । आरण्योऽजः
शरभः । नकुलः प्रसिद्धः । शका मक्षिकेत्येके । दीर्घकर्णो मृगविशेष इत्यन्ये ।
वाचे वाग्देवतायै क्रौञ्चो दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपां नप्त्रे जषो नाक्रो मर्करः कुलीकय-
स्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुषीतक
आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या दिग्भ्यश्च-
क्रवाकः (१) ॥

(अश्वमेधशेषभूतचतुर्थपशुसंघविधिः)

(अपामेकान्वविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ॥

इन्द्रोऽश्वमेधशेषभूतचतुर्थपशुसंघविधिः इति द्वौ संघावुक्तौ । एवमुचरन्नापि
यथाशोभं ब्रह्मव्यम् । अथ तृतीयं संघमाह-

अपां नप्त्र इति । अपां नप्त्रेऽवापविनाशयित्रे देवविशेषाथ जषो अप-
वत्तुण्डो मकरः । नाकादयस्त्रयोऽकूपारस्य समुद्रस्य । नाको हीर्षतुण्डो ब्राह्मः ।
हीर्षपुच्छो मत्स्यविशेष इत्येके । मकरः पर्वस्तमुण्डः । कुन्तीकयो बहुषाम्बत्स्य-
विशेषः । बाचे पैङ्गराजो रक्ताक्षो भरद्वाजः । समुद्रतरङ्गेचारी महापक्षीत्यन्ये ।
चकोर इत्यपरे । भगाय कुषीतकः समुद्रकाकः । आत्वादयस्त्रयो बावभ्याः ।
आती कुरङ्गी । चाष इत्यन्ये । वाहसः पृष्ठे क्षुल्लशङ्खवाही जन्तुः । इषिदा
नक्षपक्षी । हुमकुक्कुट इत्येके । दिग्भ्यो दिग्देवताभ्यः । चक्रवाकः पक्षिभ्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

बलायाजगर आरुः सृजया शयण्डकस्ते
मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः
पुंकरसादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै
वाहसः (१) ॥

(बलायाष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधशेषभूतपञ्चमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थसंघमाह—

बलायाजगर इति । बलाय बलारूपाय देवायाजगरो महोरगः । आस्वा-
दयस्त्रयो वैशाः । आसुः पतिद्धः । तृजया नीलमक्षिका । शुक्लसर्प इत्येके ।
नीलमहिष इत्यपरे । शयण्डकः कृकलासः । मृत्यवेऽतितः कृष्णः सर्पः ।
मन्ववे स्वयः सर्पविशेषो विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनसादवस्त्र-
वस्त्राष्टाः । कुम्भीनसः स्वापशीलः सर्पविशेषः । पुष्करसादः पुष्करसर्पः ।
अमर इत्येके । लोहिताहिः भेतलोहितसर्पः । प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्यै वाहसः
क(सोऽ)ल्पप्रमाणसर्पः ।

इति श्रीवत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वा-
घाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहने कृष्णो रात्रियै
पिकः श्विक्का नीलशीर्ष्णी तैऽर्यम्णे धावुः
कुकुटः(१ ॥ ॥

(पुरुषमृगोऽष्टादश) ।

इति छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमं संघमाह—

पुरुषमृग इति । पुरुषमृगो नरमुखो मृगविशेषश्चन्द्रमसे । गोधादयस्त्रयो
वनस्पतीनाम् । गोधा मुत्तलिका । महागोभेत्येके । कालका तरटा । दार्वाघाटो
ब्रुवकुट्टकः । एणी मृगी । अह्ने । कृष्णः कृष्णमृगो रात्रियै । पिकादयस्त्रयोऽ-

(अश्वमेधशेषभूतषष्ठपशुसंघविधिः)

धम्णे । पिकः कोकिलः । श्विक्कुन रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णी कृष्णशि-
रस्का । धातुः कत्कटो बिलवासी कर्कटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

सौरी बलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्ध-
र्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी
रोहितकुण्डक्रुणाची गोलत्तिका ता अप्सरसामर-
ण्याय सृमरः (१) ।

(सौर्यष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठं संघमाह—

सौरी बलाकेति । सौरी बलाका प्रसिद्धा । ऋष्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् ।
ते तु प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलोऽधोनिपाती । रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः ।
रोहितादयस्त्रिस्रोऽप्सरसाम् । रोहिदृश्यस्त्री । कुण्डुणाची गृहगोधिका । गोल-
त्तिका खञ्जरीटका । पितशुक्तेति केचित् । अरण्यायारण्यनामकाय सृमरश्चमरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अश्वमेधशेषभूताष्टमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽ-
नुमत्या अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः
क्रयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते सिनीवात्यै बृहस्प-
तये शित्पुटः (१) ॥

(पृषतोऽष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमं संघमाह—

पृषतो वैश्वदेव इति । पृषतः श्वेतविन्दुशबलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽ-
नुमत्यै । पित्वो व्याघ्रः । न्यङ्कुर्हरिणः । ऋक्ष इत्येके । कशान्यवापकश्यपक्रयि-
कुटरवो मृगविशेषाः । दात्यौहः कालकण्ठ इत्येके । पुष्करिणीवंसतिरित्यन्ये ।
बृहस्पतये शित्पुटो मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

शका भौमी पान्त्रः कशौ मान्थीलवस्ते
पितृणामृतूनां जहका संवत्सराय लोपा कपोत
उलूकः शशस्ते नैऋताः कृकवाकुः सावित्रः (१) ॥

(शकाऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधशेषमूतनवमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमं संघमाह—

शका भौमीति । शका मक्षिका । भौमी भूमिरेव । पान्वाद्यस्त्रयः पितृ-
णाम् । पान्त्रकशौ पक्षिविशेषौ । मान्थीलवो जलकुक्कुटः । कर्तूनां जहका
विलवासी कोटा । संवत्तराय लोपा श्मशानशकुनिः । कपोताद्यस्त्रयो मैत्रंताः
ते च प्रतिष्ठाः । कृकबाकुररण्यकुक्कुटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

रुरु रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते
शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गस्त-
रक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजमाना-
ममये धूङ्क्षणा (१) ॥

(रुरुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितार्या पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमं संघमाह—

रुरु रौद्र इति । रुरुर्मृगविशेषः । कृकलासाद्यस्त्रयः शरव्यायै । शर-
व्या बाणधारिणी देवता । कृकलासः कामरूपी । शकुनिः काकः । पिप्पका
पक्षिविशेषः । हरिणः प्रतिष्ठाः । शार्ग आरण्यचटकः । वरक्ष्वाद्यस्त्रय इतर-
जनानाम् । वरक्षुर्न्यात्रविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णश्चतुरक्षः धा । अङ्गो-
रुपरि विन्दुद्वयवांश्चतुरक्षः । धूङ्क्षणा भेतकाकी ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधशेषभूतैकादशपशुसंवविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः पुवस्तैऽपा-
मदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्धाणसस्ते दिव्या धावापृथिव्या
श्ववित् (१) ॥

(अलजोऽष्टादश) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

दशमं संवमाह—

अलज आन्तरिक्ष इति । अलजो भासः । आन्तरिक्षः प्रसिद्धः । उद्रा-
दयस्त्रयोऽपाम् । उद्रो जलविडालः । मद्गुर्जलकाकः । पुवस्तस्यैवावान्तरणाति-
विशेषः । हंससाचिः सर्वभूतो हंसः । कीर्शा कुलाली शकुनिका । गृध्रादय-
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डरोदरो गृध्रः । वार्धाणसः
खड्गमृगः । धाविच्छलली सूचिरोमा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषद्ऽशस्त
ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे लोपाशः सिंही नकुलो
व्याघ्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् (१) ॥

(सुपर्णोऽष्टादश) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अश्वमेघशेषभूतप्रथमग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकाविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशं संघमाह--

सुपर्णः पार्जन्य इति । सुपर्णः प्रसिद्धः । हंसादयस्त्रय एन्द्राः । वृकोऽ-
रण्यथा । वृषदंशो मार्जारसदृशः । उद्रो जलबिडालः । लोपाशः क्रोष्टा ।
सिंहादयस्त्रयो महेन्द्राय । ते च प्रसिद्धाः । परस्वान्महिषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक
एकाविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः
सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
शिल्पो वैश्वदेव एन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष
एन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः
पेत्वः (१) ॥

(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सर्व आरण्याः । अथ ग्राम्यास्त्रयः संघाः । तत्र प्रथमं संघमाह--

आग्नेय कृष्णग्रीव इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवायां यस्य च्छागस्यासौ
कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिल्पो बहुरूपः ।
कल्माषः कृष्णाबिन्दुलाञ्छितः संहितः कृष्णः (शुकु) कृष्णशबलः । अधोरामः
श्वेतकृष्णोदरः । पेत्वो गलितरेतस्को मेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अश्वस्तूपरो गौमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयौ
कृष्णग्रिवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ शितिपृष्ठौ
बाहस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः
पेत्वः (१) ॥

। अश्वः षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संघमाह—

अश्वस्तूपर इति । अश्वादयस्त्रयः प्राजापत्याः । तूपरः शृङ्गहीनः गोमृगो
गोमृग्यामुत्पन्नः । सक्थनो लोमबहुलौ लोमशसक्थौ । पृषोदरः श्वेतविन्दुमदुदरः ।
बलक्षः श्वेतः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ
सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ
तूपरौ मारुतः कल्मार्ष आग्नेयः कृष्णोऽजः
सारस्वती मेषी वारुणः कृष्ण एकशितिपा-
त्पेत्वः (१) ॥

(अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंघविधिः)

यदेकेन प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजुषाऽऽपो विश्वकर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय
 बज्रो गायत्रेणाग्न उदधे तमीचीन्द्राय मधुरपां बलाय पुरुषमृगः सौरी पृषतः
 शका रुहुरलजः सुपर्ण अग्नियोऽधोऽग्नयेऽनीकवते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन त वापीयानेतद्वा अग्नेः शिरो धनुस्तद्देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा अपां
 नप्त्रेऽश्वस्तूपरो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

वृषीषं संघमाह--

अग्नयेऽनीकवत इति । रोहिताञ्जिर्लोहितलिङ्गः । अघोरामो व्याख्या-
 तौ । रजतनाभी शुक्रनाभी । पिशङ्गो गरोचनवर्णौ । तूपरौ शङ्कहीनौ । क-
 र्माष उक्तः । एकशितिपाच्छेवतैकपादः । पेतवो गलितमुक्को मेषः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः--

औपानुवाक्ये षे मन्त्रा आम्नातास्तानथ ब्रुवे ।
 आग्नेयीत्रिष्टुभौ हौत्रे पिशादाद्युमदीदृशम् ॥
 पीबोन्नामि(नि)ति विज्ञेयं हिरण्येति चतुर्थकम् ।
 प्रजापतिस्त्वा भूस्पर्शे ह्यग्ने युष्वाद्दयाहुतिः ॥
 चित्रं देवेति सौरी स्याद्यास्ते या वोषजुद्वयम् ।
 चितिं जुहोमीति होमः स्पृशेच्चितिमचितितः ॥
 मन्त्रा हिरण्येष्टकानां विश्वकर्मेति पञ्च हि ।
 प्राजापत्यादिपदतो मन्त्रभेदोऽवगम्यताम् ॥
 इष्टकाः स्वयमातृण्णा निदध्याव्याहतित्रयात् ।
 पुनर्दिक्षु चतस्रस्ताः पाणायेति चतुष्टयात् ॥
 पदभेदान्मन्त्रभेदास्त्वा चक्षित्यनुषज्यते ।
 अह्नां रूपाणीष्टकाः स्युरग्न आ याहिपञ्चकात् ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयग्राम्पशुसंघविधिः)

लोकं पूजेतिमन्त्रस्य नान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
 इन्द्रं विश्वा ऋगैन्द्री स्याद्यत्ते पञ्चोपतिष्ठते ॥
 हेऽग्नयो बहुभिर्मन्त्रैः यथास्यन्नुपतिष्ठते ।
 सामनामानि गायत्रं बृहत्तद्वदर्थतरम् ॥
 ऋतुस्थायज्ञायज्ञियं वारवन्तीयकं तथा ।
 श्यैतं यजापतेर्हञ्च पृष्ठं स्तोत्रार्थंसाम हि ॥
 पक्ष्याकारं चित्तं वह्निं तैरुक्तैरुपतिष्ठते ।
 आत्मेष्टका उपदध्यात्पाच्या त्वेत्यादिपञ्चभिः ॥
 अग्ने होमः पञ्चभिः स्याद्दुधराघैर्मन्त्रभेदनम् ।
 चित्तारोहे जपेद्वाह्मे यो रुद्रो निक्षिपेच्चरुम् ॥
 वसवस्त्वापञ्चमन्त्रैः प्रोक्षेदाज्येन संचितम् ।
 समीची सर्पहोमः स्याद्रक्षितेत्यनुषज्यते ॥
 हेतयस्तु महाहोमो वातनामानुषज्यते ।
 इमं स्तनं पूर्णहोम इति मन्त्रा इहेरिताः ॥
 इन्द्राय राज्ञ इत्युक्ता एकादशिनानामकाः ।
 दशिन्यारूपाश्च पशवस्ते सर्वेऽप्यश्वमेधकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
 र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके
 चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसं-
 हिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमः पपाठकः ॥५॥

(कुम्भेषुकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
 कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे
 विरूपास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते
 अवपश्यन्नानाम् । मधुश्रुतः शुचयो याः पाव-
 कास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु । यासां
 देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा
 भवन्ति । याः पृथिवीं पर्यसोन्दन्ति (१)
 शुक्रास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ।
 शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनु-
 वोप स्पृशत त्वर्चं मे । सर्वां अग्नीं रप्सुषदो
 हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धत्त । यद्दः
 संप्रयतीरहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम
 स्थ ता वो नामानि सिन्धकः । यत्प्रेषिता
 वरुणेन ताः शीभं समवल्गत (२) । तदा-
 प्रोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ।
 अपकामं स्यन्दमाना अकीवरत वो हिकम् ।
 इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्द्वार्षामं वो
 हितम् । एको देवो अप्यतिष्ठत्स्यन्दमाना
 यथावशम् । उदनिषुर्महीरिति तस्माद्दुदकम्-

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधाघम्)

च्यते । आपो भद्रा घृतमिदारप आसुरग्नीषोमौ
 विभ्रत्याप इत्ताः । तीव्रो रसो मधुपृचाम् ।
 (३) अरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा
 गन् । आदित्पश्याम्युत्त वा शृणोम्या मा
 घोषो गच्छति वाङ्मन आसाम् । मन्ये भेजानो
 अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः ।
 आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
 महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रस-
 स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।
 तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
 आपो जनयथा च नः । दिवि श्रयस्वान्त-
 रिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि
 ब्रह्मवर्चसाय त्वा (४)

(उन्दन्ति समवल्गत मधुपृचां मातरो द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादि षष्ठे मन्त्रैरुदीर्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हिरण्यवर्णा इत्युपहिता अभिमन्त्रयते ” इति, तत्र
 कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणार्थानां त्रयोदशानामृचां मध्ये प्रथमामाह—

हिरण्यवर्णा इति । आपस्तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यसदृशवर्णो-
पेताः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च ।
यास्वप्सु कश्यपाख्यः प्रजापतिरुत्पन्नः । यास्वप्स्विन्द्रोऽप्युत्पन्नः । अग्निं च या
आपो गर्भत्वेन दधिरे । तदेतन्नयं शाखान्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो द्रष्टव्यम् । अन्न-
प्यग्ने गर्भो अपामसीति चतुर्थकाण्डे मन्त्रान्तरं संमाम्नातम् । ईदृशयो या आप-
स्ताः स्योनाः सुखकारिण्यो नोऽस्माज्जं भवन्तु सुखं प्राप्सन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

यासां राजेति । वरुणाख्यो राजाऽपामविपतिर्यासां मध्ये याति
गूढः संचरति । किं कुर्वन्, जनानां सत्पानृते अक्षयन्स्मानपानादौ यो
यथाशास्त्रमाचरति तत्सर्वमवपश्यन् ताश्चाऽऽपो मधुररसं श्रोतन्ति सारयन्तीति
मधुश्रुतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—

यासां देवा इति । दिवि द्युलोके देवा यासां सारं भक्षं क-
ण्वन्ति स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीयूषं हि देवैः सेव्यते, तच्चापां सारभूतम् । याश्चाऽऽ-
पोऽन्तस्त्रिंशो वृष्टिधारारूपेण बहुप्रकारा भवन्ति । याश्चाऽऽपः पृथिवीं सर्वा
पयसा स्वकीयेन द्रवेणोन्दन्ति क्लेदयन्ति । शुका निर्मलाः । ता न आप इत्यादि
पूर्ववत् । अथ चतुर्थीमाह—

शिवेन मेति । हे आपो यूयं शिवेन चक्षुषा शान्तया दृष्ट्या मा पश्यत
मामवलोकयत । तथा शिवया तनुवा शान्तेन युष्मदीषशरीरेण मे त्वचमुपस्पृ-
शत । अहमप्यप्सुषदो जलेषु स्थितान्सर्वानप्यग्नीन्हुवे जुहोमि होमेन तर्पयामि ।
वो युष्मदीषं यद्वर्चः कान्तिर्यच्च बलं यदप्योजो बलहेतुरष्टमो धातुस्तत्सर्वं मयि
निधत्त स्थापयत ।

अथ पञ्चमीमाह—

यददं संप्रयतीरिति । यद्यस्मात्कारणाददो द्युलोकस्थानात्संप्रयतीः सभ्य-
क्षयकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपो यूयम् । अहिशब्दो मेघनामधेयम् । यस्मिन्हते
युष्माभिस्ताडिते सत्यनदत्त नादं कृतवत्यः । प्रवाहगतपाषाणेष्विव मेघेषु जला-
घातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं कृतवत्यस्तस्मादा समञ्जात्सर्वेष्वपि स्थानेषु
नद्यो नाम स्थ नदीति नामधेयं प्राप्ताः । हे सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो वो
युष्माकं ता नामानि वादृशानि निर्वचनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते ।

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

अथ षष्ठीमाह—

यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्वरुणेन प्रेषितास्ता यूषं शीर्षं समवल्गत शुभं यथा भवति तथा सम्यग्वल्गनवन्नृत्तं हर्षेण कृतवत्यस्तत्तदानीं यतीः प्रसरन्तीर्वो युष्मानिन्द्र उस्तुकः सन्ब्रह्ममाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति नामधेयं पाप्यानुस्थन सर्वेषामनुकूलाः स्थ ।

अथ सप्तमीमाह—

अपकाममिति । देवीर्हे आपो देव्योऽपकामं स्यन्दमानाः प्रयोजनविशेषमन-
पेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीर्वो युष्मानिन्द्रः परितोषादधीवरत वृतवान् । स्य-
न्दनेऽपि युष्माकं न साधनान्तरापेक्षा किं तु वः शक्तिभिर्युष्मदीयशक्तिवशादेव
स्यन्दनं, हिकमित्यव्ययं प्रसिद्धिवाचकम् । उदकस्य स्वशक्त्यैव स्यन्दनं सर्व-
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृतास्तस्माद्दो युष्माकं वारित्येतन्नाम हितं
संपन्नम् । अथाष्टमीमाह—

एको देवो अपीति । यथावशं स्वेच्छयैव स्यन्दमाना अप एको देव
इन्द्रोऽप्यतिष्ठदध्यतिष्ठत्स्वाधीमाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपो महीर्महत्यः
प्रभूताः सत्य उदानिषुरुत्कर्षेण चेष्टितवत्यः । तस्मादुदानादुदकमिति नामोच्यते ।

अथ नवमीमाह—

आपो भद्रा इति । एता आपो भद्राः कल्याणरूपा आप इहाप एव
घृतमासुर्गोशरीरद्वारा घृतरूपेण परिणताः । ता आप इत्तादृश्य आप एवांशी-
षोमो देवो विभ्रति धारयन्ति । अग्निं या गर्भमित्यग्निधारणं पूर्वमेवोक्तम् । सोम-
धारणमप्यमृतकारणद्वारा द्रष्टव्यम् । मधुपृचां माधुर्ययुक्तानामर्षां रसः सारांश-
स्तीक्ष्णोऽत्यन्तस्वादुररंगमोऽलं संपूर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्व-
जनपुष्टिकारीत्यर्थः । तादृशो रसः प्राणेन धासवायुना वर्चसा बलेन सह पा-
र्षां प्रत्यागन्नागच्छतु यावदपां रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति तावत्प्राणो
जातिगच्छति । बलं च न विनश्यति । अथ दशमीमाह—

आदित्पश्यामीति । आदिदन्धरमेव पश्यामि अपां रसे मच्छरीरमागते
सति तदानीमेव चक्षुषा गृह्णं शकोऽस्मि । उव वा शृणोमि अपि च श्रोतुमपि
शकोऽस्मि । आत्तामर्षां घोषो नाह आगच्छति मच्छरीरे वर्तते । स एव घोषो
नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवर्णास्तेजस्विन्य आपो यदा वो युष्माकं सेवयाऽ-

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

तूपमहं तृप्तोऽभवं तर्हि तस्मिन्कालेऽमृतस्य भेजानो मन्ये पीयूषं सेवितवानस्मीति
तर्कये । अथैकादशीमाह—

आपो हि ष्ठेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । आपो यूय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखयित्र्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं
प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदयिरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातनास्मा-
न्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वादशीमाह—

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो
रसोऽस्ति । इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान् । तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्त-
न्यरसं शिशुं पाययन्ति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं
प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामालं भृशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्मान्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुत ।

कल्पः—“ दिवि श्रयस्वेति बार्हस्पत्यं नैवारं पयसि चरुं मध्ये कुम्भेष्टका-
नामुपदधाति ” इति पाठस्तु—

दिवि श्रयस्वेति । हे नैवारचरो दिवि श्रयस्व द्युलोक आश्रितो भव ।
अन्तरिक्षेऽपि यतस्व प्रयत्नवान्भव । पृथिव्या संभव संयुक्तो भव । ब्रह्मवर्चस-
मसि तत्साधनत्वात्तद्रूपमसि । अतो ब्रह्मवर्चसाय त्वामत्रोपदधामि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूर्यं यदेते
ग्रहाः सर्वोऽग्निर्वरुणसर्वो राजसूर्यमग्निस्वश्वि-
त्यस्ताभ्यामेव मूयतेऽथो उभावेव लोकावभि

(कुम्भेष्टकोपधामविधिः)

जयति यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्निचित
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेभ्रातृव्या यदपोऽ-
 ग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् (१)

वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमाभि पिञ्चन्ति
 नाऽऽतिमाच्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधी-
 यन्ते य उ चैना एवं वेदान्नं वा आपः पशव
 आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भव-
 न्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
 वास्मै (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति
 पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ
 द्वादशात्पुरुषादन्नमत्त्यथो पात्रान्न छिद्यते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद
 कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथु-
 नस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं
 वेद शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्युं यजमानं प्रजाः
 शुचाऽर्पयति यदप उपदधाति शुचमेवास्य
 शमयति नाऽऽतिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः
 शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्तेऽपां वा
 एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप
 उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः सृजति वर्षुकः

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

पर्जन्यः (४) भवति यो वा एतासामाय-
 तनं कलृप्तिं वेदाऽऽयतनवान्भवति कल्पतेऽ-
 स्मा अनुसतिमुप दधात्येतद्वा आसामायतन-
 मेषा कलृप्तिर्यं एवं वेदाऽऽयतनवान्भवति कल्प-
 तेऽस्मै दृंहमन्या उप दधाति चतस्रो मध्ये
 धृत्या अन्नं वा इष्टका एतत्सलु वे साक्षादन्नं
 यदेष चरुयदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् (५)
 एवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्यत उप दधाति
 मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽ-
 न्नमद्यते बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वे देवानां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्च-
 समसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्म-
 वर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ चैन-
 मेवं वेद (६) ॥

अमृतमस्मै जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ पर्जन्य उपदधाति
 साक्षात्सप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्था मन्त्राः प्रथम इरिताः ॥

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधत्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कुम्भं कुम्भीं
 चान्द्रिः पूरयित्वा शर्म च स्थ बर्म च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे मधुमतीः
 सादयामीति पुरस्तादनुसीतमुपधाय ज्योतिषं वामिति हिरण्यशल्कौ मर्त्यस्यत्येव-
 पुत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रविदिशमनुसीतं चतस्रो मध्ये” इति, तदिदमुपधानं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

अपां ग्रहानिति । गृह्यन्त आप एष्विति ग्रहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ्य-
श्च । ते चान्द्रिः पूरितत्वादपां ग्रहास्तान्कुम्भकुम्भीरूपान्गृह्णाति । ग्रहणेनो-
पधानमुपलक्ष्यते । यस्यैता उपधीयन्त इत्युपसंहारात् । राजसूये ग्रहसद्भावा-
त्तत्साम्यमापादयितुमिह ग्रहिधातुना व्यवहारः । य एते कुम्भकुम्भीरूपा अपां
ग्रहा एतदेव राजसूयस्वरूपं फलेन तत्सदृशत्वात् । योऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयं
सवः सूयतेऽभिषिष्यते यजमानोऽत्रेत्याभिषेकयुक्तो यज्ञः सवस्तत्सदृशोऽयमाग्निः ।
यदेतद्वाजसूयारूपं कर्म सोऽयं वरुणसवः । वरुणो हि कदाचिद्वाजसूयं कृत्वा
तत्राभिषिक्तः । यस्तु चित्यः सोऽयमाग्निसवः । अस्मिन्नप्यभावभिषेको विद्यते ।
अतः कुम्भीष्टकोपधाने सति ताभ्यां वरुणसवाग्निसवाभ्यामुभाभ्यां सूयतेऽयं
यजमानोऽनुष्ठितवान्भवति । अपि च राजसूयेनेष्टवतो यो लोकोऽग्निचितश्च यो
लोकस्तावुभौ लोकावेतदिष्टकोपधानेनाभिजयत्येव ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जलस्थापनं विधत्ते—

आपो भवन्तीति । जलेनाग्निशान्तेरपामग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्याग्ने-
रधस्ताद्भूमौ कुम्भकुम्भीगतानामपामुपधाने सति भ्रातृव्याभिभूतिर्भवति । उप-
धाता स्वयमैश्वर्यवान्भवति । भ्रातृव्यः पराभवति । किं चेता आपोऽमृतमेवात्र
तस्योदकजन्यत्वात् । यस्मादमृतं तस्मादवतान्तमत्यन्तग्लानिमापन्नं मूर्च्छितं मूर्च्छा-
निवारणाय शीतलाभिरद्भिरभिषिञ्चन्ति ।

एवदुपधानं तद्देदनं च प्रशंसति—

नाऽऽतिमार्च्छतीति । प्रकारान्तरेणापः प्रशंसति—

अन्नं वा आप इति । अन्नस्योदकजन्यत्वात्पशूनां चोदकपोष्यत्वादब्रूपत्वं
च । क्षीराद्यन्नहेतुत्वात्पशूनामप्यन्नत्वम् । अतोऽपामुपधाता वेदिता चान्नवान्पशु-
मांश्च भवति । जलपात्राणां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्तीति । उपधेयानामपामाधारान्विधत्ते—

पात्राणि भवन्तीति । पात्राणि कुम्भकुम्भीरूपाणि । पात्रे कांस्यादिमये-
जनैरन्नं भक्ष्यते पच्यते च । अतः पात्रस्यान्नयोनित्वात्तत्सहितमेवान्नमाप्नोति ।
किंचोपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुषपर्यन्तादन्नसमृद्धो
भवति । अपि च पात्राद्गृहोपकरणसंघातात्कदाचिदपि न विच्छिद्यते ।

पात्राणां परिमाणविशेषं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

कुम्भाश्च कुम्भीश्चेति । कुम्भाः पुरुषसदृशाः प्रौढा घटाः । कुम्भो योषित्समाना अल्पाः । अतो मिथुनसंपत्त्या प्रजोत्पादनाय भवति । उपधातृवे-
दितारौ मिथुनरूपाः प्रजा उत्पादयतः । प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति-

शुग्वा अग्निरिति । अयमग्निः शुग्वै संतापहेतुरेव । अतः सोऽग्निरध्वर्यु-
प्रभृतीन्संतापेन योजयति । अपामुपधानेनाग्नेः संतापहेतुत्वं शमयति । यस्मि-
न्कर्मण्येता इष्टाका उपधीयन्ते न तत्राध्वर्युर्धियते नापि यजमानः । प्रजाश्च
सर्वबाधोपशमयुक्ता भवन्ति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

अपां वा इति । एताः पात्रगता या आप एतान्यब्देवतानां हृदयस्थानानि
अत एवाऽऽसामुपधातेष्टकारूपोपेता अपो दिव्याभिरद्भिः संयोजयति । ततः
पर्जन्यो वर्षणशीलो भवति ॥ अथोपधानस्थानं विधत्ते--

यो वा एतासामिति । आयतनं स्थानम् । क्लृप्तिः सामर्थ्यम् । तदुभयं
यो वेद स प्रौढगृहाघायतनवान्भवति । एतदर्थं च सर्वं भोग्यजातं समृद्धं भवति ।
अतोऽभिज्ञोऽनुसीतमुपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि या लाङ्गलपद्धतयस्ता अनुसृ-
त्योपदध्यात् । एतत्सीतासमीपमेवैतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम् । तत्रावस्थितिरेवै-
तासां सामर्थ्यमुक्तम् ॥ वेदनफलमुपसंहरति--

य एवं वेदेति । उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते--

द्वंद्वमन्या इति । पूर्वदिग्बर्तिनीषु तिसृषुः सीतासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् ।
एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते--द्वंद्वमन्या इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ
गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दाढर्चाय भवति ॥

अथ दिवि श्रयस्वेतिमन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते--

अन्नं वा इष्टकां इति । इष्टका अन्नहेतुत्वादनं, चरुः साक्षादेवान्नमत-
श्चरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यमन्नं प्राप्नोति ॥ उपधानस्थानं विधत्ते--

मध्यत उपेति । इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यत्तद्यजमानस्य मध्य उदरे-
ऽन्नं स्थापितं भवति । मध्यमे वयसि भूयिष्ठमन्नमद्यते ॥ चरोर्देवतां विधत्ते--

बार्हस्पत्यो भवतीति । ब्रह्मणैव ब्राह्मणवृत्त्यैव याजनादिना न तु सेवा-
दिनेत्यर्थः । मन्त्रे ब्रह्मवर्चसशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति--

ब्रह्मवर्चसमसीति । तेजः कान्तिः । ब्रह्मवर्चसमध्ययनादिसंपत्तिः ॥

(भूतेष्टकाद्यभिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यागंत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति ” इति, “चरुमुपदधाति ” इति च । तत्र नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । “ बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः ” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृद्ददिति प्राप्ते ब्रूमः—यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवताकल्पितः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते
यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमव यजते
तस्मादग्निचित्सर्वमार्युरेति सर्वे ह्यस्य मृत्य-
वोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेन-
मभिचारः स्तृणुते सुयते वा एष योऽग्नि-
चिनुते देवसुवामेतानि हवींषि भवन्त्येता-
वन्तो वै देवानां सवास्त एव (१) अस्मै
सवान्प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते सवोऽग्नि-

वरुणसवो राजसूर्यं ब्रह्मसवश्चित्यो देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं
 ब्रह्मणा देवताभिरभि विश्वत्यन्नस्यान्नस्यामि-
 विश्वत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै पुरस्तात्प्रत्यश्चमभि-
 विश्वति पुरस्ताद्धि प्रतचीनमन्नमद्यते शीर्ष-
 तोऽभि विश्वति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुखा-
 दन्ववस्त्रावयति (२) मुखत एवास्मा अन्नाद्यं
 दधात्यग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामित्याहैष
 वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमाभि विश्वति बृहस्प-
 तेस्त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामित्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमाभि विश्वतीन्द्रस्य
 त्वा साम्राज्येनाभि विश्वामित्याहेन्द्रियमेवा-
 स्मिन्नपरिष्ठादधात्येतत् (३) वै राजसूर्यस्य
 रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभाषेव लोका-
 वभि जयति यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्नि-
 चित इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं
 पराऽपतत्तद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्त्सुयते
 वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्राम-
 ण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽत्मन्ध-
 ने (४) ॥

(त एवान्ववस्त्रावयत्येतदृष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भूतेष्टकाद्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकाश्चरुश्चेति द्वितीये द्वयभीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रसवाय त्वोप-
यामाय त्वा काटाय त्वाऽर्णवाय त्वा धर्णसाय त्वा द्रविणाय त्वा सिन्धवे त्वा
समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वव्यचसे त्वा सुभूताय त्वाऽन्तारिक्षाय त्वेति
द्वादश भूतेष्टकाः ” इति । एते च मन्त्राः शाखान्तरगताः । तत्साध्यमुप-
धानं विधत्ते—

भूतेष्टका उपेति । देशकालनिमित्तविशेषानपेक्षयात्रात्रेति वीप्सा । सर्व-
व्याघचोराकुलदेशा मृत्युहेतवः । संध्यामध्यरात्रादिर्यक्षराक्षसादिप्रयुक्तमृत्युकालः
दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन तत एव देशप्रयुक्तात्का-
लप्रयुक्तान्निमित्तप्रयुक्ताच्च सर्वस्मादपि मृत्योरेनं यजमानमपनयति । तस्माद्दय-
वग्निचित्स्वस्य प्राप्तमायुः सर्वमेव प्रामोति । यस्मादस्य सर्वेऽप्यपमृत्यवो विना-
शिताः । किंचायमग्निचिदभिचारविषयोऽपि न भवति । एवं सति यो मूर्खोऽ-
भिचरति एनं मूर्खं सोऽभिचारः प्रत्यङ्मुखा भूत्वा हिनस्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनु
निर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिडम् ” इति, तदिदं विधत्ते—

सूयते वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुते स एष देवैः सूयते
प्रेर्यते । अतः प्रेरणाय हवींषि निर्वपेत् । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमित्याहिरा-
जसूयाम्नातानि देवसुवां हवींषि । तत्र श्रुता येऽन्यादयो देवा एवावन्त एव
देवानां मध्ये प्रेरकाः । त एव देवा अस्मै यजमानाय स्वकीयाः सर्वा अनुज्ञाः
प्रवच्छन्ति । तेन चानुज्ञापदानेनैतन्नं यजमानं प्रेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठाप्य
तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्नीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमग्नि-
मन्वारब्धं संपातेरभिषिञ्चति ” इति, तदिदं विधातुं प्रस्तौति—

सवोऽग्निरिति । अभिषेकयुक्तो यागः सव इति लुक् । स च द्विविधो
वरुणसवो ब्रह्मसवश्च । राजकर्तृ[क] त्वाद्वाजसूर्यं वरुणसवः । वरुणो हि राजा-
भिमानी देवः । चित्योऽग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसवः । अग्निर्ब्राह्मणाभि-
मानी देवः । अतः सवत्वादयमभिषेकयोग्य इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमाभिषेकं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । ब्रह्मणा मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

अन्नम्यान्नस्येति । प्रकारविशेषं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यञ्चामिति । पूर्वस्यां दिशि पश्चिमाभिमुखोऽवस्थाय प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं यजमानमभिषिञ्चेत् । लोके हि पुरस्तात्पात्रेऽवस्थितमन्नं स्वाभिमुखत्वेनाद्यते । शिर आरभ्याभिषिञ्चेत् । अन्नमपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते ।

गुणान्तरं विधत्ते—

आ मुखादन्ववेति । शिर आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमवस्त्रावयेन्न त्वधः । मन्त्रेष्वग्निबृहस्पतीन्द्रशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

अग्नेस्त्वा साम्राज्येनेति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना प्रेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वै बृहस्पतेः सव एष वा इन्द्रस्य सव इत्यप्यनुसंधेयम् । एतेऽभिषेकमन्त्राः शाखान्तर आम्नाताः । इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः । राजसूयसाम्येनाभिषेकं प्रशंसति—

एतद्वै राजसूयस्येति । एतदभिषेचनमेवाग्नेश्चित्यस्य राजसूयस्य स्वरूपम् । एवंविदश्चिन्वानस्योभयफलं भवति । अतश्चयनाङ्गत्वेन सौत्रामणीं विधत्ते—

इन्द्रस्य सुषुवाणस्येति । सोममभिषुतवत इन्द्रस्येन्द्रियं सोमोपद्रवपापेन दशधा भूत्वा पतितमभूत् । तदेतादिन्द्रियं देवाः सौत्रामण्या स्वाद्वीं त्वेत्यादिग्रन्थप्रतिपाद्येन यागेन सम्यक्संपादितवन्तः । एवं सत्यत्रापि योऽग्निं चिनुत एषोऽपि सोमाभिषवे प्रेर्यते । तस्मादयपीन्द्रियसामर्थ्यसंपादनाय सौत्रामण्याख्यं यागमनुतिष्ठेत् । सौत्रामण्याश्चयनाङ्गत्वं न बोध्यते, किंतु कालविधिरयम् । तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणादुत्क्रष्टव्यम् ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे विशेषधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येत्यङ्गेऽष्टिरीदृशी ।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तस्त्रविधानतः ।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

(होमाभिधानम्)

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमाङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यमितरेषामङ्गनां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यद्याङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्तदा क्त्वाप्रत्ययपापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत । न ह्याङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुखासंभरणादीनां चयने निवृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकपापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात्पूर्वकालश्चोदकपापः । चयनेन सहैव प्रयोगे तु पर्वण्युखासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रामणी प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्दसन्तकालश्चोदकपापः । वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते[च] तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गपूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेन्न । तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानं, किंतु स्वकाल इति स्थितम् । पूर्वानुवाकोक्तकुम्भेष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्भ्योऽपानभृद्भ्यश्चोर्ध्वभावित्वादिदं ब्राह्मणमभिमन्त्रणमन्त्रसहितं पशुर्वी एष यदग्निरित्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु वालखिल्योपधानादूर्ध्वं भवति । अभिषेकस्त्वग्निर्वेदेवानामभिषिक्त इत्यस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । सौत्रामणीब्राह्मणं तु कृत्स्नाद्ब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सजूरब्दोऽयावभिः सजूरुषा अरुणीभिः

सजूः सूर्य एतेशेन सजोषावश्विना दसोभिः

(होमाभिधानम्)

स॒जूर॒ग्निर्वैश्वान॒र इडाभिर्घृ॒तेन॒ स्वाहा॑ संव॒त्सरो॑
 वा अ॒ब्दो मा॒सा अ॒र्थावा॑ उ॒षा अ॒रु॒णीः सूर्य॑
 एत॒श्च इ॒मे अ॒श्विना॑ संव॒त्सरोऽग्निर्वैश्वान॒रः प॒शव॑
 इडा॒ प॒शवो॑ घृ॒तः संव॒त्सरं॑ प॒शवोऽनु॑ प्र जाय-
 न्ते संव॒त्सरे॒णैवास्मै॑ प॒शून्प्र ज॑नयति दर्भस्तम्बे
 जु॒होति॑ यत् (१) वा अ॒स्या अ॒मृतं॑ यद्द्वि॒र्यं
 तद्दर्भा॑स्तस्मिन्जु॒होति॑ प्रैव जायतेऽन्नादो
 भवति॑ यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुर-
 स्ताद्भागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः पुर-
 स्तात्प्रति दधात्यनन्धो भवति य एवं वेदाऽऽ-
 पो वा इदमग्रे सलिलमासीत्स प्रजापतिः
 पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत्सः (२) प्रति-
 ष्ठां नाविन्दत स एतदुपां कुलायमपश्यत्तस्मि-
 न्जग्निर्मचिनुत तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यति-
 ष्ठां पुरस्तादुपादधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दिग्यां दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः पक्षोऽ-
 भवत्सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादुपादधात्तत्पु-
 च्छमभवत्सा प्रतीची दिग्यामुत्तरत उपादधात्
 (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्यामु-
 परिष्ठादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा दिगियं वा
 अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदस्यां खनन्त्यभीष्टिकां
 तृन्दन्त्यभि शर्कराः सर्वा वा इयं वयोभ्यो
 नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयोऽसि नक्तं

(होमाभिधानम्)

नाध्यासते य एवं विद्वानग्निं चिनुते प्रत्येव
(४) तिष्ठत्यग्निं दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्राह्म-
णस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्वर्धुक् स्वामेव
तद्दिशमन्वेत्यपां वा अग्निः कुलायं तस्मादा-
पोऽग्निः हारुकाः स्वामेव तद्योनिं प्र
विशन्ति (५) ॥

(यदलेलायत्स उत्तरत उपार्दधादेव द्वात्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ॥

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सजूरब्दोऽयावभिरिति
दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ” इति, तमिमं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सजूरब्दोऽयावभिरिति । अब्दः संवत्सरः । अयावा मासाः । स च
संवत्सरस्वैर्मासैः सह समानपीतिः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु घृतेन स्वाहेत्यनुषज्यते ।
तस्मै माससहिताय संवत्सराय घृतेन द्रव्येण स्वाहा जुहोमि । उषा येयमुषःका-
ब्देवता सेयमरुणीभी रक्तवर्णाभिः पद्माभिः सजूः समानपीतिः । तामुद्दिश्य
घृतेन स्वाहा जुहोमि । सूर्यो देव एतशेन स्वकीयाधेन सजूः समानपीतिः ।
तमुद्दिश्य घृतेन स्वाहा जुहोमि । अधिना यावेतावधिनौ तौ दंतोभिर्दशनैर्व्या-
धिनिराकरणव्यापारैः सजोषौ परस्परं समानपीती । तावुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।
वैश्वानरः सर्वमनुष्यमियो योऽग्निः स इडाभिः पशुभिः सजूः समानपीतिः ।
तमुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ॥ मन्वान्व्याचष्टे—

संवत्सरो वा इति । मन्त्रागतस्याब्दशब्दस्य संवत्सर एवार्थः । अयावश-
ब्देन मासा अभिधीयन्ते । उषःशब्दादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । इमे यावापृथि-
व्यावधिशब्देन विवक्षिते । अधिर्वैश्वानर इत्यनेन संवत्सरो विवक्षितः । इडा-
शब्देन पशवो विवक्षिताः । घृतशब्देनापि तत्कारणत्वात्पशवं एव विवक्षिताः ।

तात्पर्यार्थस्तु गर्भभूताः पशवः संवत्सरमनुसृत्य प्रजायन्ते । अत एतन्मन्त्रपाठे-
नास्मै यजमानाय संवत्सरकालेन पशुनुत्पादयति ॥ अथ होमं विधत्ते—

दर्भस्तम्बे जुहोतीति । अस्याः पृथिव्याः संबन्धि यद्मृतं स्वादुद्रव्यं, यच्च
तत्संबन्धि वीर्यं सामर्थ्यं तदुभयमेवैते दर्भाः । अतस्तस्मिन्नमृते वीर्यं दर्भरूपे
हुतवान्भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयत्येव । यस्य यजमानस्य कर्मण्येवं
जुह्वति स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किं त्वन्नादश्च भवति । एता एव
मन्त्रोक्ताः संवत्सरमासादयः सर्वा देवता अग्नेरपि पूर्वभागिनोऽतस्ताः प्रीणयत्येव ।
किं च पूर्वकालीनेन होमेनाग्नेश्चक्षुरेव संपादयति । तदेवं दर्भस्तम्बहोमो देवताः
कालश्च प्रशस्ताः ॥ अथ वेदनं प्रशंसति—

अनन्धो भवतीति । अथ चित्तियोग्या भूमिर्वहुधा स्तूयते, तत्र तावदादौ
भूमिनिष्पत्तिप्रकारं दर्शयति—

आपो वा इदामिति । यदिदं जगदिदानीं दृश्यते तच्च सर्वमुत्पत्तेः पूर्वमाप
एवाऽऽसीन्न तु देवमनुष्यादिकम् । तस्मिन्न(तास्व)प्सु पृथिव्यादिभूतान्तरमेलनं
द्वारयितुं सलिलमिति विशेष्यते । शुद्धजलमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तदानीं प्रजापतिः
स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्तस्य कस्यचिदाधारस्याभावात्स्वयं वायुरूपोऽभूत्तदुदकम-
ध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्पद्मपत्रे समाश्रितः । तस्य चलत्वात्स्वयं च वायुरूपत्वा-
दलेलायदितस्ततो डोला(ल)यमानोऽभूत् । तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं नाल-
भत । स पुनराधारं पर्यालोचयन्नपां मध्ये कुलायं शैवालमपश्यत् । तस्मिञ्शै-
वालेऽग्निमिष्टकाभिश्चितवान् । सोऽयमिष्टकाचितोऽग्नीरियं दृश्यमाना भूमिरभवत् ।
तत ऊर्ध्वं स प्रजापतिस्तस्यां भूमौ प्रतिष्ठितोऽभूत् ॥

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

यां पुरस्तादिति । स प्रजापतिर्यां प्रौढामिष्टकां स्वस्य पुरस्तादुपादधात्त-
दिष्टकारूपं चीयमानस्याग्नेः शिरस्थानमभवत् । लोके तु भूम्येकदेशरूपा पूर्वा
दिकसंपन्ना । एवं दक्षिणादूर्ध्वान्तेषु योजयितव्यम् ॥

भूमोश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढी करोति—

इयं वा अग्निरिति । येयं भूमिरस्ति सेयमेव यः पञ्चभिरिष्टकाभिश्चितो-
ऽग्निः । तस्मादग्नित्वाद्यद्यनाभिज्ञाः प्राणिनोऽस्यां भूमौ क्वचित्खनन्ति तदानीं ते

(केषांचिद्धविषामभिधानम्)

मूर्खाः प्रजापतिनोपहितामिष्टकामभितो हिंसन्ति चूर्णां कुर्वन्ति । तथा येयं शर्करा तेनोपहिता तामप्यभितृन्दन्ति सर्वतश्चूर्णयन्ति, तथाविधः प्रत्यवायस्तेषां भवतीत्यर्थः । सेयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिरुच्यते—वयोभ्यो दृशे पक्षिणां दृष्टौ भूमिः सर्वाऽपि रात्रावग्निवद्दीप्ता भवति । यस्मादेवं तस्माद्रात्रौ पक्षिणो भूमिं नाऽऽश्रयन्ति, किंतु वृक्षाग्राण्याश्रयन्ति । तस्माच्छास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यामियं भूमिरग्निरेव ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेताया भूमेरग्नित्वं द्रढयति—
आग्नेयो वा इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्वसंबन्धेन ब्राह्मण आग्नेयः । यस्मादयमग्निसंबधस्तस्मादाग्निरूपभूम्यवयवरूपासु सर्वास्वपि दिक्षु ब्राह्मणस्य समृद्धिशीलं जीवनं भवति । स्वदेश इव परदेशेष्वपि देवदत्तः शास्त्राभिज्ञः पूज्यते । अयं हि स्वकीयां दिशमनु गच्छति । तस्माद्युक्तमेतत् ॥

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरप्यग्नित्वं द्रढयति—

अपां वा अग्निरिति । योऽयं भूमिरूपोऽग्निः सोऽयं नदीकूपादिगतानामपां कुलायं स्थानम् । भूमाववस्थितत्वाद्योनिश्चापां भूमिरूपोऽग्निरेव । यस्मादाग्निकार्या आपस्तस्मान्महतो गृहादिदाहिनोऽग्नेरपहरणाय मनुष्यैः सेचिता आपस्तमग्निमपहरन्त्यः स्वयमपि शुष्यन्ति । यस्मादेवाग्निरूपां स्वयोनिं प्रविशन्ति । तस्मादवगम्यते जलकारणाग्निरूपेयं भूमिरिति । अत्रोक्तस्य होमस्य वेदिविमानात्पूर्वभावित्वात्पुरुषमात्रेणेत्यनुवाकात्पूर्वमिदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्ने-
यमष्टाकपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्व-
देवं द्वादशकपालं घार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं
त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरेऽभिजिता यजेत

(केषांचिद्धविषामभिधानम्)

यद्दृष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गा-
यत्रं प्रातः सवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार
गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येका-
दशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं
माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१)
छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयस-
वनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्बार्हस्प-
त्यश्वरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव
तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो
वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं संवत्स-
रंऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं
विभर्तीममेव (२) तेन लोकं स्पृणोति
यद्द्वितीयं संवत्सरेऽग्निं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन
स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन
लोकं स्पृणोत्येतं वै परं आट्णारः कक्षीवाः
औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरु-
कुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सह-
स्रं सहस्रं पुत्रानविन्दन्त प्रथते प्रजयां पशु-
भिस्तां मात्रामाप्नोति यां तेऽगच्छन्त्य एवं
विद्वानेतमग्निं चिनुते (३) ॥

(दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(केचिन्निःश्रितानामिवावध)

(अथ पञ्चमकाण्डे षडपराष्टके पञ्चमोऽध्यायः) ।

शेषमात्पुरा होमश्चतुर्थं षडुदीरितः ॥

अथ पञ्चमे कानिचिद्विधीषन्ते । पूर्वस्मिन्पराष्टके संवत्सरेषु षडपराष्टके
द्वादशाहाभिधारणपक्षाश्चत्वारोऽभिहिताः । अथ तापश्चितामश्वनाकपक्षश्च संवत्सरे
सप्तम्याङ्कभूते चयने संवत्सरमुख्यधारणं नियतम् ।

अथ एव सूत्रकार आह—“ तापश्चितेऽग्नौ संवत्सरं हीक्षा संवत्सरमुख्यं
पुरस्तादुपसदाप्राज्ञेयमष्टाकपालविधिं पञ्च ” इति, तदिदं सूत्रोक्तहविःपञ्चकं
विधत्ते—

संवत्सरमुख्यमिति । षडप्युक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीये संवत्सरेऽभिधित्वा
विधमिता वा यजेत सर्ववेदसं ददाति ” इति, तत्राऽऽद्यं पक्षं विधत्ते—

तृतीये संवत्सर इति । अभिधित्वा सोमवागविशेषः ।

अथ पञ्चतु हविःषु मध्यमहविः पशंसति—

यदष्टाकपाल इति । मायत्रीपादस्याहाकरत्वं यत्सिद्धम् । यत्सिद्धं च
गायत्रीछन्दसा निष्पाद्यत्वाद्गायत्रम् । गायत्र्या तद्वाग्नेरुत्पन्नत्वात्तद्वाग्नेरुत्पन्नत्वात्
अन्तस्तेन हविषा मातःसवनफलं गायत्रीछन्दोदेवतां च प्राप्नोति ।

इतराणि चत्वारि हविष्यमिधिरूपं सोमवागं च क्रमेण पशंसति—

यदेकादशकपाल इति । अथ सर्वत्र हविष्यपशंसा देवतापशंसाशब्दे-
जिद्यागपशंसा च विस्पष्टा । अथोरुषवारणं पञ्चहविर्युक्तचयनमभिधित्वाऽप्येकादशं
च क्रमेण पशंसति—

यत्संवत्सरमुख्यमिति । यद्यप्यथमभिधिदेकाहां च तु संवत्सरस्याऽथमथर्वं
तथाऽपि तापश्चितामश्वनेऽङ्कभूतो बोऽभिस्तादृशः संवत्सरोरुषवारणं संवत्सरोरुष-
दर्थं, वेऽभिनिदङ्गेऽप्यतिदिरेषन्ते । तस्मादथमङ्गभूतोऽभिधर्मातिदेशार्थं वाग्ने-
रुत्पन्न इत्युच्यते । पञ्च हविष्यमिधिरूपेऽग्नौ विशिष्यन्ते ।

तदिदं पञ्चहविरूपेण चयनं प्रकारान्तरेण पशंसति—

एतं वै पर इति । परशब्दाभिधेयः कश्चिद्विधिः । सोमपद्वारस्य पुषः ।
कक्षीवागस्य ऋषिः । स बोशिवः पुत्रः । वीतहृष्योऽन्य ऋषिः । स च मयस्तः

१ स. य. क. च. क्षेत्रं मातुं पुरा । २ क. य. क. 'दः पर' । ३ स. 'यत्री उन्नी
दे' । ४ स. 'स, बोऽभि' । ५ क. च. 'स, माधि' । ६ स. इयते । ल' ।

पुत्रः । त्रसदस्युरन्यः । स च पुरुकुत्सस्य पुत्रः । त एते प्रजाकामाः सन्तस्त-
मेतं संवत्सरधारणेन पञ्चहविर्भिश्चोपेतमार्शं चित्वा प्रत्येकं सहस्रं पुत्रानलभन्त ।

अथैतस्य चयनस्य फलं दर्शयति—

प्रथते प्रजयेति । पूर्वोक्ता महर्षयो यां मात्रां सहस्रपुत्ररूपमैश्वर्यप्रमाणमग-
च्छन्, तां मात्रामयमप्येतमार्शं चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविभूत्वाऽति-
ष्ठत्तं देवा विभ्यतो नोपाऽऽयन्ते छन्दोभिरा-
त्मानं छादयित्वाऽऽयन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं
ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्णीं उपानहावपमुञ्चते छन्दोभि-
रेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽग्निमुपं चरत्यात्मनोऽ-
हिंसायै देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्निः
(१) अन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दति न
वा प्रति प्र जानात्यस्वामा क्रामत्यात्मानमेवा-
धिपां कुरुते गुप्त्या अथो स्वत्वाहर्नाऽऽक-
म्येति नैर्ऋत्यस्वा थदाक्रामोन्निकृत्या आत्मान-
मपि दध्यात्तस्मान्नाऽऽकम्यां पुरुषशर्षिमुपद-
धाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्भे गोपा-
येति तादृगेव तत् । (२) प्रजापतिर्वा अर्थ-
र्वाऽग्निरेव दध्यङ्ङ्गथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्ये-

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

त० ह वाव तद्विपरिभ्यनुवाचेन्द्रो दधीचो अस्थ-
भिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमे-
वाग्निं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य
एवं वेद शरीरं वा एतद्गनेर्यच्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
स०स्कृत्य (३) अभ्यारोहति शरीरं वा एत-
द्यजमानः स० स्क्रुरुते यदाग्निं चिनुते यच्चिते
वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स०स्कृत्याऽऽत्मनाऽ-
भ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव' द्यन्ति जीवन्नेव
देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्नि-
मेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे (४) ॥

(अग्निस्तत्स०स्कृत्याग्नेर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यच्चयने तद्विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावात् तत्रान्तर्भावः, किं त्वन्ते निवेशः ।
अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन्कानिचि (न्कांश्चि) दनूद्य प्रशंसति ।
तत्राशमन्नूर्णामिति परिषिञ्चतीत्यनुवाके काष्णीं उपानहावुपमुञ्चत इति यद्वि-
हितं तस्य प्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिराग्निमिति । यदा प्रजापतिराग्निं चितवांस्तदा सोऽग्निः क्षुरपविभूत्वा

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

हेनाम्बगम्बोऽविष्णुः । सुरधारातथानधारा पश्य बलस्य तोऽयं बलः सुरपतिः ।
तथापि मन्त्ररमदत्तुश्च इत्यर्थः । तं वाहयन्निं हृद्वा देवा वीषाः तन्वस्वत्सवीपं न
श्राताः ।

यस्यः प्रतीकारं विचार्य च्छन्दोयुक्तैर्बन्धैः स्वशरीरवाञ्छाया पञ्चजपेन रक्षां
कृत्या बहिसर्गपीपसागताः । छादयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या छन्दस्त्वं संपन्नम् ।
तेषां च च्छन्दसां वेदेऽन्तर्भवत्वाद्देह एव तद्रूपम् । कृष्णाजिनं च वेदस्य
स्वरूपम् । कससाये वै देवेभ्यो ब्रह्मायातिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्येत्युक्तत्वात् ।
तस्यास्तृष्णाजिननिर्मिते उपानहावुपमुञ्चेत् । तथा सति च्छन्दोभिरेव स्वशरी-
रवाञ्छायाभिरुपवरणात्स्वस्य हिंसा न भवति । यद्यपि मृत्युर्वा एव यदभिर्ब-
न्धन एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनमिति प्रशंसाऽपि तत्रैव कृता, यथाऽपि तस्या एवायं
प्रपञ्च इत्यविरोधः ।

इषां वा एतल्लोकानामिष्यनुवाके षड्विहितं मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधापि
सवीर्षत्वाद्योसाध्यापि दधातीति, तदेतत्पूर्वात्तरपक्षाभ्यां प्रशंसितुं पूर्ववत्तं वाच-
यन्त्यापि—

देवानिधिषां इति । योऽयं वीषमानोऽग्निः सोऽयं देवानां निधिस्थानीयः ।
एवं सति लोके यो निधिरगुप्तो भवति तं निधिमन्त्रे वा विरोधिनो उच्यन्ते ।
स्वयं वा कदाचिन्दीपस्थानविस्मरणेन तं निधिं न प्रजानाति । अतो दोषह-
नपरिहाराय पूर्वमुपहिषामुखां स्वपादेनाऽऽकमेत् । तथा सति यजमानः स्वात्मा-
नमेव निधेरधिकं रक्षकं करोति । तच्च रक्षणाय भवति । आक्रमणेन स्वबुद्धौ
दृढीकृतत्वाच्च कदाचिद्विस्मरति । स्वेन रक्षितत्वादेव वैरिणोऽपि तं निधिं न
उच्यन्ते । अथ सिद्धान्तं दर्शयति—

अथो स्वत्वाद्गुरिति । अभिज्ञाः तल्लु तं पक्षपनाइत्येषमाहुः—पादेन
सोपमुस्ता नाऽऽकमेति । तत्रायं हेतुः—इषमुखा राक्षसदेवताया निर्रंतेः तद-
न्विनी अत उखाया आक्रमणे निर्रंत्यै स्वशरीरं तपयंयेत् । तस्यास्तर्वथा
नाऽऽकमेत्प्राया । यदि निधेर्गुप्तिरपोक्षिता तर्हि पुरुषशीर्षमुखायापुपरि स्थापयेत् ।
तथा सति यथा लोके कंचित्पुरुषं रक्षकं निधिसमपिऽवस्थाप्य वदीपवेवद्द्रव्यं
जोषायेति स्वामी ब्रूयात्तादगेव तत्पुरुषशिरःस्थापनं ब्रूयन्वप्यम् ।

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

एवमपपाठके च एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋणोत्थेवेति बभ्रवन्विधिः कर्त्तव्यं पुनः प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । अत्र किंचिद्रूपकं परिकल्प्यते । अस्ति कश्चिद्व्यर्थास्थ कविः । तस्य च पुत्रो दध्यङ्नामा । दधीचोऽस्थीनि कश्चिच्छुभ्रुहनावाऽऽयु-
धत्वं प्राणानि । तत्सर्वमप्य संपाद्यते । योऽयमग्नेश्चेता प्रजापतिः स एवायर्वा ।
वीषवानग्नाग्निस्तत्पुत्रो दध्यङ् । इष्टकाश्चास्थीनि । तमेतमेवार्थमभिप्रेत्य कश्चि-
द्विर्मन्त्रस्तत्सर्वमनुवदति । मन्त्रस्य च पतीकमिदमिन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति ।
स च मन्त्रोऽन्वयैदवाग्नातः—“इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । वृत्राण्यप्रविष्कुवः ।
जघान नवतीर्ष्व ” इति । तदेवमिष्टकानामस्थित्वात्तामिष्ययने सति सद्य-
रीरोऽग्निश्चितो भवति । वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिश्चिति । प्राचीमनु पदिशं मेहि विद्वानित्वाहेत्थनुवाके षट्ति-
ह्रिं द्वादशकपालो वैशानरो भवतीति तत्प्रशंसति—

शरीरं वा इति । षष्टिविनिष्पाद्योऽग्निस्तदिदमग्निदेवतायाः शरीरम् ।
वैशानरश्च शरीरावस्थितो जीवात्मा । तथा सति चित्तेऽग्नौ वैशानरं पुरोडाशं
जुहोतीति यत्तेनाग्निदेवतायाः शरीरमेव संस्कृत्य पश्चादात्कृतो भवति ।

तस्यैतस्य वैशानरपुरोडाशस्य चोदकमाप्तमवदानं निवेधति—

शरीरं वा इति । यजमानोऽग्निं चिनुत इति यत्तेनासौ स्वशरीरमेव
संस्करोति । एवं सति चित्तेऽग्नौ वैशानरपुरोडाशं जुहोतीति यत्तेन स्वशरीरमेव
संस्कृत्य तस्मिञ्शरीरे जीवरूपेणाऽऽत्कृतो भवति । तस्मात्तस्य जीवात्मस्थानी-
यस्य पुरोडाशस्यावदानं न कुर्यात् । बदकरणे च स्वयं जीवञ्चैव देवान्प्राप्नोति ।

वाधती वै पृथिवीत्यनुवाके पुरीषेणाभ्युहतीति षट्तिह्रिं एव पृष्टो दिवी-
त्येवामुच्यन्वत्राऽऽग्नावां विनियुक्ते—

वैश्वानर्यर्चेति । पृष्टो दिवीतिमन्त्रप्रतिपाद्यो यो वैशानरोऽग्निः स भूमि-
स्वरूप एव । पुरीषं च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमिरूपं वैश्वान-
राग्निमेव चित्तवान्भवति । किंच, वैश्वानरशब्दोदितः सर्वपुरुषाहिकारी यो
विष्णु एवैवाग्नेः प्रिया तनूः । ततो वैश्वानरमन्त्रेणोपधाने तत्सर्वमग्निः प्रियामेव
तनुवं प्राप्नोति । एतानि च वाक्पदानि विधिशेषत्वाच्चद्विचिन्तनीय एव
ब्रह्मव्यानि ।

(दीक्षाविकल्पविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्वै दीक्षया देवा विराजमाप्नुवन्ति स्रो
 रात्रीर्दीक्षितः स्यात्त्रिपदा विराड्विराजमाप्नोति
 षड्रात्रीर्दीक्षितः स्यात्षड्वा ऋतवः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति दश रात्रीर्दीक्षित
 स्याद्दशाक्षरा विराड्विराजमाप्नोति द्वादश
 रात्रीर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रयोदश रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति पञ्चदश रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रि-
 योऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो वि-
 राड्विराजमाप्नोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्या-
 द्द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो
 विराड्विराजमाप्नोति चतुर्विंशतिं रात्रीर्दी-
 क्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति त्रिंशत् रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिंशदक्षरा विराड्वि-

(दीक्षाविकल्पविधिः)

राजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स
संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति चतुरो
मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वस-
वोऽविभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन्गायत्रीं छन्दोऽ-
ष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाऽजयन्त्रिष्टुभं छन्दो द्वाद-
शाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन्जगतीं छन्दस्ततो
वै ते व्यावृत्तमगच्छच्छ्रैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
द्द्वादश मासो भुत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्थाहो-
रात्राणिष्टका आतेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्त-
मेव गच्छति श्रैष्ठ्यं समानानाम् (३) ॥

(स्यात्रयोदश त्रिंशत् रात्रीर्दीक्षितः स्याद्वै तेषुष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे प्रशंसाः कथितास्तत्तद्विध्यनुवादतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान्विधातुं प्रस्तौति—

अग्नेर्वै दीक्षयेति । मौण्ड्यमौनादिनियमस्वीकाररूपा दीक्षा । चीयमा-
नस्याग्नेः संवन्धिन्या तादृश्या दीक्षया देवा विराजं प्राप्ताः । विराट्शब्दः
प्रशस्तं छन्दोविशेषं ब्रूते । तेन च विशिष्टं राज्यमुपलक्ष्यते । तद्राज्यं प्राप्ता
इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालविकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिरूप-
न्यस्यते ।

तानेतांनिकल्पितपक्षान्विधत्तै—

तिस्रो रात्रीर्दीक्षित इति । त्रिरात्रषड्रात्रदशरात्रद्वादशरात्रत्रयोदशरात्रप-

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

दशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रत्रिंशद्वात्रमासचतुर्मासाष्टमासद्वादशमासत्पञ्च-
 स्योदश पक्षा विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैरुपेतं विराडारुणं छन्दः ।
 अतस्त्रित्वसंख्यया तत्प्राप्तिः । षट्संख्यानामृतूनां संवत्सरावयवत्वेन संवत्सर-
 स्वरूपत्वात्संवत्सरस्य च षट्त्रिंशद्भिर्दिनदशकैर्निष्पाद्यत्वादशसंख्यायाश्च विराट्-
 पादाक्षरगतत्वात्संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं सर्वत्र योज्यम् । अधिकप्राप्तेन
 सह त्रयोदश मासाः । सावनमासस्य त्रिंशद्वात्रनियमेऽपि चान्द्रमासस्य तन्नि-
 यमाभावात्तदपेक्षया पृथङ्मासोपन्यासः । वसवो मासचतुष्टयमुरुपार्थिं भूत्वा
 पृथिवीं गायत्रीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । रुद्रास्तु मासाष्टकं भूत्वाऽन्वारिर्क्षं
 त्रिष्टुप्छन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । आदित्यास्तु मासद्वादशकं भूत्वा ध्रुलोकं
 जगतीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु संवत्सरपक्षस्यात्यन्वपञ्चस्त-
 त्वादित्या इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य देवानां मध्ये भ्रष्टञ्च प्राप्ताः ।

अत एतमेव पक्षमादरेण पुनः प्रशंसति--

तस्माद्द्वादशेति । द्वादश मासानुपस्थानकाले नैरन्तर्येणोरुपार्थिं
 भूत्वाऽर्थिं चिनुयात् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वाच्चित्याभिरपि धारणद्वारा
 संवत्सरात्मकः । तस्य संवत्सरात्मनोऽधेरिष्टका एवाहोरात्राणि । ततः संवत्सर-
 धारणेन संपूर्णत्वेन प्राप्तेष्टकमिषमार्थिं चितवान्भवति । अपि चेतरेभ्योऽग्निविद्भ्यो
 व्यावृत्तः समानानां मध्ये भ्रष्टञ्च प्राप्नोति । यद्यपि तस्मात्संवत्सरं भार्य इत्यादौ
 संवत्सरत्रिरात्रषड्वात्रद्वादशरात्रपक्षा विहितास्तथाऽप्यर्थवादसंबन्धार्थमत्र पुनरु-
 पन्यासः । एतच्च ब्राह्मणमात्रावैष्णवविधिवत्षड्भिर्दीक्षयतीत्यनुवाकसमीपे
 ब्रह्म्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णबज्रुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदभिस्तं

यन्नान्वारोहेत्सुवर्गाह्लोकायजमानो हीयेत पृ-

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

थि॒वी॒माऽऽक्र॑मिषं प्रा॒णो मा॒ मा हा॑सीदन्तरि॒क्ष-
माऽऽक्र॑मिषं प्र॒जा मा॒ मा हा॑सीद्वि॒वमाऽऽक्र॑मि-
षः सु॒व॒रग॒न्मेत्या॑हैष वा अ॒ग्नेर॑न्वारो॒हस्तेनै॒व-
न॒मन्वा॑रोहति सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒म॒ष्ट्यै यत्प-
क्षसं॑मितां मि॒नुयात् (१) क॒नीया॑ऽसं यज्ञ-
ऋतुमु॑पेयात्पा॒पीय॑स्यस्याऽऽत्म॒नः प्र॒जा स्याद्वे-
दि॒संमि॑तां मि॒नोति॒ ज्याया॑ऽसमे॒व यज्ञ॑ऋतु-
मु॒पैति॒ नास्याऽऽत्म॑नः पा॒पीय॑सी प्र॒जा भ॑वति
सा॒हस्रं॑ चि॒न्वीत॑ प्रथ॒मं चि॒न्वानः॑ स॒हस्रं॑सं-
मि॒तो वा अ॒यं लो॒क इ॒ममे॒व लो॒कम॑भि
ज॒यति॒ द्विषा॑हस्रं चि॒न्वीत॑ द्वि॒तीयं॑ चि॒न्वानो
द्विषा॑हस्रं वा अ॒तरि॑क्षमन्तरि॒क्षमे॒वाभि॑ ज॒यति॒
त्रिषा॑हस्रं चि॒न्वीत॑ तृ॒तीयं॑ चि॒न्वानः॑ (२)
त्रिषा॑हस्रो वा अ॒सौ लो॒कोऽमु॑मे॒व लो॒कम॑भि
ज॒यति॒ जानु॑द॒ध्नं चि॒न्वीत॑ प्रथ॒मं चि॒न्वानो
गा॒यत्रि॒यैवे॑मं लो॒कम॑भ्यारो॒हति॒ नाभि॑द॒ध्नं
चि॒न्वीत॑ द्वि॒तीयं॑ चि॒न्वानस्त्रि॒ष्टुभै॒वान्तरि॑क्षम-
भ्यारो॑हति श्री॒वद॑ध्नं चि॒न्वीत॑ तृ॒तीयं॑ चि॒न्वानो
जग॑त्यै॒वामुं लो॒कम॑भ्यारो॒हति॒ नाग्निं॑ चि॒त्वा
रा॒मामु॑पेयाद॒यो नौ॑ रेता॒ धास्या॑मीति॒ न द्वि॒तीयं
चि॒त्वाऽन्य॑स्य॒ च्चिर्य॑म् (३) उपे॒यान्न॑ तृ॒तीयं
चि॒त्वा कां॑ च॒नोपे॑याद्रेतो वा ए॒तन्नि॑ ध॒त्ते
यद्वाग्निं॑ चि॒नुते॒ यदु॑पेयाद्रे॒तसा॑ व्यु॒ध्येता॒यो

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

खल्वा॑हुरप्र॒जस्यं॑ तद्य॒न्नोपेया॑दिति॒ यद्देतः॑ सिचा-
 वुप॒दधाति॑ ते ए॒व यज॑मानस्य॒ रेतो॑ विभृतस्त-
 स्मादुपेया॑द्रेतसोऽस्क॑न्दाय॒ त्रीणि॑ वाव॒ रेतो॑ऽसि
 पिता पु॒त्रः पौत्रः॑ (४) यद्दे॒ रेतः॑सिचा-
 वुप॒दध्याद्रेतो॑ऽस्य॒ वि च्छि॑न्द्यात्ति॒स्र उप॑
 दधाति॒ रेतसः॑ संत॒त्या इयं॑ वाव प्रथ॒मा
 रेतः॑सिग्वाग्वा इयं॑ तस्मात्पश्य॑न्तीमां पश्य॑न्ति
 वाचं॑ वद॑न्तिमन्त॒रिक्षं॑ द्वितीया॑ प्रा॒णो वा
 अन्त॒रिक्षं॑ तस्मान्नान्त॒रिक्षं॑ पश्य॑न्ति न प्रा॒ण-
 मसौ॑ तृतीया॑ चक्षु॒र्वा असौ॑ तस्मात्पश्य॑न्त्य॒मूं
 पश्य॑न्ति चक्षु॒र्यजुषे॑मां च (५) अ॒मूं चोप॑
 दधाति॒ मनसा॑ मध्य॒मामेषां॑ लो॒कानां॑ क्लृ-
 प्त्या अथो॑ प्रा॒णानामि॑ष्टो य॒ज्ञो भृगु॑भिराशीदां
 वसु॑भिस्तस्य॑ त इष्टस्य॑ वी॒तस्य॑ द्र॒विणे॑ह
 भक्षि॑येत्याह॒ स्तुतश॑स्त्रे ए॒वैतेन॑ दुहे पि॒ता
 मा॒तरि॑श्वाऽच्छि॑द्रा प॒दा धा॑ अ॒च्छिद्रा॑ उ॒शिजः॑
 प॒दाऽनु॑ तक्षुः सोमो॑ विश्व॒विन्नेता॑ नैष॒द्रवृ॑हस्प-
 तिरु॒क्थाम॑दानि॒ शःसिष॑दित्या॒हित॑द्वा अ॒ग्ने-
 रु॒क्थं तेनै॒वैन॑मनु॒ शःसति॑ (६) ॥

(मि॒नुयात्तृती॑यं॒ दि॒न्वानः॑ स्त्रियं॒ पौत्रे॑श्च॒ वै सप्त॑ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमेऽन्वारोहणादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतैर्यजमानः ” इति, तद्विधिमिहोच्यति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निरेष सुवर्गलोकार्थं चीयतेऽतस्तस्यान्वारोहाभावे सुवर्गाद्दीयेत तन्मा भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहोदेति विधिरुन्नेयः । मन्त्रार्थस्तु—यजमानोऽहं पृथिवीं पादेनाऽऽक्रमिषमतः प्राणो मां मा परित्यजतु । अन्तरिक्षाक्रमणेन पुत्रादिप्रजा मा परित्यजतु । दिव आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एवाग्नेरन्वारोहहेतुः । अतस्तेनैवान्वारोहति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति । अथ यूपैकादशिन्यां कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्पक्षसंमितामिति । पक्षद्वैध्यपरिमित एव देशे यद्येकादशिनीपवस्थापयेत्तदानीमत्यल्पं यज्ञक्रतुं प्राप्नुयात् । अस्य यजमानस्य स्वकीया प्रजा पापीयसी च भवेत् । अतः पक्षपरिमाणादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे यूपान्तरालानि बिलिख्येकादशिनीं म्निनुयात् । तथा सति प्रभूतमेव यज्ञक्रतुं प्राप्नोति । अस्य प्रजा च पापीयसी न भवति । पूर्वस्मिन्पपाठके वज्र एकादशिनीत्यत्र प्रकृतिभूते चयने पञ्चेकादशिनीपक्षेऽप्येक एव यूपो न तु यूपैकादशिनित्युक्तम् । इह तु चयनविकृतिषु यूपैकादशिन्यभ्युपगम्यत इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चस्वपि चितिषु संभूयेष्टकासंख्यां विधत्ते—

साहस्रं चिन्वीतेति । सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथवा सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाश्चोत्तरोत्तरभूयस्त्वात्तच्चित्तिसंमिताः । अतस्त्वैश्वर्यनैस्तत्प्राप्तिः । पक्षषयेऽपि क्रमेणोर्ध्वपरिमाणं विधत्ते—

जानुदघ्नं चिन्वीतेति । तथा प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् । अत एव गायत्रीत्रिष्टुब्जगवीनामुत्तरोत्तरमक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्यादिद्वारा लोकत्रयमधिरोहति । त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान्विधत्ते—

नाग्निं चित्वेति । यः प्राथमिकमग्निचयनं करोति स रामां नोपेयात् ।

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

स्वकीयासु भार्यासु मध्ये रमणीयेयमिति मत्वा कामुको न प्रवर्तेत । पुत्रार्थं तस्यामीप्सितानुज्ञा । रामोपगमनाभावेऽयं हेतुः—अयोनी पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तायां वृथैव रेतः स्थापयिष्यामीति तन्मा भूदित्यनुपगमेनम् । द्वितीयचनानुष्ठायी सार्व-
वर्णिकविवाहोपेतोऽन्यस्य वर्णान्तरस्य दुहितरं नोपेयात् । सवर्णायामीप्सितस्या-
नुज्ञा । तृतीयचनानुष्ठायी सवर्णामसवर्णां रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि नोपेयात् । तत्रायं हेतुः—आश्रिं चिनुत इति यत्तदेतद्वेतसो गुप्तत्वेन स्थापनम् । तथा सत्युपगमने रेतसा वियुक्तो भवति ।

तमिममगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमभ्यनुजानाति—

अथो खल्वाहुरिति । अभिज्ञाः खल्वेवमाहुः—अनुपगमनमप्रजस्यं प्रजो-
त्पादनहेतुर्न भवति । न चोपगमने रेतोहानिः शङ्कनीया । विराड्ज्योतिरित्या-
दिमन्त्राभ्यां रेतःसिचाविष्टके अनेनोपहिते । तस्मात्ते एवास्य यजमानस्य रेतः
पालयतः । अतो रेतसो विनाशाभावाय प्रजोत्पत्त्यर्थमुपेयात् । साहस्रादिविधी-
नामाम्नातब्राह्मणोक्ताध्वयवकाशाभावात्सर्वान्ते निवेशः । पूर्वस्य त्वन्वारोहणवि-
धेर्नमस्ते हरस इत्याद्याधिरोहणादूर्ध्वभावित्वाद्दशमचूर्णमिति परि पिञ्चतीत्यनु-
वाकान्ते निवेशः । पूर्वस्मिन्प्रपाठके यद्विराजावुपदधातीत्यादिना रेतःसिचो
विधानमुक्तम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

त्रीणि वावेति । योऽयं पितेदानीं वर्तते सोऽतीतस्य कस्यचिद्वेतः । अस्य
पितुः पुत्रो रेतः । पौत्रस्तु पुत्रस्य रेतः । एवं पितृपुत्रपौत्राणां त्रीणि रेतानि ।
तथा सति द्वयोरेव रेतःसिचोरुपधाने सत्यवशिष्टं रेतो विच्छिन्द्यात् । तस्मा-
त्सिचो रेतःसिच उपदध्यात् । तच्च रेतःसंतत्यै संपद्यते । तिस्रोऽपि रेतःसिचः
क्रमेण प्रशंसति—

इयं वाव प्रथमेति । या प्रथमा रेतःसिक्ता भूमिरेव प्राथम्यसाम्यात् ।
भूमिश्च वाग्रूपिण्यधोवृत्तित्वसाम्यात् । आस्ये हि वाग्वृत्तित्वे नासिकायां प्राण-
स्तत उपरि चक्षुस्ततो वाचोऽधोवृत्तित्वम् । यस्माद्भूमिवाचावधोवृत्तित्वेन समान-
रूपे तस्मात्त्रोकेऽपि नानाविधसस्यादिपूर्णाभिर्मां भूमिं मातृरूपेण पश्यन्ति । तथा
विद्वत्सभायां सम्यग्वदन्तीं वाचं पश्यन्त्याद्रिद्यन्ते । येषं द्वितीया रेतःसिक्ता
चान्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात् । तच्चान्तरिक्षं प्राणस्वरूपं प्राणस्यापि वाक्च-
क्षुषोर्मध्यवर्तित्वात् । यस्मादन्तरिक्षप्राणयोः साम्यं तस्माद्मूर्तमन्तरिक्षं चक्षुषा

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

न पश्यन्ति । प्राणं च नासिकासंचारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येयं तृतीया
रेतःसिगिष्टका सा द्युलोकस्वरूपोपरिवर्तित्वसाम्यात् । सा च द्यौश्चक्षुःस्वरूपा ।
चक्षुरपि हि वाक्प्राणाभ्यामूर्ध्वं वर्तते । यस्माद्द्युचक्षुषोः साम्यं तस्माद्द्युलोके जनाः
सूर्यचन्द्रनक्षत्राद्यङ्किताममूं दिवं प्रत्यक्षेण पश्यन्ति । चक्षुरपि शुक्लकृष्णकनी-
निकोपेतं परकीयमुत्स्थं प्रत्यक्षतः पश्यन्ति ।

तदेवं तिस्रः पश्यस्य तासु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यजुषेमां चामूमिति । विराट्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनेमां पथमां
रेतःसिचमुपदध्यात् । तथा सम्राट्ज्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेनामूं तृतीयां
रेतःसिचमुपदध्यात् । स्वराट्ज्योतिरधारयदित्येतद्यजुरनुच्चार्य मनसा स्मृत्वा
मध्यमां रेतःसिचमुपदध्यात् । अयं च मकार एषां पृथिव्यादिलोकानां स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । अपि च वाक्प्राणचक्षुराख्यानां प्राणानामपि स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । तदिदं रेतःसिचां ब्राह्मणं यद्विराजावुपदधातीत्यनेन
सह स्वयमातृणामुप दधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकादश समिष्टयजूषि जुहोति नवाऽऽध्वरिकाणि
हुत्वेषो यज्ञो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रावुत्पा-
दयति—

इष्टो यज्ञ इति । भृगुभिर्भृगुसमानैर्ऋषिभिर्भवंसुभिर्निवासहेतुभिर्देवैश्चेष्टोऽयं
यज्ञ आशीर्दा यजमानस्य फलप्रदोऽस्तु । सोऽयमेको मन्त्रः । हे यज्ञ तस्य
तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य ते तव द्रविणा फलभूतानि धनानीह कर्माणि भक्षीय
भजे यथाऽऽप्नुयाम् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुन्नयति—

इत्याहेति । इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाले पठेत् । तेन स्तुतशस्त्रे उभे अपि
दुग्धवान्भवति । तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पिता मातरिश्वेति संचितोक्थेन होताऽनुशंसति होतर्य-
कामयमानेऽध्वर्युः ” इति, तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते—

पिता मातरिश्वेति । पिता पालको मातरिश्वा वायुराच्छिद्रा पदा विना-
शरहितानि स्थानानि धा दधातु संपादयतु । तथोशिजः कमनीया महर्षयोऽ-
च्छिद्राः स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि अनुतक्षुः सम्यक्संपाद-
यन्तु; विश्ववित्सर्वज्ञो नेता जगतः प्रवर्तकः सोमो तेषन्नयतु तानि प्रापयतु । बृह-

स्पतिश्लोकथामदानि शस्त्राणि हर्षकारणानि शंसिषच्छंसात्विद्येतादृशं मन्त्रं पठेत् ।
एतदेव मन्त्रस्वरूपमग्नेः प्रियमुक्थं शस्त्रम् । तेनैव मन्त्रपाठेनैवमग्निमनु क्रमेण
शंसति । एतच्च ब्राह्मणं गायत्रादिसामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां ध्रियते
यद्धः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा
सवात्प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति
गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करो-
ति गर्भो वा एष यदुख्यो योनिः शिक्यं
यच्छिक्यादुखां निरूहेद्योनेर्गर्भं निर्हणयात्ष-
डुधामं शिक्यं भवति षोढाविहितो वै (१)
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्ने-
वैनं विभर्ति प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योखा
चोलूखलं च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जिवन्ति
यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ताभ्यामेव
यजमानोऽमुष्मिह्लोकेऽग्निं दुहे संवत्सरो वा
एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजा-
पत्या वैष्णवीः (२) वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्ये-
वास्य प्राजापत्या यदुख्यं विभर्ति प्राजापत्या
एव तदुप धत्ते यत्समिधं आदधाति वैष्णवा

(आसन्धाद्यभिधानम्)

वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्ट-
काभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणी-
रेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृद्ग्निरिति तं वा
एतं यजमान एव चिन्वति यदस्यान्याश्वि-
नुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद्ग्निसस्य वृज्जीत
योऽस्याऽग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेद्गनि-
मेव तत्स्पृणोति (३) ॥

(षोढाविहितो वैष्णवीरन्यो विश्वतिश्व) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अन्वारोहादिविधयो ह्यष्टमे समुदीरिताः ।

अथ नवम आसन्धादिकमभिधीयते । विष्णुमुखा वै देवा इत्यस्मिन्ननुवाके
चतसृभिः सादयतीति यद्विहितं तत्र सादनाधारं विधत्ते—

सूयते वा इति । योऽयमग्निरुखायां धार्यत एषोऽग्निरन्येषामग्निनां मध्ये
सूयतेऽभिषिच्यत ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येतादृशमग्निमधो भूमौ सादयेत्
तदानीं प्राणिनां गर्भा भूमौ प्रपादुकाः पतिताः स्युः । अपि च यथा लोके सवदै-
श्वर्यपदात्प्रत्यवरोहति भ्रश्यति तादृगेव तदधः सादनम् । तस्मादासन्दीमासादयति
महत्यामासन्ध्यामुख्यं स्थापयेत् । तच्च स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय
च भवति । अपि चैनं सवमाभिषिक्तमीश्वरमेव करोति । एतच्च सादनविधिस-
मीष एव द्रष्टव्यम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके यद्विहितं षडुद्यामं शिक्यं भवतीति तदेतद्-
नूद्य प्रशंसति—

गर्भो वा एष इति । योऽयमुख्योऽग्निः स गर्भस्थानीयः । शिक्यं च
योनिस्थानीयम् । यदि शिक्यादुखां निरूहेन्निर्गमयेद्विस्तृतेनोद्यामराहित्येनाधः
पातयेदित्यर्थः । तदा योनेः सकाशाद्गर्भं निःशेषेण हतवान्भवति । अतस्तत्प-

(बहुधा चयनप्रशंसा)

रिहाराय शिक्थं षड्भिरुद्यमैरुर्ध्वप्रसूतरञ्जाविशेषैर्युक्तं कर्तव्यम् । लोके पुरुषः षोढाविहितः षड्भिरवयवैरुपेतः । आत्मा मध्यशरीरमेकोऽवयवः शिरो द्वितीयो वयवो द्वौ हस्तौ द्वौ पादाविति चत्वार्यङ्गानि । अतः षडुद्यामे सति षडवयव-युक्तस्वशरीर एवैनमग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यामविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

एषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके षडुस्वामुपदधातीति विहितं यच्च स्वयमा-तृणामित्यनुवाक उलूखलमुपदधातीति विहितं तदुभयमत्र सह प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष इति । यश्चीयमानोऽग्निरेष प्रजापतिस्वरूपस्तेन चितत्वात् । उखोलूखलयोः फलसाधनत्वात्स्तनसादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं प्रजा उप-जीवन्ति । एतदुपधानेन यजमानोऽपि स्वर्गं तत्फलं दुहे । एतच्चोदाहृतयोरनु-वाकयोरकत्र द्रष्टव्यम् ॥ अथोख्यधारणसमिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स एव संवत्सरधारणात्संवत्स-रात्मकः । तस्य च संवत्सररूपस्याग्नेः संबन्धिन्य इष्टकास्त्रेधा विहितास्त्रिप्रकाराः संपादिताः । कास्ता इति ता उच्यन्ते—प्राजापत्या वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च । यान्येतान्यहोरात्राणि तान्येवास्य संवत्सररूपस्याग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात्प्राजा-पत्या द्रष्टव्याः । अत्रोख्यधारणेन प्राजापत्या उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजा-पत्यादिभिस्तिष्ठामिर्निष्पादितत्वादग्निस्त्रिगुण इत्यभिज्ञा आहुः ॥

अथोपधानकर्तारं विधत्ते—

तं वा एतमिति । यजमान एव चयनस्य कर्ता नाध्वर्युः । यद्यध्वर्युः कुर्यात्तदानिमिध्वर्योर्दक्षिणाभिः परितोषाभावे सत्याग्निं नाशयेत् । अथ स्वयमश-क्तोऽध्वर्युणा कारयेत्तदा तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति । तदिदं ब्रा-ह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यान्ते मध्येऽवकाशाभावेन निवेशनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्ते-

नैवास्यं पूर्वार्धमचिनुत श्रिभेण दक्षिणं पक्षं

(बहुधा चयनप्रशंसा)

वर्षाभिः पुच्छं शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन
 मध्यं ब्रह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
 क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं
 पक्षमाशया मध्यं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
 ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव (१)
 रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिकथानमत्यन्नं रोचत
 इयं वाव प्रथमा चित्तिरोषधयो वनस्पतयः
 पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयांसि पुरीषमसौ
 तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा
 पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं यत्रि-
 चित्तीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजा-
 मन्तरियात्तस्मात्पञ्चचित्तीकश्चेतव्य एतदेव
 सर्वं स्पृणोति यत्तिस्त्राश्चित्तयः (२) त्रिवृद्ध-
 ग्निर्यद्द्वे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै पञ्च चित्तयो
 भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति
 पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति
 दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव
 पुरुषस्तं स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्न
 विराड्विराज्येवाज्ञाद्ये प्रतिष्ठति संवत्सरो
 वै षष्ठी चित्तिर्ऋतवः पुरीषं षट्चित्तयो
 भवन्ति षट्पुरीषाणि द्वादश संपद्यन्ते द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति ति-
 तिष्ठति (३) ॥

(बहुधा चयनप्रशंसा)

(अव चित्तयः पुरीषं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आसन्दुद्याममुख्यानि नवमे वर्णितानि हि ॥

अथ दशमे चयनं बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्यतुद्वारा प्रशंसामाह—
प्रजापतिरग्निमिति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्यथा संवत्सरो
निष्पाद्यते तथाऽग्निमभ्यृतुभिः प्रजापतिरचिनुत । ऋतुमयोऽयं यज्ञ इति संकल्प
एव चयनम् । तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ॥

अथ ब्राह्मणादिरूपत्वं संकल्पेन प्रशंसति—

ब्राह्मणा वा इति । आशा मानसी तृष्णादिः । अथ वेदनं प्रशंसति—
य एवं विद्वानिति । यो यजमान एवं वसन्ताद्यात्मकत्वं ब्राह्मणात्मकत्वं
च विद्वांस्तथैव सर्वदा भावयन्नाग्निं चिनुते स प्रजापतिवद्वृतुभिर्ब्राह्मणादिभिश्च
चितवान्भवति । अपि चैतद्वृतुनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं सर्वमधीनं करोति ।
किं चाग्निं चितवन्तमेनं यजमानं सर्वे जनाः शृण्वन्ति, अग्निचित्कपिला सत्री-
त्यादिस्मृतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किं चान्नं समृद्धं स्वादु च
सर्वदाऽस्ति । अपि च सर्वेभ्यो रोचते प्रीतिविषयो भवति ॥

अथ चितिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति—

इयं वाव प्रथमेति । येयं प्रथमा चितिः सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि
प्रसारितं पुरीषं तदोषधिवनस्पातिस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥अत्र शास्त्रान्तरगतं चितित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चितिपञ्चकपक्षं
स्थापयति—यत्रिचित्कीकमिति । चतुर्थचितितत्पुरीषयोयज्ञदक्षिणारूपत्वमुक्तम् । पञ्च-
मचितितत्पुरीषयोयज्ञमानप्रजारूपत्वम् । एवं सति त्रिचित्पक्षे यज्ञादीनामन्त-
रायः स्यात् । तस्मात्पञ्चचितियुक्त एवाग्निश्चेतव्यः । तथा सत्येतद्भूम्यादिकं
यज्ञादिकं च सर्वमपि प्रीणयत्येव ॥

(अष्टादशिशुप्रथमसंघाभिधानम्)

आद्यं चित्त्रयमुत्तरद्वयं च विभज्य प्रशंसति—

यत्तिस्त्रश्चितय इति । या एता आद्यास्तिस्त्रश्चितयस्ताभिरग्नेस्त्रैगुण्यं संपादितं भवति । त्रैगुण्यं च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् । ये चोत्तरे द्वे चित्री ताभ्यां द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥ अथ समूहरूपेण प्रशंसति—

पञ्च चितय इति । पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिद्राभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । यानि शिरसि सप्त छिद्राणि ये चाधो द्वे छिद्रे या च नाभिस्तानि सर्वाणि यावज्जीवमविनाशादक्षराणित्युच्यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्राऽऽम्नायते—“सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ” इति । अतो दशसंख्यया पुरुषं साकल्येन प्रणियति । किञ्च विराड्द्वाराऽग्ने प्रतिष्ठति ।

अथ षष्ठचित्तिं तत्पुरीषं च प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । अत्र सर्वत्र प्रशंसारूपत्वात्संवत्सरादिरूपतायां न विस्मेतव्यम् ॥

अथ सर्वं मिलित्वा प्रशंसति—

षट्चितय इति । तदेतद्ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजा-
पत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्राः श्येतः
श्येताक्षः श्येतग्रविस्ते पितृदेवत्यास्तिस्त्रः कृष्णा
वशा वारुण्यस्तिस्त्रः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रा-
वार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशपशुद्वितीयसंघाभिधानम्)

(रोहितः षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

चयनस्य प्रशंसाश्च दशमे बहुधेरिवा ।

अथाष्टादशनामानः पशवो स्यान्मेषिकाः ॥

अष्टादशसंख्याकानां पशूनामेकैकः संघातः । तत्रास्मिन्नेकादशोऽनुवाके
प्रथमं संघमाह—रोहितो धूम्ररोहित इति । पूर्वपाठके इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादौ जाति-
भेदा उक्ता इह तु वर्णभेदा उच्यन्ते । रोहितो लोहितवर्णः । धूम्ररोहितोऽस्पृष्ट-
लोहितः । कर्कन्धुरोहितः सौवीरवर्णः । त एते त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतिदेव-
वर्ताकाः । एवमुत्तरत्राप्येकैकस्य देवस्य त्रयस्त्रयो विज्ञेयाः । बभ्रुः पाण्डुरकपिलः ।
अरुणबभ्रु रक्तकपिलः । शुकबभ्रुर्हरितशुकसमानवर्णः । श्वेतोऽरक्तकवर्णः,
शुक्ररक्त इत्येके । श्वेताक्षोऽरक्तदृष्टिः । श्वेतघ्रीवः प्रसिद्धः । विस्र इत्यादिकं
स्पष्टम् । धूम्रललामा धूम्रवर्णपुण्ड्राः । तूपराः शुक्लहीनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः
फल्गूर्लोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः
पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य-
स्तिम्रः श्यामा वशाः पौष्णियास्तिम्रो रोहि-
णीर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः (१) ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके)

(पृथिः पञ्चविंशतिः) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संवत्सरं—

पृथिवीस्तिरश्चनिपृथिवीरिति ॥ पृथिः शुक्लविन्दुवितथिववर्णः । तिरश्चीमः
पृथिवीवर्णवर्णवर्णवर्णः । एतेनोऽन्वपृथिव्यांस्थातः । फल्गुर्लवणवर्णः ।
उहिवोर्षी उहिवलोपा । बलक्षी शुक्लावयवा । पृषती शुक्लविन्दुमिश्रिता ।
स्थूलपृथिवी स्थूलशुक्लविन्दुमिश्रिता । सुदृष्टकी सूक्ष्मशुक्लविन्दुमिरुपेता ।
रयाषाः स्वामर्याः । रोहिणी रोहितवर्णाः । अरुणललाभाः संध्यावर्णपुण्ड्राः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वनीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

शितिवाहुरन्यतःशितिवाहुः समन्तशिति-
वाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशि-
तिरन्धः समन्तशितिरन्धस्ते मैत्रावरुणाः शुद्ध-
वालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना-
स्तिस्रः शिल्पा वशा वैश्वदेव्यस्तिस्रः श्येनीः
परमोष्ठिनै सोमापौष्णाः श्यामललामास्तू-
पराः (१) ॥

(शितिवाहुः पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अष्टादशपशुचतुर्थसंघाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संघमाह—

शितिबाहुरिति । शितिः शुक्रो बाह्वेकदेशो यस्यासौ शितिबाहुः । अन्यतःशितिबाहुर्यत्पथमस्य शितित्वं ततोऽन्यत्रैकदेशे शितित्वं यस्य सोऽन्यतः-
शितिस्तादृशो बाहुर्यस्य स तथोक्तः । समन्तशितिबाहुः सर्वशुक्रबाहुः । शिति-
रन्ध्रः शुक्रच्छिद्रः । अन्ततःशितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ च पूर्ववत् । शुद्धवालः
शुक्रपुच्छावयवः । सर्वशुक्रवालः शुक्रसर्वपुच्छः । मणिवालः शुक्राशुक्रचित-
वालः । शिल्पाः मानावर्णाः । श्येन्यः शुक्रवर्णाः । श्यामललामाः श्यामवर्ण-
पुण्ड्राः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शि-
तिककुच्छितिपृष्ठः शितिभसत्त ऐन्द्राबार्हस्प-
त्याः शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावै-
ष्णवास्तिस्त्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्यास्तिस्त्रो
धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामा-
स्तूपराः) १) ॥

(उन्नतः पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थं संघमाह—

उन्नत ऋषभो वामन इति । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा । वामनो
ह्रस्वाङ्गः । शितिः शुक्रः ककुधस्य स तथोक्तः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिति-

(अष्टादाशिपशुषष्ठसंघाभिधानम्)

भसच्छुक्लजधनः । शितिपात्स्पष्टम् । शित्योष्ठः श्वेतोष्ठः । शितिभ्रुः श्वेतभ्रुः ।
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः पादे सिताः श्वेत्याङ्कितदेहाः । पृषोदराः पृषन्त्युदरे यासां
ताः पृषोदराः श्वेतललामाः स्पष्टाः ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिङ्गा
अभ्रये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्तिष्ठो रोहिणी-
स्त्र्ययस्ता वसूनां तिष्ठोऽरुणा दित्यौह्यस्ता
रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः (१) ॥

(कर्णास्त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पञ्चमं संवमाह—

कर्णास्त्रयो यामा इति । कर्णाश्छिन्नकर्णाः यामा यमदेवत्याः । श्वितिङ्गाः
श्वेतपादाः । यविष्ठाय युवतमाय । नकुला नकुलवर्णाः । त्र्यव्यः सार्धवर्षाः ।
रोहिणीर्लोहितवर्णाः । दित्यौह्यो द्विवर्षाः । अरुणा अरुणवर्णाः । बभ्रुललामाः
पिङ्गलपुण्ड्राः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो

(अष्टादशिशुसप्तमसंवाभिधानम्)

विष्णव उरुक्रमाय लम्सुदिनद्यो विष्णव
 उरुगायाय पञ्चावीस्तिस्र आदित्यानी त्रिव-
 त्सास्तिस्रोऽङ्गिरसामेन्द्रावैष्णवा गौरललामा-
 स्तूपराः (१) ॥

(शुण्ठा विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

षष्ठं संघमाह—

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा इति । शुण्ठा अवेष्टितकर्णाः । अल्पकांथा इत्येके ।
 अधीलोधकर्णाः कर्णोपरिपरूढकर्णाः उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लम्सुदिनो
 लम्बमानपुच्छः । उरुगायायोरुभिर्महर्षिभिर्गातव्याय । पञ्चाव्योऽर्धतृतीयवर्षाः ।
 त्रिवत्सास्त्रिवत्सराः । गौरललामाः स्पष्टाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शित्तिपृष्ठा इन्द्रायधि-
 राजाय त्रयः शित्तिककुद् इन्द्राय स्वरज्ञे त्रयः
 शित्तिभसदास्तिस्रस्तुर्यौहः साध्यानां तिस्रः
 पँष्ठौह्यो विश्वेषां देवानामामेन्द्राः कृष्णलला-
 मास्तूपराः (१) ॥

(इन्द्राय राज्ञे द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अष्टादशपशुनवमसंघाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं संघमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । शितिपृष्ठशितिककुच्छितिभसच्छब्दा व्याख्याताः ।
तुर्योऽस्यः सार्धचतुर्वर्षाः । साध्यानां देवविशेषाणाम् । षष्ठौसश्चतुर्वर्षाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः
कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैतास्तिस्रो धेनवां
राकायै त्रयोऽनह्वाहः सिनीवाल्या आग्नावै-
ष्णवा रोहितललामास्तूपराः (१) ॥

(अदित्या अष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अष्टमं संघमाह—

अदित्यै त्रय इति । एता हरिता हरितवर्णास्त च रोहितैनात्यन्तरक्तेन
युक्ता रोहितैताः । कृष्णेन युक्ताः कृष्णैवाः । ईषक्तेन युक्ता अरुणैताः ।
धेन्वादयः प्रसिद्धाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशाङ्गः सोमाय राज्ञ त्रयः
सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिस्रोऽजा मल्हा

(अष्टादशपशुदशमसंधामिथानम्)

इन्द्राण्यै तिस्रो मेष्य आदित्या द्यावापृथिव्या
मालङ्गास्तूपराः (१) ॥

(सौम्या एकान्वविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

नवमं संघमाह—

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा इति । पिशङ्गा गोरोधनवर्णाः । सारङ्गाः सार-
ङ्गवर्णाः । पार्जन्याः पर्जन्यदेवत्याः । नभोरूपा अञ्जनवर्णाः । मल्हा
गलस्तनाः । मालङ्गा महाकायाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे
त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽ-
रुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः
सर्वदेवत्या एन्द्रासुराः श्येतललामा-
स्तूपराः (१) ॥

(वारुणा विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

दशमं संघमाह—

वारुणास्त्रय इति । रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(इंद्विपश्वभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहाविन्द्रा-
भिभ्यामोजोदाभ्यामुष्टाराविन्द्राभिभ्यां बल-
दाभ्यां सिरवाहाववी द्वे धेनु भौमी दिग्भ्यो
वडवे द्वे धेनु भौमी वैराजी पुरुषी द्वे
धेनु भौमी वायव आरोहणवाहावनड्वाहौ
वारुणी कृष्णे वशे अराज्यौ दिव्यावृषभौ
परिमरौ (१) ॥

(सोमाय स्वराज्ञे चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैरष्टादाशिनः पशव आघ्राताः । अथैकेनानुवाकेन इंद्विनः
पशूनाह—

सोमाय स्वराज्ञ इति । अनोवाहौ शकटवहनसमर्थावनड्वाहौ बलीवर्दौ ।
ओजोदाभ्यामष्टमधातुप्रदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगामि-
युगवोढारौ । सिरवाहौ लाङ्गलवाहिनाववी अविसदृशौ ह्रस्वावनड्वाहावित्यर्थः ।
भूमेष्वनुद्वयम् । दिशां वडवाद्द्वयम् । पुनर्भूमेष्वनुद्वयम् । विराड्देववाषाः पुरुषी
मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेष्वनुद्वयम् । आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं
शकटं वहन्तौ बलीवर्दौ । पूर्वं तु धान्यादिषाहिशकटायां वुक्ता । अत्र तु राघ-
कुमारादिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । बरुणस्य तु कृष्णमृगजावीये स्त्रियौ
वम्ध्ये । द्युदेववाषास्वराड्वावुच्छ्रितशृङ्गौ । ऋषभौ सेचकौ । परिमरावुभयतो
मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि मृतस्तादृशौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक
एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते
 छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनुबन्ध्या भवन्त्याग्नेय
 ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशालयूप आ ल-
 भ्यन्ते (१) ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथोत्तमेऽह्नि अतिरात्रेऽनुष्ठेयान्कांश्चित्पशूनाह—

एकादश प्रातर्गव्या इति । तृतीयेऽह्नि प्रातःकाले गोजातीया एकादश
 पशवः । ते च देवताविशेषस्थानुक्तत्वात्प्राजापत्याः । छगलादयस्त्रयस्त्वाष्ट्राः ।
 छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः ऋणवर्णामिश्रः । किकिदीविस्तिरिः ।
 विदीगयः कुक्कटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाहन्यालब्धव्याः । सौरीः सूर्यदेवता-
 काः । अनुबन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशा बन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा
 नवसंख्याकाश्च भवन्ति । पुनरप्याग्नेयादयस्त्रयः पशव आलभ्यन्ते । ते च त्रयो
 मध्यमे यूपेऽतिविस्तृताग्निष्ठाख्ये यूप आलभ्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो श्रेष्ठाः
 पूर्षन्तस्त्रयो वार्षिकीः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृ-

(ऋतुपश्वभिधानम्)

श्रिसक्थास्त्रयो हेमन्तिका अवालितास्त्रयः

शौशिराः संवत्सराय निर्वक्षसः (१) ॥

(पिशङ्गा विश्शतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा अपां महान्भूतेष्टकाः सजूः संवत्सरमुख्यं प्रजापतिः स
क्षुरपविरग्नेर्वे दीक्षया सुवर्गाय वं यच्च सुपते प्रजापतिः ऋतुभी रोहितः पृश्निः
शितिबाहुरुन्नतः कर्णाः शुण्ठा इन्द्रायादित्यै सौम्या वारुणाः सोमायैकादश
पिशङ्गास्त्रयोविश्वशतिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्शो यत्कनीयाः सं त्रिवृद्धैश्चमिर्यद्द्वे

वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथर्तुपशूनाह—

पिशङ्गास्त्रय इति । पिशङ्गा गोरोचनवर्णाः । सारङ्गाः सारङ्गवर्णाः ।
पृषन्तो विजातीयविन्दुयुक्ताः । पृश्नसः श्वेताः । पृश्निसक्थाः कटिभागे श्वेत-
वर्णाः । अवालिताः संकीर्णवर्णाः वसन्ताद्यु (घा ऋ) तवस्तेषाम् । संवत्स-
रदेवतायास्तु निवक्षसो निम्नेन वक्षसा युक्तः ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थां हिरण्योति त्रयोदश ।

दिवीति चरुमादध्याद्देवस्येत्यभिषेचनम् ॥ १ ॥

सजुराहुतयः पञ्च घृतेनेत्यनुषज्यते ।

पृष्ठो वैश्वानरी यांश्च पुरीषं स्थापयेत्तथा ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

अन्वारोहोच्चित्तं स्वामी पृथिवीमाक्रीत्यतः ।

इष्टो यज्ञस्तस्य ते द्वे समिष्टयजुषी मते ॥ ३ ॥

पिता मातोतिमन्त्रेण चित्यग्निमनुजंसति ।

अश्वमेधस्य पशवो रोहिताद्या उदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वा अयथादेवतमार्गं चिनुत आ देवता-

भ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं

न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्या

गायत्रिया प्रथमां चित्तिमभि मृशेत्रिष्टुभा

द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थी

पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवार्गं चिनुते न

देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवतीडायै वा

एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् (१)

चिनुते यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्यार्गं चि-

(चितिस्पर्शाद्यभिधानम्)

नोति नाऽऽतिमार्च्छत्यश्वावभितास्तिष्ठेतां ऋण
उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप
दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः सा-
क्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
नाऽऽतिमार्च्छत्येतद्वा अह्नो रूपं यच्छेतोऽश्वो
रात्रियै ऋण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका
रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छेतमश्वमभिमृ-
शेत्पुरीषमुपधास्यन्ऋणमहोरात्राभ्यामेवैनं चि-
नुते हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्योऽ-
सानीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव
भवति मध्यंदिनेऽश्वमव व्रापयत्यसौ वा आ-
दित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्त-
मेव साक्षाद्भोति (३) ॥

(एनमेतदह्नोऽष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसित्रं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उपानुवाक्यं यत्प्रोक्तं वृथोः पञ्चमपठयोः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमोऽत्राभिधीयते ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

तत्राऽऽदौ तावन्मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिर्भक्षणं विधत्ते—

यो वा अयथोति । यस्याश्चित्तेयां देवता तामतिक्रम्य चयनमथथादेवतपनवि-
क्रमणं यथादेवतम् । अतो यथादेवतपनुष्ठानायाऽऽग्नेयगायत्र्यादिभिस्तां तां चि-
तिमभिभूशेत् । अग्ने देवाः इहाऽऽ वहेत्याग्नेयी गायत्री । अगन्म महा मनसा
याविष्ठमिति त्रिष्टुप् । मेधाकारमिति जगती । मनुष्यत्वा निधीमहीत्यनुष्टुप् अ-
ग्निर्हि वाजिनमिति पङ्क्तिः । ता एता नाचिकेतचयनप्रकरणे यत्ते चित्तमित्यनु-
वाके समान्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । एवमभिभक्षणे सति नोक्तदोषः
कश्चिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागस्तमिदं प्रशंसति—

इडायै वा इति । विमक्तिर्गायत्र्यादिमन्त्रविभागः । स चात्रेडार्थं क्रियते ।
इडा हि नाम पशवः, पशवो वा इडेति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च
पशुस्वरूपाणि । पशवो वै छन्दाःसीति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः
पशुभिरेनमार्त्तिं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणं पशुर्वा एष यद्भिरित्यनुवाके प्रथ-
मचित्तवसाने द्रष्टव्यम् । अथोपधानेऽथस्पर्शनं विधत्ते—

यो वै प्रजापतय इति । प्रजापतिरार्त्तिं प्रति स्रष्टृत्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः
स्वामी । अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति ।
अतः कथनीयम् । पार्श्वयोर्द्वावश्वावस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चादुपदध्यात् । एत-
दश्वाख्यं शरीरं प्रजापतेः स्वरूपं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्रजापत्यत्वात् ।
अतोऽथस्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते—

एतद्वा अहनो रूपामिति । श्वेतोऽथ इष्टकाश्चेत्युभयमहो रूपम् । अत
इष्टका उपधास्यञ्श्वेतमभिभूशेत् । कृष्णोऽथः पुरीषं चेत्युभयं रात्रेः स्वरूपम् ।
तस्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । यदा पुरीषमुपधास्यति तदा कृष्णमभिभूशेत् । एवं
सत्यहोरात्राम्यामेवैनमार्त्तिं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणमग्ने तव श्रवो वय इत्य-
नुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणाकाठे हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं वातमानस्य कृतं
चित्रं देवानामित्यवेक्ष्याधेनावघ्राप्य ब्रह्मणे दद्यात् ” इति, तत्र दानं विधत्ते—

हिरण्यपात्रमिति । परलोके मधुमोग्यद्रव्ययुक्तो भविष्यामीत्यभिप्रेत्य
मधुना पूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । दात्रा च दानात्पूर्वकालीनमवेक्षणं विधत्ते—

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

सौर्यां चित्रवत्येति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दातुमादौ मधु-
पूर्णं पात्रं मन्त्रेणावेक्षेत । चित्रं देवानामित्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तथाऽ-
वेक्षणे सति चित्रमेवैश्वर्यं प्राप्नोति । अवेक्षणादूर्ध्वं घ्रापणं विधत्ते—

अश्वमव घ्रापयतीति । योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्य आदित्यः स एव
परमैश्वर्योपेतत्वादिन्द्रः, प्रजानां परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अवघाताऽधः प्राजा-
पत्यः । अतोऽश्वावघ्रापणेन तं प्रजापतिमिन्द्रमादित्यमेव साक्षात्समृद्धं करोति ।
तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वामग्ने वृषभं चोक्तितानं पुनर्युवानं जनय-
न्नुपागाम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु
तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिशाधि । पशवो
वा एते यदिष्टकाश्चित्यामृषभमुप दधाति
मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मा-
द्युथेयूथ ऋषभः । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा
रात्र्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमा-
युर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् (१) एतामुप
दधातीयं वावैषैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामन्नं
क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः
कामदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकैऽग्निं
दुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्येनाऽऽदि-
त्या वसवो येन रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमा-
नमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वति । सुवर्गाय

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

वा एष लोकार्य (२) चीयते यदाग्निर्येन देवा
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नित्युर्युः समिन्ध इष्टका
 एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शतारुंधाय शतवीर्याय शतोत्तयेऽभि-
 मातिषाहे । शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो
 नेषदतिं दुरितानि विश्वा । ये चत्वारः पयसो
 देवयानां अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां
 यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
 (३) परिं दत्तेह सर्वे । अग्निो हेमन्त उत
 नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु । तेषां-
 मृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम ।
 इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता
 बृहन्नमः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां ज्योग-
 जिता अहताः स्याम । भद्रान्नः श्रेयः सम-
 नैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकार्य
 तनुवे स्योनः । अज्यानरिरेता उप दधात्येता
 वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव
 जीयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासा मासा
 ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद्-
 न्याभ्यो देवताभ्य आश्रयणं निरुप्यत इत्येता
 हि तद्देवता उदजयन्यदृतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यः
 समदं दध्यादाश्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जुहो-
 त्यर्धमासानेव मासानृतुन्तसंवत्सरं प्रीणाति न

(ऋषभेष्टकायमिधानम्)

देवताभ्यः समदं दधाति भद्रान्नः श्रेयः सम-
नैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्याप-
राभावाय (५) ॥

(प्राजापत्यां लोकाय देवाः पितो इध्यादाग्रयणं पञ्चविंशतिश्च) ।

इति ऋषयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चित्तिस्पर्शादिकं त्वाद्येऽनुवाकेऽत्र समीरितम् ।

अथ द्वितीय ऋषभेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ त्वामग्ने
वृषभमित्युपममुपधाय ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

त्वामग्ने वृषभमिति । हेऽग्ने वृषभं कामानां वर्षितारं चेकितानं सर्वं युवानं
नित्यतरुणं त्वां जनयन्मजोत्पादकं कुर्वन्नहं पुनरुपागां भूयो भूपः प्राप्नोमि ।
नोऽस्माकं गार्हपत्यानि गृहपतिकर्माणस्थुरि सन्तु । स्थुरिश्चन्दः सारवाची ।
अस्थूरीणि साररहितानि सन्तु । त्रिग्नेनोऽन्वलेन बल्लया बल्लवर्चसेन नोऽस्मा-
न्संशिशोषि सम्पगनुशिष्टाङ्कुरु । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

पशवो वा इति । या एवा अन्वा इष्टकास्ताः सर्वा गोरुपाः । अतो
यज्ञे तासां मिथुनभावायैतामृषभारुषामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मादत्रै [के]
कस्यां चित्यामृषभमु (उ) पधीयते तस्मात्त्रोकेऽप्येकैकस्मिन्गोयुथ एकैक
ऋषभस्तिष्ठति । सर्वचित्तिष्पेक्षितत्वादिदं ब्राह्मणं पथमचित्त्वन्ते ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ संवत्सरस्व पत्नीमिति प्राजापत्याम् ” इति, तदिदं
विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

संवत्सरस्येति । हे रात्रि एकाष्टकास्तपे वां त्वा पतिवां प्रबिनिधिरुपां
सर्वे यजमाना उपासते तेवन्ते, ‘ एवा वै संवत्सरस्व पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां
वा एष एवा रात्रि वसति ’ इति सन्त्यत्राऽऽम्नावम् । वां त्वां कृत्वेहोपधाय
सुवीरां शोभनमृत्योपेतां प्रजां पुत्रादिरुपां विश्वपायुः कृत्स्नमप्यायुष्वं व्यभव-
द्विशेषेण व्याप्नोति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

प्राजापत्यामिति । एकाष्टकायाः संवत्सररूपमजापविपत्नीत्वात्तद्रूपेयमि-

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

ष्टका प्राजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । एषा चैकाष्टकेयमेव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिरूपायामेतस्यामेकाष्टकायां यदञ्च संपाद्यते तत्सर्वं प्राप्नोति । किंचे- यमेकाष्टका संवत्सररूपस्य प्राजापतेः कामधेनुः । अतस्तथैव यजमानोऽमुष्मि- ल्लोके [आग्निं] कामान्दुहे दुग्धे । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्ति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्यमुत्समिन्धे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

येन देवा ज्योतिषेति । देवाः सर्वे येन ज्योतिषाऽग्निनोर्ध्वा उपरितनलो- कवर्तिन उदायन्नुत्कर्षं प्राप्ताः । तथाऽऽदित्याः वसवश्च येनोदायन् रुद्राश्च येनाग्निनोदायन्, अङ्गिरसो महर्षयो येनाग्निना महिमानमानशुः स्वकीयं सामर्थ्यं प्राप्तास्तेनाग्निना यजमानोऽयं स्वस्ति क्षेममेतु प्राप्नोतु ।

तमिमं मन्त्रं विनियुञ्जे—

सुवर्गाय वा एष इति । अस्याग्नेः स्वगार्थं चीयमानत्वात्स्वर्गस्थसर्वदेवप- तिपादकेन मन्त्रेणोन्धने सति याभिः समिद्धिरिध्यते ताः सर्वा वानस्पत्या इष्टका एवोपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै संपद्यते । एतच्च “विष्णुमुखा वै देवाः” इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतायुयाय शतवीर्यायेति पञ्चाज्यानीः प्रतिदिशमेकां मध्ये ” इति, तत्र प्रथमामाह—

शतायुधायेति । य इन्द्रो नोऽस्माञ्ज्जितं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान- जीतान्नेषत्केनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न भवामस्तथा नेतुं समर्थः। किं कृत्वा, विश्वा दुरितान्यति सर्वाणि पापान्यतिक्रम्य यानि पापान्यस्मा- भिः कृतानि तानि सर्वाणि विनाश्य । सर्वस्मिन्नध्यायुष्य- स्मान्केनाप्यनुपद्रुतान्करोतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय नमोऽस्त्वित्यध्याहारः । की- दृशाय, शतसंख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधस्तस्मै । शत- संख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यस्तस्मै । शतसं- ख्याका ऊतयोऽस्मद्रक्षणानि यस्यासौ शतोविस्तस्मै । अभिमातिषाहे[अभिमातिं] पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्याभिमातिषाट् तस्मै । अथ द्वितीयामाह—

ये चत्वारः पथय इति । द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ये चत्वारः पथयो मार्गा वियन्ति विविधं गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः, देवयाना देवानां यानं गमनं येषु ते देवयानाः । देवा हि देवलोकपितृलो-

(ऋषभेष्टकाद्यभिधानम्)

कब्रह्मलोकमनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण संचरन्ति । तेषां मार्गाणां य इन्द्रोऽज्यानिमजीतिमावहात्, रक्षःप्रभृतिभिरनुपद्रवोऽजीतिः । सा चाजीति-
रज्यानिः कदाचिदपि हानिरहिता, तादृशीमजीतिमावहति तेषु मार्गेषु गच्छता-
मस्माकं नित्यमनुपद्रवं संपादयतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय हे सर्वे देवा इह कर्मणि
नोऽस्मान्परिदत्तायं यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीय इत्येवमस्मानिन्द्राय सम-
र्पयत । अथ तृतीयामाह—

ग्रीष्मो हेमन्त इति । यो ग्रीष्माख्य ऋतुः स नोऽस्मान्प्रति सुवितमस्तु
शोभनगतिं प्राप्नोतु । स्वकालोचितभोग्यद्रव्यप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । एवं हेमन्तादिषु
योज्यम् । शतशारदानामस्मदायुषि शतसंवत्सरसंबन्धिनां तेषामेषां ग्रीष्मादीना-
मृतूनामनुग्रहाद्वयं निवाते वाताद्युपद्रवरहितेऽमये भयरहिते स्थाने स्याम सुखे-
नावस्थिता भवेम । अथ चतुर्थीमाह—

इदुवत्सरायेति । प्रभवादिसंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थ इदुवत्सरः । द्वितीयः
परिवत्सरः । प्रथमः संवत्सर एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् । हे ऋत्विग्यजमाना
इदुवत्सरादिरूपाय कालाय बृहन्नमः कृणुतात्यन्तभक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत ।
यज्ञियानां यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सराविशेषाणां सुमतावनुग्रहबुद्धौ सत्यां
वयं सर्वे ज्योक्चिरमजीताः केनाप्यवशीकृता अहता अमारिताश्च स्याम भवेम ।

अथ पञ्चमीमाह—

भद्रान्नः श्रेय इति । हे देवा भद्रात्कल्याणादस्मात्कर्मसाधनभूताच्छ्रे-
योऽधिकं प्रशस्तं फलं नोऽस्मान्समनैष्ट सम्यक्प्रापयत । तथा चित्याग्नौ हूय-
मान हे साम त्वयाऽवसेन त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां समशीमहि सम्यग्व्याप्नु-
याम । हे पितो अन्नभूत सोम स त्वं मयोभूः सुखस्थ भावयिता सन्नोऽस्माना-
विशस्व प्रविश, तोकायास्मदपत्याय शं सुखं कुरु, तनुवे शरीराय स्थोनः
सुखप्रदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

अज्यानीरेता इति । अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता
[एता] उपदध्यात् । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवता एताः सर्वा
देवताः काप्यपराजिताः । अयं यजमानस्ता एव देवताः प्रविशति, केनाप्य-
न्येनं शत्रुणा नैव जीयते । एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणसमीपे द्रष्टव्यम् ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

अथाऽऽग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ निरुक्तं हविरुपसन्नमपोक्षितं
भवत्यथ पञ्चाज्यानीजुंहोति शतायुषाय शतबीर्षायेति ’ इति, तदिदं विधत्ते—
ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ब्रह्मवादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्धमासमा-
सर्तुसंबत्सररूपा देवता ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता
उपेक्ष्यान्त्याभ्य इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणारूयं नूतनधान्यरूपं हविः
कस्मात्कारणान्निरूप्यत इति । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—यस्मादेता इन्द्राग्न्या-
दयो देवता इतरेर्देवतैः सह समयं कृत्वा तत्र तत्रौषधिविषय उत्कर्षेण जयं
प्राप्ताः, तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतच्च राजसूषप्रकरण आग्र-
यणविधौ स्पष्टमाप्नातम्—‘ देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदज-
यताम् ’ । इति । एवं सति जेतुनिन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यत्तुमासादिदेवताभ्यो
निर्वपेत्तदानीमेतासां तासां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तस्यौषधिपरिपाक-
हेतुनामृतुमासादिदेवतानां परितोषः कथमिति चेच्छ्रूयताम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य
आग्रयणं निरूप्य शतायुषायेत्येता अज्यान्वाहुषीर्षासादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।
तेनार्धमासादिदेवताः पीणयति ; ततो देवतानां कलहं न करोति । यदपि
सूत्रकारेणाऽऽग्रयणप्रस्तावे विहितं ‘ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमा-
नभागं प्राश्नाति, इति, तं विधिं मन्त्रं व्याख्यानरूपार्थवादेनोजयति—

भद्रान्नः श्रेय इति । यजमानो भक्षणकाले भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् ।
अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादनाय समर्थः । अशीमहीतिमन्त्रालिङ्गनात् । हुतभक्ष-
णेन यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणमाग्रयणविधिसमीपे
नेतव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेणस्तनूपा नः प्रति-

स्पृशः । यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तर-

तोऽघायुरभिदासत्येतः सोऽश्मानमृच्छतु ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

देवासुराः संयत्ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आऽ-
 बाधन्त तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापीनुदन्त
 यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यज-
 मानो भ्रातृव्यानप नुदते दिक्षूपं (१) दधा-
 ति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्युहतेऽग्नावि-
 ष्णु सजोषसे मा वर्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजे-
 भिरा गतम् । ब्रह्मवादिनां वदन्ति यन्न देव-
 तायै जुह्वत्यथ किं देवत्यां वसोर्धारित्यग्निर्वसु-
 स्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धाराऽऽग्ना-
 वैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैवैनौ
 समर्धयत्यथो एताम् (२) एवाऽऽहुतिमा-
 यतनवतीं करोति यत्काम एनां जुहोति तदे-
 वाव रुन्धे रुद्रो वा एष यदाग्निस्तस्यैते तनुवा
 घोराऽन्या शिवाऽन्या यच्छतरुद्गीयं जुहोति
 यैवास्य घोरा तनुस्तां तेन शमयति यद्वसो-
 र्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनुस्तां तेन
 प्रीणाति यो वै वसोर्धारायै (३) प्रतिष्ठां
 वेद प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-
 न्ब्रह्मौदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्रीयुरेष
 वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण एषा खलु वा
 अग्नेः प्रिया तनुर्यद्वैश्वानरः प्रियायमिवैनां
 तनुवां प्रति षापयति चतस्रो धेनुर्दधात्ताभि-
 रेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकैऽग्निं इहे (४) ॥

(उपैतां धारायै षट्चत्वारिंशच्च) ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय ऋषभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति । इष्टकास्थानीय हेऽश्मंस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वज्रस-
मानोऽसि । कीदृशस्त्वं, वार्त्रघ्नो वैरिघाती, नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य
पालकः, प्रतिस्पशो रोगाद्यनिष्टस्य विनाशयिता । किंच, यः शत्रुरघं पापम-
स्मदुपद्रवमिच्छतीत्यघायुस्तथाविधः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि नोऽस्मानभिदा-
सति हिनस्ति स शत्रुरेतमश्मानमुपधीयमानं पाषाणमृच्छतु प्रामोतु, पाषाणं
प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः । दक्षिणत इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैस्त्रयो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिष्वप्यवशिष्टमनुषञ्जनीयम् । तैरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्य-
मुपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवासुरा युद्धोद्यतास्तदानीमसुराश्चतसृभ्यो
दिग्भ्य आभत्य सर्वतो बाधितवन्तः । तानसुरादेवा इष्वा वज्रसदृशेन पाषाणेन
चापानुदन्त । ततो यजमानो भ्रातृव्यापनोदनाय वज्रिणीरुपदध्यात् ।

तस्य चोपधानस्य चितेर्बाहिर्देशं विधत्ते—

द्विक्षूप दधातीति । या एता वज्रिण्यस्ता देवपुरा एव देवानामिन्द्रादीनां
पुरस्थानीया एव । तनूपानीरस्मच्छुरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः स्था-
पयति । एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यत्पूर्वं विहितं वसोर्धारां जुहोतीति, तदेतदनूद्य विशेषं वक्तुमाम्नातमपि मन्त्रं
पुनः पठति—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु इमा गिरोऽस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतिरूपा
वाचः सजोषसा वां परस्परं समानप्रीतियुक्तौ युवां वर्धन्तु परितोषयन्तु । युवां
च द्युम्रैर्धनैर्वाजेभिरनैश्च संहितावागतमिहाऽऽगच्छतम् । तमिमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अत्र ब्रह्मवादिन एवं विचारयन्ति—वसोर्धाराया
मन्त्रे वाजश्च मे प्रसवश्च म इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रतिपाद्यते । विधिवाक्येऽप्याज्यधारारूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काचिद्देवता । एवं सति होतारो देवतायै यस्मान्न जुहति तस्मात्किं देवत्येयं वसोर्धारित्येवं प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः—विधिवाक्यगतेन वसुधा(सोर्धा)राशब्देनैव द्रव्यदेवता-संबन्धः प्रतीयते । वासयतीति व्युत्पत्त्या वसुराग्निस्तस्येयमाज्यधारा वसोर्धारा । एवं विष्णावपि योज्यम् । यद्यप्येतौ देवौ वाजश्च म इत्यादिना न प्रतीयेते तथाऽप्यनयर्चा प्रतीयेते । तस्मादेतया वसोर्धारां जुहुयात् । तथा सत्युचितेन भागे नैतौ तोषयति । अपि चैतामाहुर्देवतारूपाधारवर्ती करोति । किं च, यत्फलं कामयित्वा जुहोति तत्प्राप्नोति । प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति—

रुद्रो वा एष इति । शतरुद्रीयहोमेनोग्रवनोः शान्तावपि शिवा(व)तनोः प्रीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोम इत्यस्य प्रशंसा । यं विशेषं विधातुमयं प्रसङ्गः कृतस्तं विशेषं विधत्ते—

यो वै वसोरिति । यो यजमानो वसोर्धारायाः प्रतिष्ठाप्रकारं वेद स प्रतितिष्ठत्येव । काऽसौ तस्याः प्रतितिष्ठत्युच्यते—होमावाशिष्ट आज्ये ब्रह्मौदनं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं यत्सैव प्रतितिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषप्रियत्वेन वैश्वानररूपत्वाद्द्वैश्वानरस्य चाग्निप्रियशरीरत्वात्तस्मिन्नेव प्रियशरीरे तमाग्निं प्रतितिष्ठापयति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेच्चतुःशरोर्वं वौदनं पक्त्वा तद्द्वयञ्जनं भोजयेत्प्राशितवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्यात् ” इति, तच्च दानं विधत्ते—चतस्रो धेनूरिति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽन्यर्थाश्चित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ चित्रिणीरुपदधाति ” इति, ‘ वज्रिणीरुपदधाति ’ इति च । अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—‘ अखण्डामकृष्णां कुर्यात् ’ इति । पूर्वत्रांशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्थानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रकरणाधीतम् । तच्च चित्रिण्यादिनामकानामिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यम-
प्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते । अखण्डत्वादधर्मास्तु
षण्णां चितीनां मध्ये प्रथमचितावाम्नाताः । तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति
प्राप्ते ब्रूमः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति
तथाऽपि ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते ' इति प्रकृतं यदेतद्गन्धपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव
चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादय-
श्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्मा न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादाग्निसाधनभूतासु चित्रि-
ण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽथवा ।

अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं
युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां क्लृप्तक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न
प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । ' यां कांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्य-
मायां चितौ ' इति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्य-
मचितौ निवेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लोकंपृणात् ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ।

बादरायणदृष्ट्योर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

' चित्रिणीरुपदधाति ' ' वज्रिणीरुपदधाति ' ' भूतेष्टका उपदधाति ' इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्व-
मुपधेयम् । कुतः । बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । ' अन्ते तु बादरायणः ' [मी० ५-२-१९] इति सूत्रेण बादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स ह्यागन्तूना-
मन्ते निवेशमाह । लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या
ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः—लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोप-
धीयमानेष्टका लोकंपृणा । तस्याः कर्मण्यूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं
मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्—' यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदे-
तथा परिपूरयति लोकं पृण छिद्रं पृण ' इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं

(होमविशेषाणां राष्ट्रभृदिष्टकानां चाभिधानम्)

चित्रिण्यादय उपधीयेरंस्तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वाच्छुद्धत्वे न पूर्ययाताम् ।
तस्माल्लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्याहादाभ्या
वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिकयानं
भ्रातृव्यो दध्नोत्यथो देवता एवाव रुन्धेऽग्ने
तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या
यज्ञमुखमा रभते सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
जिह्वा इत्याह होत्रा एवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्योऽ-
पाक्रामद्भागधेयम् (१) इच्छमानस्तस्मा
एतद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमेतर्हि
खलु वा एष जातो यर्हि सर्वोश्चितो जातायै-
वास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति
वसीयान्भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेष गार्ह-
पत्यश्चीयतेऽथ कास्याऽऽहवनिय इत्यसावादि-
त्य इति ब्रूयादेतस्मिन्हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो
जुहति (२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षा-
देव देवता ऋध्नोत्यग्ने यशस्विन्यशमेममर्पये-
न्द्रावतीमर्पचितीमिहाऽऽवह । अयं मूर्धा पर-
मेशी सुवर्चाः समानानामुत्तमश्लोको अस्तु ।

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदृष्टकानां चाभिधानम्)

भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः
 सुवर्दिदः । ततः क्षत्रं बलमोजिश्च जातं तद्-
 स्मै देवा अभि सं नमन्तु । धाता विधाता
 परमा (३) उत संहकप्रजापतिः परमेष्ठी
 विराजा । स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म
 आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम । अभ्यावर्त-
 ध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्षो अ-
 स्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वामिमं पश्वा-
 दनु जीवाथ सर्वे । राष्ट्रभूत एता उप दधा-
 त्येषा वा अग्नेश्चिती राष्ट्रभूतयैवास्मिन्राष्ट्रं
 दधाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं अ-
 शते (४) ।

(भागधेयं जुहति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्रिण्यश्च वसोर्धारास्तृतीये समुदीरिताः ॥

अथ चतुर्थे होमविशेषा राष्ट्रभूदारव्या इष्टकाश्चाभिधीयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चितिं जुहोम्यग्ने वमद्याधमिति द्वे आहुती हुत्वा ”
 इति, तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनोन्नयति—

चितिं जुहोमिति । अयं मन्त्रः पूर्वमापो वरुणस्य पत्नय इत्यनुवाके समा-
 म्नातो व्याख्यातश्च । तमिमं होमसाधनत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेरदाभ्येति नाम,
 रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्मदेवताका, तस्मिन्मन्त्रे
 विश्वकर्मण इत्याम्नानात् । अस्यामाहुतौ हुतायां चितवन्तमेनं यजमानं आ-

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिष्टकानां चाभिधानम्)

तृव्यो न हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुह्वत्पुरुषो देवताः प्राप्नो-
त्येव । अथ द्वितीयामाहुतिं विधत्ते—

अग्ने तमयेतीति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डेऽग्निपूर्धेत्यनुवाके पाठितो
व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा हूयमाना येयमाहुतिस्तया यज्ञप्रारम्भं प्राप्नोति ।

प्राचीमनु प्रदिशमित्यस्मिन्ब्राह्मणानुवाके पूर्णया जुहोतीति यद्विहितं तदे-
वानुद्य प्रशंसति—

सप्त ते अग्न इति । अयं च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे प्राचीमित्यनुवाके समा-
म्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्मन्त्रे सप्त होत्रा इत्याभिधानादनयाऽऽहुत्या होत्रका-
न्प्रशास्त्रादीनधीनान्करोति । किं च—देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागस्तद्रूपत्वादियमाहु-
तिरस्य चीयमानस्याग्नेरग्निहोत्रमित्युच्यते । यस्मिन्काले साकल्पेनायमग्निश्चित-
स्तदैवायमुत्पन्नो भवति । उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपमन्नं संपादितं भवति ।
तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो धनपतिर्भवति । एतदुक्तं
सर्वं प्राचीमित्यनुवाक एव द्रष्टव्यम् । अश्वात्र चीयमानमग्निं प्रश्नोत्तराभ्यामा-
दित्यरूपेण प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अन्धत्राग्निर्होता गृहपतिरित्यादिषु मन्त्रेष्वग्नेर्गृ-
हपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्प्रदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वास्मि-
न्वाक्य एतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमिति चित्तेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वा-
भिधानात्सर्वोऽप्ययं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मादाहवनीयो न लभ्यते ।
आ समन्तात्सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयमाहवनीयः । सर्वस्यापि चित्तप्रदेशस्याग्न्य-
र्थहोमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवान्तरहोमार्थं आहवनीयोऽस्य यजमानस्य
कुत्र संभवेदित्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः कश्चिदुत्तरमेवं ब्रूयात्—अ-
सावादित्य एव यजमानस्याऽऽहवनीय इति । आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः
क्रियते ।

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ” इति स्मृतेः ।

एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्याग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा चयनं करोति
सोऽयं साक्षादेवाव्यवधानेन देवतास्तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभूतः पुरस्तादुपधाय ”
इति, तदेताद्विधातुमुत्पादनीयेषु मन्त्रेषु प्रथमामृचमाह—

(होमविशेषाणां राष्ट्रभृदिष्टकानां चाभिधानम्)

अग्ने यशस्विन्निति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी । तादृश हेऽग्नं इमं यजमानं यशसाऽर्पय संयोजय । इन्द्रावतीमिन्द्रस्य योग्यामपचितीं पूजामिह कर्मण्यावह संपादय । अयं यजमानस्त्वत्प्रसादात्समानाणां यजमानानां मध्ये मूर्धा शिरस्थानीयः, परमेष्ठ्युत्तमस्थाननिवासी, सुवर्चाः शोभनकान्तिः, उत्तमश्लोकः सत्कीर्तियुक्तश्चास्तु । अथ द्वितीयामाह—

भद्रं पश्यन्त इति । अग्ने पूर्वस्मिन्काल ऋषयः केचिन्महात्मानो भद्रं कल्याणं कर्मफलं पश्यन्तः शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः सुवर्षिदः स्वर्गं लब्धुकामास्तपः कर्माङ्गभूतमनशनादिकं दीक्षां मौण्ड्यादिनियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात्तेषां क्षत्रं क्षतादनिष्टात्राणं रक्षणं बलं शरीरसामर्थ्यमोजो धातुपुष्टिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तत्फलं सर्वमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु सर्वतः संपादयन्तु । अथ तृतीयामाह—

धाता विधातेति । परमा परम उत्तमो धाता पोषको यो देवो यश्च विधाता स्रष्टा, उतापि च संदृक्सम्यगभिज्ञः प्रजापतिः प्रजानां पालकः परम उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठतीति परमेष्ठी विराजा ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या सहितः । तादृशो यो देवो ये च स्तोमास्त्रिवृदादयः, यानि च च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि, याश्च निविदो देवेद्धो मन्विद्ध इत्यादीनि निवित्पदानि^१ ते सर्वे मे मदर्थमाहुर्ब्रुवन्तु । तैर्वक्तव्यं प्रदर्शयते—एतस्मै यजमानाय राष्ट्रमभिसंनमाम देशाधिपत्यं सर्वतः संपादयाम । तदिदं तैर्वक्तव्यम् । अथ चतुर्थीमाह—

अभ्यावर्तध्वमिति । हे मनुष्याः सर्वे यूयमभ्यावर्तध्वं सर्वत आगच्छत । साकं परस्परं मिलित्वा मां मदीयं यजमानमुप समीपमेताऽऽगच्छत । अयं यजमानो वो युष्माकं शास्ताऽनुशासकोऽधिपतिरधिकं पालयता चास्तु । अस्य यजमानस्य विज्ञानं चित्तवृत्तिमनुसृत्य संरमध्वं सम्यक्प्रवर्तध्वम् । इमं यजमान-मनुसृत्य पश्चाज्जीवाथ, एनं यजमानं संविज्ञा [या] नेन दत्तं जीवितं गृह्णी-तेत्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

राष्ट्रभृत एता इति । राष्ट्रशब्दोपेतान्मन्त्रान्विभ्रति तैरुपधीयन्त इति राष्ट्र-भृतः । एतदुपधानेन निष्पन्ना या चितिः सैषाऽग्नेः संबन्धिनी राष्ट्रभृदित्युच्यते । तयैवास्मिन्यजमाने राष्ट्रं स्थापयति । तच्च राष्ट्रमस्याधीनमेव भवति । अस्माद्य-

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

जमानात्तद्राष्ट्रं कदाचिदपि न भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एव वा एष
म्रियते यस्याग्निरुख्यं उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं
कुर्याद्विच्छिन्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव
पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै
भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्या-
ग्निरुख्यं उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः
कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा (१) एव तमो
मृत्युमपि हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
ज्योतिषैव तमोऽपि हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं
तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते सुवर्नं धर्मः स्वाहा सुव-
नार्कः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्यो-
तिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहाऽर्को वा एष
यदाग्निरसावाहित्यः (२) अश्वमेधो यदेता
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतिषि सं-
दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतद्गनौ क्रि-
यत आपो वा इदमग्रे सलिलमासत्स एतां
प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त
तदियमभवत्त विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽयानी-

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

ति नेह लोकोऽस्तीति (३) अब्रवीत्स एतां
द्वितीयां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षम-
भवत्स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽयानीति
नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणमब्रवी-
दुप त्वाऽयानीति केन नोपैष्यतीति दिश्या-
भिरित्यब्रवीत्तं दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्त ता
दिशः (४) अभवन्त्स परमेष्ठी प्रजापतिम-
ब्रवीदुप त्वाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवी-
त्स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽया-
नीति नेह लोकोऽस्तित्यब्रूतां स एतां तृती-
यां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्स आ-
दित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽ-
यानीति नेह लोकोऽस्तित्यब्रवीत्स विश्वक-
माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति नेह
लोकोऽस्तित्यब्रूतां स परमेष्ठिनमब्रवीदुप
त्वाऽयानीति केन मोपैष्यसीति लोकंपूण-
येत्यब्रवीत्तं लोकंपूणयोपैत्तस्मादयातयाम्नी
लोकंपूणाऽयातयामा ह्यसौ (६) आदि-
त्यस्तानृषयोऽब्रुवन्नृषं व आऽयामेति केन
न उपैष्यथेति भुम्नेत्यब्रुवन्तान्द्वाभ्यां चितीं
भ्यामुपायन्त्स पञ्चचितिकः समपद्यत य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोका-
अयति विदुरेनं देवा अथो एतासामेव देव-
तानां सायुज्यं गच्छति ॥ (७) ॥

पैपा० अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३४

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

(तत्रसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽसौ पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभूतस्तुर्ये समीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुनःपरीन्धनादयो विधीयन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यस्याग्निरुख्य उद्वायेदार्हपत्यादन्यं प्रणयेत्स एव पुनः
परीध्यः ’ इति, तदिदं विधत्ते—

यथा वै पुत्रो जात इति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निः शाम्यति तस्य
पुत्रमरणबदाग्निनाशनिमित्तं दुःखं जायते । तस्य निबन्धयेनाग्न्यन्वरोत्पादने सति
पूर्वोऽ(वम)ग्निं विच्छिन्द्यात् । स च विच्छिन्नोऽस्य यजमानस्य वैरिणं जनयेत् ।
अतस्तत्परिहाराय गार्हपत्यनिष्ठः सोऽग्निरेव पुनरप्यानीय परितः काष्ठप्रक्षेपेण-
न्धनीयः । तथा सति स्वकारणादेवोत्पन्नत्वाद्द्वैरिणं न जनयति ।

अत्रैव प्रायश्चित्तरूपां दक्षिणां विधत्ते—

तमो वा एतमिति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निर्नश्येदेतं यजमानं तमो
गृह्णाति, तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णां च
धेनुर्दक्षिणांऽग्नेन दातव्या । एवं सति तमोरुपत्वाद्दक्षिणायास्तया मृत्युरूपं तमो
विनाशयति । अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददातीति । हिरण्यरूपेण व्योतिषा मृत्युरूपस्य वपसो विनाशनं
युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्त्वादात्मनि तेजः संपादयति । तदेतद्ब्राह्मणं
सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुवर्नं धर्मः स्वाहेवि पञ्चाकर्णहुतीर्हुत्वा ” इति, तदिदं
विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सुवर्नं धर्म इति । सुवर्नं स्वर्गं इव, यथा स्वर्गेष्वस्थिता देवा दीप्यमाना
एवं धर्मो दीप्यमानो योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हुतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि योऽग्निः ।
अर्कोऽर्चनीयः । शुक्रोऽतिनिर्मलः । ज्योतिः प्रकाशरूपः । सूर्यः सूर्यवर्णं आ-
दित्यरूपः । एतैर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

अर्को वा एष इति । योऽयं वीयमानोऽग्निः क्रतुसाधनभूत एषोऽर्चनीयत्वा-
दर्क इत्युच्यते । योऽयमादित्यः स एष क्रतुफलरूपत्वादधमेध इत्युच्यते । सुवर्न
इत्येतन्मन्त्रहोमेनार्काधमेधयोरग्न्यादित्ययोर्यानि ज्योतीषि तानि संपादयति ।
यस्य यजमानस्याऽग्निचयने तदेतदाहुतिपञ्चकं क्रियते स एष एव यजमानोऽर्का-
धमेधी क्रतुसाधनतत्फलाभ्यामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणमग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते
द्रष्टव्यम् । अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमां चितिं प्रशंसति—

आपो वा इदमिति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्तादिदं सृष्टेः प्राग्नेन
रूपेण विभूतं नाऽऽसीत्, किं त्वापं एवाऽऽसीत् । तास्वप्सु भूतान्तरं न मिलितं,
किं तु नैरन्तर्येण सलिलमेवाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिरवस्थातुमाधारः को वा
भाषिष्यतीति विचार्यैतां प्रथमां चितिं दृष्ट्वोपाधत्त । तदानीं सा चितिरियं भूमि-
रूपाऽभवत् । तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः । अथ द्वितीयां चितिं प्रशंसति—

तं विश्वकर्मेति । विश्वकर्माख्यः कश्चिदन्योऽवस्थातुधारमलभमानस्तं भूमा-
ववस्थितं प्रजापतिमिदमब्रवीत्—अहमपि त्वामुपागच्छानि त्वत्समीप उपविशा-
नीति । स च प्रजापतिरिह भूमौ त्वावकाशो नास्तीत्यब्रवीत् । ततः स विश्व-
कर्मा स्वस्याऽऽधारः को भाषिष्यतीति विचार्यैतां द्वितीयां चितिं दृष्ट्वा तामु-
पाधत्त । तदानीं सा द्वितीया चितिरन्तरिक्षमभवत् । तत्रायं विश्वकर्माऽवस्थितः ।

अथ दिश्याख्या इष्टकाः प्रशंसति—

स यज्ञः प्रजापतिमिति । यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्ठे सति प्रजापतिः
परिजहार । विश्वकर्मा तु केनोत्कोचरूपेण साधनेन सह मां प्रत्यागमिष्यतीति
पृच्छ । स च यज्ञो दिश्याभिरिष्टकाभिः सहाऽऽगमिष्यामीत्युक्त्वा
तथैव गतवान् । राश्यासि प्राची दिगित्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षूपधेया दिश्याः । ताश्चो-
पहिताः सत्यो दिग्रूपा अभवन् । ततो यज्ञस्यावकाशोऽभूत् । अथ तृतीयां चितिं
प्रशंसति—

स परमेष्ठीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठीत्येते त्रयोऽप्येत(क) स्यैव मूर्ति-
भेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिर्भूमावकाशमदत्त्वा परिजहार ।
विश्वकर्मा यज्ञश्चेत्येतावप्यन्तरिक्षे दिक्षु चावकाशमदत्त्वा परिजहतुः । ततः
परमेष्ठी विचार्य तृतीयां चितिं दृष्ट्वोपाधत्त । साऽपि चितिर्धौरभवत् ।
तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ॥

अथ लोकंपृणेष्टकां प्रशंसति—

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

स आदित्यः प्रजापतिमिति । स आदित्यो लोकंपृणामानीतवान् । तस्या-
मुपहितायामादित्यस्यावकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येनाऽऽनीता तस्माद्गतसारा-
लोकंपृणा । आदित्योऽप्यगतसारः, पुनः पुनरावर्तमानोऽपि तस्मिञ्जगदुपकार-
कस्य प्रकाशरूपस्य सारस्याक्षीयमाणत्वात् । आदित्यवलोकंपृणा पुनः पुनः
प्रयुज्यमानाऽप्यक्षीयमाणसारा । यत्रे यत्र चित्तौ छिद्रमस्ति तत्र तत्र लोकंपृणा
प्रयुज्यते । अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति—

तानृषयोऽब्रुवन्निति । तान्प्रजापतिविश्वकर्मपज्ञपरमेष्ठ्यादित्यानन्ये केचिदृषयः
स्थानं प्रार्थितवन्तः । ततः प्रजापत्यादिभिरुत्कोचे याचिते सति उत्कोचबाहुल्यं
प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशोऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिश्चि-
तिभिरयमग्निः पञ्चचितीकोऽभूत् । एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । विद्यादिगुणसमृद्धिर्भूयस्त्वं, लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं
जयः, देवैर्वेदनं नामैतदीया कीर्तिः । अपि चैतासां देवतानां सहभावं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वयो वा अग्निर्यदाग्निचित्पाक्षिणोऽश्रियात्त-
मेवाग्निमद्यादार्तिमाच्छेत्संवत्सरं व्रतं चरेत्संव-
त्सरं हि व्रतं नाति पशुर्वा एव यदाग्निर्हिनस्ति
खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपचरति
तस्मात्पश्चात्प्राङ्मुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै ते-
जोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१)
पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छा-
न्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि सुवरासि सुवर्म
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहित्याहैताभिर्वा

(व्रतचरणायभिधानम्)

इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां
विधृत्यै स्वयमातुण्णा उपधार्य हिरण्येष्टका उप
दधातोमे वै लोकाः स्वयमातुण्णा ज्योतिर्हिरं-
ण्यं यत्स्वयमातुण्णा उपधार्य (२) हिरण्येष्ट-
का उपदधातीमानेवैताभिलोकाञ्ज्योतिष्मतः
कुरुतेऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभी रुचे जर्णाय न-
स्कृधि । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त वृ-
हस्पते । रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचं
राजसु नस्कृधि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि
धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्नि चिकथानस्य
यज्ञ इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा
यदेता आहूतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यज्ञ इन्द्रियं धत्त ई-
श्वरो वा एष आतिभार्तो योऽग्निं चिन्वन्नधिक्राम-
ति तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारु-
ण्यर्चा (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरा-
त्मनो हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा
वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं
चित्वा क्षियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया
यजेत मैत्रावरुणतमिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय
यो वा अग्निमृतुस्थां वेदतुर्ऋतुरस्मै कल्पमान
एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्निः (५)

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरोऽग्निः दक्षिणः
पक्षो वर्षाः पुच्छं शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मर्ध्य
पूर्वपक्षाश्चित्तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणी-
ष्टका एष वा अग्निऋतुस्था य एवं वेदतुऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा
एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमग-
च्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव
गच्छति (६) ॥

(पृथिवीं यच्छ यत्स्वयमातृणा उपधार्य
धेसृचाऽग्निश्चिनुते त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुनःपरीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ संवत्सरं न क्वंभन प्रत्यवरोहेन च रामानुपेषान्न पक्षि-
णोऽभूयात् ’ इत्यादि, तत्र पक्ष्यशाननिषेधरूपं संवत्सरव्रतं विधत्ते—

वयो वा अग्निरिति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स पक्षिस्वरूप एव ।
‘ वयसां वा एष प्रतिमया चीयते ’ इति पूर्वमुक्तम् । एवं सत्ययमग्निचिद्यादि
पक्षिणो मक्षयेत्तर्ह्यग्निमेव भक्षितवान्भवति । ततो त्रियेत । अतस्त्वपरिहाराय
संवत्सरमात्रं पक्षिभक्षणवर्जनरूपं व्रतं चरेत् । त(य) स्मात्संवत्सरमतीत्य व्रतच-
रणं न क्वापि दृष्टं तस्मात्तद्व्रत (तं) पपांसम् । एतद्ब्राह्मणं पूर्वोक्तं च चिति-
प्रशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् । अथ चित्यारोहणस्य पक्षिमदिहनिषमं
विधत्ते—

पशुर्वा एष इति । अग्नेः पशुरूपत्वात्पुरस्तादारोहणे यथा पशुः

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

शृङ्गाभ्यां हिनस्ति तद्वदयमपि हिंस्यात् । तस्मात्पाश्विमायां दिशि प्राङ्मुखेनो-
पचर्य आरोहणीयः । तच्चाऽऽत्मन आरोहुरहिंसार्थं भवति । एतच्चाग्ने तव श्रवो
वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ' तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम् ' इति,
' ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम् ' इति च, ' सुवरसि सुवर्मे
यच्छेति हिरण्येष्टकाम् ' इति च, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

तेजोऽसि तेजो म इति । प्रथमचितावुपधातव्ये हे हिरण्येष्टके त्वं तेजो-
रूपाऽसि, मे मदर्थं तेजो देहि । तथा पृथिवीं देहि । यद्वा मदुपकारित्वेन निय-
मय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां पाहि । यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति
तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषययोरुत्तरयोर्मन्त्रयोर्पौज्यम् । सुवः स्वर्ग-
सुखम् । दिवं द्युलोकम् ॥ एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

इत्याहैताभिरिति । इत्युक्तान्मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । एताभिर्हिरण्येष्टका-
भिरिमे त्रयो लोका विधृताः । अत एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ॥

अस्योपधानस्य तत्तच्चित्तिगतस्वयमातृणाम्भ्य ऊर्ध्वं कालं विधत्ते—

स्वयमातृणाम्भ्य इति । एतच्च स्वयमातृणामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचः ” इति, रुगा-
ख्या आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह—

यास्ते अग्ने सूर्य इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डले स्थितस्य ते तवोद्यत
उदयं गच्छतो या रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति
ताभिः सर्वाभि रशिमभिर्नो जनायास्मदीयंजनार्थं रुचे कृधि रुचं दीप्तं (तिं)
कुरु ॥ अथ द्वितीयामाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो यूष्माकं संबन्धिन्यः सूर्यमण्डले या रुचो
दीप्तयो वर्तन्ते, तथा गोष्वश्वेषु च या रुचो वर्तन्ते, हे इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभि-
र्दीप्तिभिर्नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त दीप्तं (तिं) कुरुत ॥ अथ तृतीयामाह—

रुचं नो धेहीति । हेऽग्ने नोऽस्मदीयेषु ब्राह्मणेषु रुचं धेहि प्रकाशं
कुरु । नोऽस्मदीयेषु राजसु रुचं कृधि प्रकाशं कुरु । तथा विश्वेषु वैश्वेषु
शूद्रेषु च रुचं प्रकाशं कुरु । तथा रुचा त्वदीयया दप्त्विष्या मयि रुचं धेहि
प्रकाशं कुरु ॥

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

द्वेषा वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं चित्वांस्तस्य यशः कीर्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यं वाऽन्यत्र गच्छति । कुत्रेति चेच्छ्रुयतां, योऽयमिदानीं चितोऽग्निस्तं वा प्राप्नोति । यस्त्वीजानः पूर्वं चितेऽग्नौ यागं कृतवांस्तं वा प्राप्नोति । सर्वथाऽप्यस्माद्यजमानादपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तद्यश इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्चाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति शालामुखीयं हुत्वा” इति, तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष इति । यो यजमानश्चयनकालेऽग्निमविरुह्य पादनाऽऽकामति एष यजमानो विनाशं प्राप्तुं समर्थः । तत्परिहाराय तच्चा यामीत्युच्चा जुहुयात् । सेयमृगिन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्यनुवाके व्याख्याता । एषाऽऽहुतिरग्नेः शमनहेतुरात्मनो यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्चाग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यथाऽग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन तौत्रामणी पूर्वं विहितैवमत्र भैत्रावरुणीं विधत्ते—

हविष्कृतो वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुत एष हविःस्वरूपं प्राप्तः तथा सति स्त्रीगमन (नेऽ)स्य स्वरूपनाशो हविर्नाशसमानः । अतस्तत्परिहारार्थं यजेत । तेन यागेन स्वयं मित्रावरुणसंबन्धितां प्राप्य यागादूर्ध्वं हविष उपयुक्तत्वाद्धविःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति नाशः । अथाग्निं संवत्सररूपकल्पनया प्रशंसति—

यो वा अग्निमिति । ऋतुषु तिष्ठतीत्युत्स्थाः संवत्सरस्तद्रूपमग्निं यो वेद मनसा भावयेत्, अस्मै यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचितभोगप्रदानसमर्थः सन्नेनं प्राप्नोति । तद्भोगेन चार्थं प्रति तिष्ठति । संवत्सरो वा अग्निरित्यादि भावनाप्रकारः । य एवं वेदेत्यादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः ॥ अथ फलान्तरेण प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । न्यधत्त चित्तवानित्यर्थः । ज्यैष्ठ्यं वयोगुणाभ्यामाविष्यम् । एतच्च सर्वमन्ते द्रष्टव्यम् ॥

(आकूतिमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीथे वेदार्थप्रकाशे ऋष्यवसु-
वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदाकूतात्समस्तुस्रोच्छुद्धो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा । तमनु प्रोहि सुकृतस्य लोकं यत्र-
स्यः प्रथमजा ये पुराणाः । एत* सधस्य परि-
ते ददामि यमावहाच्छेवार्धिं जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र त* स्म जानीत
परमे व्योमन् । जानितादेनं परमे व्योमन्देवाः
सधस्या विद् रूपमस्य । यदागच्छात् (१)
पथिभिर्देवयानैरिष्टापुते कृणुतादाविरस्मै । सं-
प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयाना-
न्कृणुध्वम् । अस्मिन्सधस्ये अद्युत्तरस्मिन्विश्वे
देवा यजमानश्च सदित । प्रस्तरेण परिधिनां
स्रुचा वेद्यां च बहिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह
सुवदेवेषु गन्तवे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वत्तं
या च दक्षिणा । तत् (२) अग्निर्वैश्वकर्मणः
सुवदेवेषु नो दधत् । येना सहस्रं वहसि येनाग्ने
सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवदेवेषु
गन्तवे । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यु-
त्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवदेवेषु गन्तवे ।
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवदेवेषु गन्तवे । यश्च

(आकूतिमन्त्राभिधानम्)

धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः । तदाग्नि-
र्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् (३) ॥

(आगच्छात्तद्व्यानशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तव्ये चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

व्रतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ॥

अथ सप्तम आकूतिमन्त्रा उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाकूतादिति दशाऽऽकूतीर्हुत्वा ” इति, तत्र प्रथमा-
माह—

यदाकूतादिति । आकूतादिभिः संभूतं संपादितं यत्फलं पूर्वा यजमानसंबः
समसुस्रोत्सम्यक्प्राप्तवान्, हे यजमान त्वं सुकृतस्य लोकं त्वदीयस्य कर्मणः
फलभूतं तं भोगमनुमेहि अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पोऽक्षयं सुखं प्रा-
प्नोमीत्येवंरूपः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् । मनोऽन्तः-
करणं तदनुकूलप्रतिकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुःशब्देन दशेन्द्रियाणि लक्ष्य-
न्ते । यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमतं फलं साधयन्ति । एतैः सर्वैः संपादितं प्रा-
प्नुहीत्यन्वयः । यत्र यस्मिन्सुकृतस्य लोके प्रथमजाः स्वयंभूप्रभृतय ऋषयः
सर्वज्ञा आसते । ये च पुराणाः पूर्वं यजमानाः सन्ति तेऽपि यत्राऽऽसते तमनु-
मेहि । अथ द्वितीयामाह—

एत २ सधस्थेति । हे सधस्थ ऋत्विग्यजमानैरस्माभिः सहास्यां यज्ञभूमा-
ववस्थित हेऽग्ने ते तुभ्यमेतं यजमानं परिददामि रक्षार्थं त्वद्धस्ते ददामीत्यर्थः ।
जातवेदा उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञस्त्वं शेवार्थं निधिवद्भ्रूणार्थं यं
यजमानमावहादावहासि मदीयोऽयामिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति
पूर्वत्रान्वयः । हे देवा यज्ञपतिरयं यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता दुष्पार्कं वृद्ध

(आकृतिमन्त्राभिधानम्)

आगमिष्यति । अत्रास्मिन्परमे व्योमन्नुत्कृष्टविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके तं यजमानं जानीत स्म सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत । अथ तृतीया-
माह—

जानीतादेनामिति । हे देवाः परमे स्थाने भवदीये लोकं एनं जानीता-
द्यजमानपाविस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे सधस्था यजमानेन सह तस्मिन्-
पुण्यलोके स्थिता देवा अस्य यजमानस्य रूपमग्निचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं
विद् जानीत तस्मिँलोके पुनः पुनः स्मरत । देवयानैर्भवदीयगमनयोग्यैः पथि-
भिमार्गैर्यदागच्छाद्यो यजमान आगच्छति अस्मा एतद्यजमानार्थमिष्टापूर्वं श्रौत-
स्मार्तकर्मफले आविष्कृणुतात्प्रकटी कुरुत, हे यजमान तवेदं श्रौतकर्मफलमिदं
च स्मार्तकर्मफलमित्येवं सावधाना अनूगृहणीतेत्यर्थः अथ चतुर्थीमाह—

सं प्र च्यवध्वामिति । हेऽग्ने त्वं विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा यजमानश्चेत्येते
यूयं सर्वेऽपि संप्रच्यवध्वमस्माद्भूलोकस्थानात्सम्पक्वप्रच[लत, च]लित्वा चानुसं-
प्रयातानन्तरं यजमानेन संगता एव गच्छत । गमनकाले च देवयानान्पथः
कृणुध्वं, न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्तव्यः । सधस्थे यजमानेन सहा-
वस्थानयोग्येऽस्मिन्यज्ञभूमिरूपे । भूलोकेऽध्युत्तरस्मिन्फलभोगस्थाने स्वर्गलोके
च सीदत यजमानो यूयं च सह तिष्ठत । अथ मञ्चमीमाह—

प्रस्तरेण परिधिनेति । हेऽग्ने प्रस्तारादिभिः सर्वैर्यज्ञसाधनैः सहितं
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं सुवः स्वर्गलोके वह प्रपय । किमर्थम्, देवेषु गन्तवे
देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह—

यदिष्टं यत्परादानामिति । दर्शपूर्णमासादिरूपं यत्कर्मैष्टमनुष्ठितं, यच्च
परादानं दीनान्धकृपणादिभ्यः स्वल्पदानं, यदपि दत्तं वहिर्वेदि पात्रभूतेभ्योऽ-
नूचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, या चान्या दक्षिणा यज्ञमध्ये गवादिरूपा दत्ता,
नोऽस्मदीयं तत्सर्वं वैश्वकर्मणः कृत्स्नकर्मस्वामिभूतोऽयमाग्निः सुवर्देवेषु स्वर्गलोक-
निवासिषु देवेषु मध्ये दधत्स्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह—

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने त्वं येन मार्गेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणार्कं
यज्ञं नयसि, येन च सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणार्कं यज्ञं नयसि, तेन मार्गेण नोऽस्म-
दीयमिमं यज्ञं वह नय । सुवारित्यादि पूर्ववत् । अथाष्टमीमाह—

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

येनाग्ने दक्षिणा इति । हेऽग्ने ऋत्विजः सर्वे युक्ता योग्याः शास्त्रीया दक्षिणा यज्ञं चेमं येन शास्त्रीयेण मार्गेण वहन्ति निर्वहन्त्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । तेनैव शास्त्रीयेण मार्गेणेमं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् । अथ नवमीमाह—

येनाग्ने सुकृत इति । हेऽग्ने सुकृतः पूर्वं पुण्यकृतो यजमाना येन [पथा] मार्गेण गत्वा मधोर्मधुरस्य पीयूषस्य धारा व्यानशुर्व्याप्तवन्तस्तेनेत्यादि पूर्ववत् । अथ दशमीमाह—

यत्र धारा इति । यत्र यस्मिँल्लोके मधोर्माक्षिकस्य घृतस्य च [या] धारा अनपेता अविच्छिन्ना[स्ता] स्तत्र लोकेऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्मन्त्रकाण्डे ममाग्न इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

यास्ते॑ अग्ने॒ समिधो॑ यानि॒ धाम॑ या जिह्वा
जातवेदो॑ यो अ॒र्चिः । ये ते॑ अग्ने॒ मेढयो॑ य
इन्द्र॑वस्तेभि॒रात्मानं॑ चिनुहि प्रजा॒नन् । उ॒त्सन्न॑-
यज्ञो॒ वा ए॒ष यदाग्निः॑ किं वाऽहै॒तस्य॑ क्रियते
किं वा॒ न यद्वा॑ अ॒ध्वर्युर॒ग्नोश्चि॒न्वन्नन्तरे॑त्यात्म॒मो
वै तद॒न्तरे॑ति॒ यास्ते॑ अग्ने॒ समिधो॑ यानि
(१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदाग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति
चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं
नयतु प्रजा॒नन् । घृतं॑ पि॒न्वन्न॒जरं॑ सु॒वीरं॑ ब्रह्म
समि॒न्द्रव॒त्याहु॑तीनाम् । सु॒वर्गा॑य वा ए॒ष लोका॑-
योप॑ धीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

त्वन्नय इत्याह (२) दिशं एवैतेन प्र जा-
 नातीमं नो यज्ञं नयन्तु प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य
 लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीना-
 मित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमाय-
 न्यद्ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा एष यद्गनिस्तस्य
 प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वान्वर्णानिष्ट-
 कानां कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून्छन्दांस्यव
 रुन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽ-
 वरुध्य चिनुते (३) ॥

(एवि यास्वै अग्ने समिधो यान्यन्नय इत्याहे-
 ष्टकानां षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आकूष्ठाहुतिमन्त्रा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमे स्वयंचित्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— ' यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्याऽभिमृशति ' इति,
 तदेतद्विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

यास्ते अन्न इति । हे जातवेदोऽग्ने ते त्वदीयाः समिधः समिन्धनक्रिया
 याः सन्ति, यानि च धाम त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, या च जिह्वा
 त्वदीया काली करालीत्यादिका, योऽप्यर्चिः प्रकाशनसामर्थ्यं, हेऽग्ने ते
 त्वदीया ये मेडयः शब्दविशेषा ये चेन्दव इन्दुसदृशा विस्फुलिङ्गास्तेभिस्तैः
 सर्वैः प्रजानंश्चयनप्रकाराभिज्ञस्त्वमात्मानं चिनुहि स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य क्षेत्राभिप्राशनस्य विधिमुन्नयति—

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

उत्सन्नयज्ञो वा एष इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयमुत्सन्नयज्ञः । बहुष्वङ्गेषु यस्य कस्यचिद्विस्मृतिसंभवेन विनष्टयज्ञत्वम् । अतोऽस्य यज्ञस्य किमङ्गमनुष्ठितं किं वा नेति ज्ञातुमशक्यम् । एवं च सति चिन्वानोऽयमध्वर्युरग्नेः संबन्धि यदङ्गमन्तरितं करोति तदात्मन एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात् । अतस्तत्परिहाराय क्षेत्राभिमर्शनकाले यास्ते अग्न इत्येतामृचं ब्रूयात् । येयं यास्ते अग्न इत्यृक्सैषा स्वयंचितिरित्यभिधीयते । आत्मानं चिनुहीत्येवं स्वेन स्वस्यैव चीयमानत्वाभिधानात् । तत्तेन मन्त्रपाठेनाग्निरेव स्वयमग्निं स्वात्मानं चिनोति । ततोऽध्वर्युः स्वसंबन्धि किंचिदप्यङ्गं नान्तरेति । एतदप्यग्ने तव श्रवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायाः प्रत्यञ्चं जीवन्तं प्राङ्मुखं उपदर्धाति चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इति वोपधाय’ इति, तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति—

चतस्र आशा इति । येऽग्नय आहवनीयादयः सन्ति ते चतस्रश्चतुःसंख्याका दिशः पूर्वाद्याः प्रचरन्तु, कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः प्रजानन्नस्मदीयं कर्म पकर्षेणावगच्छन्नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं नयतु स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्, अजरं विनाशरहितं सुवीरं शोभनवीर्यप्रदं घृतं मधुमिश्रमाज्यं पिन्वन्पिबन् । आहुतिप्रदानां यजमानानां ब्रह्म समिद्भवति मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं “ यज्जीवन्तं कूर्ममुपदर्धाति ” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनिषोक्तुमादौ तदर्थः प्रकाशयते तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गाय वा इति । स्वर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते । अतो मार्गाभिज्ञानार्थेन पादेन दिक्प्रकाशनं प्रार्थयते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इमं नो यज्ञामिति । नयत्विति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं प्रत्येव गमनमत्र विवक्षितम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्म समिदिति । आहुतिप्रदाः पूर्वे देवा मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः । अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनम् । व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

१ क. नोऽभयं । २ ख. च. °न्तं कूर्मं प्रां । ३ ख. च. °स्वमुपं । ४ क. ख. घ. ङ. च. धातीति ।

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

यद्ब्रह्मण्वत्येति । ब्रह्मशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं ब्रह्मण्वती । तदिदं ब्रा-
ह्मणं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्याल्लिखाधिकारो भवेतीति विज्ञा-
यते च या दक्षिणावृतस्ता दक्षिणत उपदध्यात्सव्यावृत उत्तरत ऋजुलेखाः
पश्चात्पुरस्ताच्च व्यालिखिता मध्ये ” इति, तदेतत्सर्वं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा एष इति । चीयमानोऽग्निः प्रजापतिजन्यत्वात्प्रजापतिरेव ।
तस्य च प्रजापतेः प्रजापशुच्छब्दांसि परस्परविलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तद्रू-
पप्रत्यभिज्ञानायेष्टकानां सर्वान्वर्णान्वहुविधरेखाविशेषान्कुर्यात् । एवं सति प्रजा-
पतिरूपेणैव +प्रजापतिं प्राप्नोति ।

*अथो प्रजाभ्य इति । अपि च प्रजादिभिरेवैवैमार्गिं स्वाधीनं कृत्वा
चितवान्भवति । एतदपि स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मयिं गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मयिं प्रजां मयि वचो द-
धाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः । यो नो
अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्यां आवि-
वेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे वयं मा सो
अस्मां अवहाय परा गात् । यदध्वयुरात्म-
न्नाग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाधोऽस्य स्वोऽग्निस्त-
मपि (१) यजमानाय चिनुयाद्ग्निं खलु
वै पशवोऽनूप तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात्पशवः

+ अत्र प्रजादीन् इति भवितुं युक्तम् । * अस्यावतरणिका त्रुटितेति प्रतिभाति ।

१ क. घ. इ. वति ।

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहाऽऽत्मन्नेव स्व-
मग्निं दाधार नास्मात्पशवोऽप कामन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति यन्मृच्चाऽऽपश्वाग्नेरनाद्यमथ
कस्मान्मृदा चाद्भिश्वाग्निश्चीयत इति यद्भिः
संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवता-
भिरेवैनं स सृजति यन्मृदा चिनोतियं वा
अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदाग्निं चिनोति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्वाग्निश्चीयतेऽथ
कस्माद्ग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो
वै छन्दांसि तस्माद्ग्निरुच्यतेऽथो इयं वा
अग्निर्वैश्वानरो यत् (३) मृदा चिनोति
तस्माद्ग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति
ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधात्यथो
तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते यो वा
अग्निं सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
मत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्ता-
दुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चाद्-
नुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्यं एव वा अग्निः सर्व-
तोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
स्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव
दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक्प्रोता (४) ॥

(अपि संयौति वैश्वानरो यदेष वै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

स्वयंचित्तिश्च कूर्मादिरष्टमे समुदीरितः ॥

अथ नवमोऽग्निग्रहणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं यो नो अग्निः पितर इति
द्वाभ्यामात्मन्नाग्निं गृहीत्वा ” इति, तत्र प्रथमामाह—

मयि गृह्णाम्यग्र इति । अग्रे परकीयस्याग्नेश्चयनात्पूर्वमग्निं स्वकीयं
पूर्वासिद्धं वह्निं मयि गृह्णामि स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीक-
रोमि । किमर्थं, धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनभृत्या (वीर्या) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः
प्रसादात्प्रजामुत्पत्स्यमानां पुत्रादिकां मयि स्थापयामि । वर्चः शारीरं वलं च
मयि स्थापयामि । सुवीराः शोभनपुत्रभृत्योपेता वयं तनुवा मदीयेन शरीरेण
सहारिष्ठा हिंसारहिताः स्याम । अथ द्वितीयामाह—

यो नो अग्निरिति । हे पितरः पालका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रिय-
विशेषा अमर्त्यो मरणरहितो योऽग्निर्हृत्स्वन्तर्हृदयाद्यवयवेषु मध्ये मर्त्यान्मरण-
योग्यानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं वयमात्मन्परिगृह्णीमहे स्वशरीर
एव स्थिरं धारयामः । सोऽग्निरस्मानवहाय परित्यज्य मा परागादन्यत्र मा
गच्छतु । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमग्निग्रहणं विधत्ते—

यद्ध्वर्युरात्मन्निति । यद्ययमध्वर्युर्मयि गृह्णामीति मन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्व-
स्मिन्नगृहीत्वा परार्थमग्निं चिनुयात्तदानीमस्याध्वर्योर्यः स्वकीयः पूर्वचितोऽग्निस्तमपि
यजनार्थमेव चितवान्भवति । पशवश्च सर्वेऽप्यग्निमनुसेवन्ते । अतोऽपक्रामन्तमग्नि-
मनु पशवोऽप्यस्माद्ध्वर्योरपक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमग्निग्रहणाय मयि गृह्णा-
मीति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वस्मिन्नेव धारयति । पशवोऽप्यस्मा-
न्नापन्क्रामन्ति । एतदपि पूर्वब्राह्मणेन सह द्रष्टव्यम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं
प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । मृत्तिका चाऽऽपश्चेति यदस्ति तदुभयमग्नेर्भक्ष्यं न
भवति । अतो भक्ष्यमाज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेताभ्यां मृज्जलाभ्यामि-
ष्टकारूपाभ्यामग्निश्चीयत इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—
यद्यप्यापो न भक्ष्यास्तथाऽप्यग्निर्मृत्तिकां निश्चयतीति यत्तेन देवताभिरेवाग्निं
संयोजयति । अपां सर्वदेवतात्मकत्वात् । वृत्रवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेनापां

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

सर्वदेवोपकारित्वात्सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनायाद्भिश्चयनं यु-
क्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति तदपि युक्तम् । भूमेर्वेदानराग्निस्त्वत्वात्तद्वपत्वं च
“ तस्मादिमां वयाशसि नक्तं नाध्यासते ” इत्यत्रोपपादितम् । अतो मृद्वुपेणा-
ग्निनैव तमग्निं चिनुत इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याश्चित्तेराग्नित्वं प्रश्नोचराभ्यां प्रति-
पादयति—

ब्रह्मवादिन इति । इयमग्न्याख्या चितिर्मृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते न त्व-
ङ्गोरैर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात्कारणादग्निनाम संपन्नामिति ब्रह्मवादिनां
प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनं किंतु छन्दो-
युक्तैर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्त्वत्वाणि, “ अग्नि त्वा देव सवितः ” इत्या-
दिभिर्मन्त्रगतैश्छन्दोभिर्मन्थनहेतुभिरग्नोरुत्पाद्यत्वात् । अतश्छन्दोद्वारा चित्तेराग्नि-
त्वम् । अपि च भूमेर्वेदानरत्वमिदानीमेवोदाहृतम् । अतो मृद्वुपेणाग्नि-
युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति गायत्रीं पुरस्तादु-
पदधातीत्युक्तम् ” इति तदिदं विधत्ते—

हिरण्येष्टका इति । ज्योतिष्ट्वमितरप्रकाशकत्वम् । तेजः प्रसिद्धं, कान्तिश्च
मपाठकादावाग्नेय्या गायत्र्येत्यादिना नाचिकेतचयनप्रकरणाम्नातां गायत्र्या-
इय उदाहृतास्तांश्च मन्त्रानत्र हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते—

यो वा इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं, तान्येष्टकाः सर्वा दिशोऽग्नि-
जयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययमग्निः सर्वतोमुखः । एतस्य चयने सति स्व-
गृह्वर्तिमजास्त्विव सर्वदिग्वर्तिमजासु स्निग्धो भूत्याऽजमति । अत एव सर्वा-
दिशोऽग्नेन जिता भवन्ति । पुनरप्यन्ते फलाभिधानमुपसंहाराय । अपि च सर्वासु
दिक्षु प्र(प्रा)धाने(न्ये)नैकस्यां दिशपन्त्यां दिशं प्रवयति सूच्या वस्त्रमिव श्लिष्टां
करोति । अत एव लोकेऽप्येकस्यां दिशपन्त्या दिक्प्रोता वर्तते । आग्नेयादिवि-
दिक्षु द्वयोर्दिगन्तयोः संश्लेषात् । इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाम्य ऊच्यते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पशुशीर्षाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः प्राङ्-
 प्राद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत्स दक्षिणाऽव-
 र्तत तस्मै वृष्णिं पत्यास्यत्स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत
 तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत्स उदङ्ङाऽवर्तत
 तस्मै वस्तं प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
 प्रत्यास्यद्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवै-
 नम् (१) अवरुध्य चिनुत एता वै प्राणभृ-
 तश्वक्षुष्मतीरिष्टका यत्पशुशीर्षाणि यत्पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति ताभिरेवः यजमानोऽमुष्मि-
 ल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः
 प्र भान्ति सृदाऽभिलिप्योप दधाति मेध्य-
 त्वार्थं पशुर्वा एष यद्ग्निरन्नं पशुर्वा एष खलु
 वा अग्निर्यत्पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनी-
 योऽस्यान्नम् (२) स्यादिति संतरां तस्य
 पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति
 यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यत-
 स्तस्योप दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य
 व्यूढह्योप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे
 भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥

(एनमस्यान्नं भूयोऽस्यान्नं भवति) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अग्निग्रहः सर्वमुखं सपोतं नवमे श्रुतम् (?) ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते ।

यत्पूर्वं द्वितीयपपाठके विहितं पशुशीर्षाण्युपदधातीति तदत्रानूद्य प्रशंसति—

प्रजापतिरग्निमिति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निर्यदा पूर्वस्यां दिशि पलायते तदा तन्निवारणायाश्च तत्प्रातिकूलेन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् । अतः पशुशीर्षाणामुपधाने सत्यग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि प्रशंसति—एता वा इति ।

पशुशीर्षाणां प्राणमृत्त्वं चक्षुष्मत्त्वं च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे प्राणिति चिरं जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते । तदुपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

मृदाऽभिलिप्योपेति । मृतानां पशुशीर्षाणां मृल्लेपेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं (ग्यत्वं) भवति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते—

पशुर्वा एष यदग्निरन्नमिति । अयमाग्निः पशुसाधनत्वात्पशुरूपः । पशु-
वश्चान्नसाधनत्वाद्न्नरूपाः । पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वाद्दग्निरूपाणि । एवं
सत्यन्नाल्पत्वकामनायां संतरां संनिकृष्टतराणि यथा भवन्ति तथोपदध्यात् ।
ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथ नात्यल्पं नापि बहुलं किंतु समावत्समं जीवन-
मात्रपर्याप्तमन्नं स्यादिति कामनायां मध्यत उपदध्यात् । नात्यन्तं संनिकृष्टं
नाप्यतिविप्रकर्षः । तथा सति जीवनमात्रपर्याप्तमेवान्नं भवति । अथान्नभूयस्त्व-
कामनायां चितेरन्तेषु परस्परं व्युदूह्य [व्युदूहनं] यथा भवति तथा पशुशी-
र्षाण्युपसार्योपदध्यात् । तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्ततोऽस्यान्नमधीनं भवति ।
ततोऽतिबहुलं संपद्यते । एतच्च सर्वमेषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

स्तेगान्दुष्टाभ्यां मण्डूकान्जम्भ्यैभिरादंकां

खादेनोर्जं ससूदेनारण्यं जाम्भीलेन मृदं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

बर्स्वोभिः शर्कराभिरवकावकाभिः शर्करामु-
त्सादेन जिह्वामवकन्देन तालुं सरस्वतीं
जिह्वात्रेण (१) ॥

(स्तेगान्द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

विशेषः पशुशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

समाप्तं चेतावताऽग्निब्राह्मणम् । अथाश्वमेधाङ्गमन्त्राः केचिदत्रोच्यन्ते ।

बहुकं सूत्रकारेण—^६ हविषा प्रचर्याऽऽज्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्दंष्ट्राभ्यां
मण्डूकाङ्गभ्योभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति इति,
तत्र प्रथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

स्तेगाभिमानिनी देवता । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः । तृतीयान्तनि-
र्दिष्टान्यश्वस्याङ्गानि । इमां देवतामनेनाङ्गेन प्रीणयामीति होमकाल उभयं
स्मर्तव्यामिति मन्त्राभिप्रायः । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषा गोकर्णगा इति लोके
प्रसिद्धाः । तदधिष्ठात्री काचिद्देवतेह लक्ष्यते । दंष्ट्रे उन्नते (तौ) [दन्तौ] ।
स्तेगाभिमानिनी देवतां दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्ट-
व्यम् । मण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भस्तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः ।
आदका भक्षयित्री प्राणाभिमानिनी देवता । स्वादो भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः ।
ऊर्ध्वसाभिमानिनी देवता । संसूदं (दः) संततक्षरणो नासिकादिः । अरण्यं
प्रसिद्धम् । जाम्बीलमामाशयः, यत्र भक्षितं तृणं निधीयते तत् । मृत्प्रसिद्धा ।
बर्स्वा इन्तमूलमांसादीनि । शर्करास्तत्सदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः
शैवालसदृशानि मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद उच्चप्रदेशः । जिह्वा
प्रसिद्धा । अवकन्द आन्तरं काधि (दि) कशब्दाभिव्यक्तिस्थानम् । तालुं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वाग्रं चेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

(पूर्वोक्तद्वितीयानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाजं हनूभ्यामप आस्येनाऽऽदित्याञ्छम-
श्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्तरेणान्तरेणानू-
काशं प्रकाशेन बाह्यं स्तनयित्नुं निर्वाधेन
सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां विद्युतौ कनानकाभ्याम-
शानिं मास्तिष्केण बलं मज्जभिः (१) ॥

(वाजं पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वाजं हनूभ्यामप इति । वाजोऽन्नम् । हन्वादीनां पञ्चानां पदाना-
मर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः प्रथिवी, इयं वा उपयाम इति श्रुत्यन्तरात् । अध-
रोष्ठः प्रसिद्धः । सच्छब्देन द्यौरुच्यते । सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
उत्तरेणेत्यत्रोष्ठेनेत्यनुवर्तते । अन्तरमोष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशो द्यावापृथिव्योर्म-
ध्यम् । अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते ज्योतीष्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्य-
न्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं ब्रह्माण्डाद्बहिस्थानम् । स्तनयित्नुः प्रसिद्धः ।
निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः । सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां चेत्युभयं प्रसिद्धम् । विद्युतौ
वृष्टिकालीनेतरकालीने । कनानके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः ।
मास्तिष्कः शिरोमांसम् । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पूर्वोक्तचतुर्थानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कुर्माञ्छफैरच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम
 कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं
 कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यां-
 माश्विनावंसाभ्यामदितिं शीष्णां निर्ऋतिं
 निर्जाल्मकेन शीष्णां (१) ॥

(कूर्मान्त्रयोविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अथ तृतीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह--

कूर्माञ्छफैरिति । कूर्माः शफाश्च प्रसिद्धाः । अच्छलाः शफलभांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुष्ठिका जङ्घाभ्यामधः प्रदेशः । जवो वेगः ।
 जङ्घाः संधिभ्योऽधः प्रदेशः । अगद आरोग्यम् । जानुनी प्रसिद्धे । वीर्यं बलम् ।
 कुहा (हौ) हस्तयोर्मध्यसंधी भयं प्रसिद्धम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।
 गुहा गुहनी । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्व्यंसशब्दौ प्रसिद्धौ । अदितिर्भूमिः । शीष्णां
 शिरसा । निर्ऋतिः प्रसिद्धा । निर्जाल्मकेन केशरहितेन शीष्णां शिरसा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

योक्त्रं गृध्राभिर्युगमानतेन चित्तं मन्याभिः
 संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेना-
 न्तरां मशकान्केशैरिन्द्रं स्वपसा वह्नेन बृह-

(पूर्वोक्तपञ्चमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

स्पतिः शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः (१) ॥

(योक्त्रमेकाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

योक्त्रं गृध्राभिरिति । योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनम् । गृध्राः कक्षाः । युगं कृतवेतादि । आनतं ग्रीवाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मन्या ग्रीवारेखाः । संकोशा घोषाः । प्राणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो बाह्यं रूपम् । त्वक्त्वगिन्द्रियाभिमानीनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं रूपम् । अन्तराऽभ्यन्तरप्रदेशाभिमानीनी । मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः । स्वपसा वहेन शोभनव्यापारेणाङ्गवलेन । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शक्ता वीराः भीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनदेशः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

मित्रावरुणौ श्रोणिभ्यामिन्द्राग्नी शिख-
ण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामिन्द्राविष्णुं
अष्टीवद्भ्यां सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपे-
नाप्सरसौ मुष्काभ्यां पवमानं पायुनां पवित्रं
पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्रतिक्रमणं
कृष्ठाभ्याम् (१) ॥

(मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(पूर्वोक्तषष्ठानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

मित्रावरुणा इति । श्रोणी जघनगते मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।
 ऊरू ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जङ्घयोः पृष्ठभागगते मांसे । पोत्रा (त्र)
 स्थूरकुष्ठशब्दैः पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते । देवतानामानि तु
 स्पष्टानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवो
 जीमूतान्हृदयौपशाभ्यामन्तरिक्षं पुरितता नभं
 उदर्येणन्द्राणीं पृह्ला वल्मीकान्क्रोम्रा गिरी-
 न्प्लाशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना (१) ॥

(इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्या इति । क्रोडो गलभागः । पाजस्यं पादतलम् ।
 जत्रवोऽससमीपवर्तिन्यस्थानि । हृदयं हृदयमध्यमष्टदलं मांसपद्मम् । औपशं
 तद्वेष्टनं मांसम् । पुरितदन्त्राणि । उदर्यमुदरगतं मांसम् । पृह्लोमशब्दाभ्यामु-
 दरपार्श्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तिनी मांसानि प्लाशीनि । उदरं
 प्रसिद्धम् । भस्म जीर्णतृणादि । यथा पूर्वानुवाके द्वितीयया देवतानिर्देश एव-
 मिन्द्रस्येत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

(इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहे स्थूरगुदा सर्वाङ्गुदा-
भिर्ऋतूपृष्ठीभिर्दिवं पृष्ठेन वसूनां प्रथमा कीक-
सा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गि-
रसां चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां देवानां
षष्ठी (१) ॥

(पूष्णश्चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमानुवाकगतान्मन्त्रानाह-

पूष्णो वनिष्ठुरिति । वनिष्ठुः प्रौढमन्त्रम् । स्थूरगुदा गुदकाण्डे स्थूलो
भागः । गुदा गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागः । पृष्ठो गुदसमीपवर्तिन्पः शिराः । पृष्ठ-
मुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीकसाः । वाश्च षट्संख्याकाः
क्रमेण वस्वादीनां भागाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

ओजो श्रीवाभिर्ऋतिमस्थामिरिन्द्रं स्व-
पसा बहेन रुद्रस्य विचलः रुक्न्धोऽहोरात्रयो-

(पूर्वाक्तनवमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतु-
नां पञ्चमं संवत्सरस्य षष्ठः (१) ॥

(ओजो विश्रुतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

ओजो ग्रीवाभिरिति । ग्रीवास्तद्वयवाः । अस्थीणि तत्रत्यानि । योऽर्थ-
वहो वहनयोग्यः प्रदेशः स्वपाः शोभनकर्मा वहनेऽत्यन्तस्वपाः सोऽयमिन्द्रस्य
भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नस्तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य ।
तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आनन्दं नन्दथुना कामं प्रत्यासाभ्यां भयं
शित्तीमभ्यां प्रशिषं प्रशासाभ्यां सूर्याच-
न्द्रमसौ वृकथाभ्यां श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां
व्युष्टिं रूपेण निम्रुक्तिमरूपेण (१) ॥

(आनन्दं षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

आनन्दं नन्दथुनेति । नन्दथुर्गन्धेन्द्रियम् । प्रत्यासशित्तीमप्रकाशशब्दैर्गु-

(पूर्वोक्तदशमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

सप्तमीपवर्तीन्यवयवयुगलान्यभिधीयन्ते । वृक्ष्यौ पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी ।

तत्समीपवर्तिनी मतस्ने । रूपं समीचीन आकारस्तद्विपरीतमरूपम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अहर्मांसेन रात्रिं पीवसाऽपो यूषेण
घृतं रसेन श्यां वसंया दूषीकाभिर्हादुनिम-
श्रुभिः पृष्वां दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण
पृथिवीं चर्मणा छवीं छव्योपाकृताय स्वाहाऽऽ-
लब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा (१) ॥

(अहरष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अहर्मांसेनेति । पविोदूषरसवसाशब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका
नेत्रयोर्मलम् । अश्रूणि नेत्रजलानि । रूपं नेत्रगोलकम् । प्रतिरूपं तत्रत्यं प्रति-
विम्बम् । चर्म पक्ष्मपटलम् । छवी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमश्वमभि-
मन्यमानो देवस्तस्मा इदं स्वाहा हुतमस्तु । तथैवाऽऽलब्धमभिमन्यमानाय
हुतमभिमन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापन्नमिदं हुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिः सोमस्य
तृतीयाऽपां चतुर्थ्योपधीनां पञ्चमी सवत्सरस्य
षष्ठी भरुतां सप्तमी बृहस्पतेरष्टमी मित्रस्य नवमी
दशमस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी विश्वेषां देवानां
द्वादशी धावापृथिव्योः पार्श्व यमस्य पादुरः (१) ॥

(अग्नेरेकान्त्रात्रैशतम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशानुवाकगणान्मन्त्रानाह—

अग्नेः पक्षतिरिति । दक्षिणस्य पार्श्वस्य मूले वर्तमाना येयं वङ्किकः स
पक्षतिः । तदनन्तरभाविनी वङ्किकिर्निपक्षतिः । एवं तदनन्तरभाविन्यो वङ्किकयो
द्वैतीयादिनाब्देरुच्यन्ते । एता वङ्किकयो पश्चिमपृष्ठभागगतेऽस्थिपार्श्वविशेषे
संजन्धन्ते सोऽयं पादुरः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

वायोः पक्षतिः सरस्वतो निपक्षतिश्चन्द्रमस-
स्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य
षष्ठी सर्पाणां सप्तम्ययम्णोऽष्टमी त्वष्टर्भवमी धारु-
दशमीन्द्राण्या एकादश्यदित्यै द्वादशी धावा-
पृथिव्योः पार्श्व यमस्य पादुरः (१) ॥

(वायोरष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(पूर्वोक्तत्रयोदशानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वादशानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वायोः पक्षतिरिति । पूर्वोक्तदक्षिणपार्श्वदक्षतरपार्श्वपरत्वेनेह सर्वं व्याख्ये-
यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पन्थांमनूवृग्भ्यां संततिं स्नावन्ध्यां

शुक्रान्पित्तेन हरिमाणं यक्ना हर्षिणान्पादवा-
तेन कूर्माच्छक्रभिः शवर्तानूवृग्भ्येन शुर्गो विश-
सनेन सर्पाह्नोहितगन्धेन वयांसि पक्कगन्धेन
पिपीलिकाः प्रशादेन (१) ।

(पन्थां द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रयोदशानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पन्थांमनूवृग्भ्यामिति । अनूवृक्शब्देन पूर्वोक्तयोर्वृक्भ्योः समीपवर्तिनी
मांसखण्डे उच्येते । स्नावन्धशब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, ते पार्श्व-
द्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पित्तं प्रसिद्धम् । यक्ना यक्कच्छब्देन पित्तगतो
वर्णविशेषः । पापवातोऽपानवायुः । शकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवध्यमपक्कं
शकृत् । विशसनं छिन्नस्थानम् । लोहितगन्धपक्कगन्धौ प्रसिद्धौ । प्रशादे
विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तद्यौस्त इतिमन्त्राभिवानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संवि-
दानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते
वयं स्वधया मदेम (१) ॥

(क्रमैरष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्दशानुवाकोक्तं मन्त्रमाह-

क्रमैरत्यक्रमीदिति । अयं वाजी पूर्वोक्तावयवसंपन्नोऽश्वो यज्ञियैर्यज्ञार्हैर्वि-
श्वैर्देवैः पूर्वोक्तैः स्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैरकैमत्यं गतः क्रमैः पाद-
विन्यासैरत्यक्रमीद्भूलोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् । हे वाजिन्स त्वं नोऽस्मान्सु-
कृतस्य फलभूतं लोकं नय मापय । तस्य ते तृप्त्यर्थं वयं स्वधाशब्दापलाक्षिते-
नाऽऽज्येन हविषा हर्षं जनयाम ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरि-
क्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वीतः प्राणश्च-
न्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चार्धमासाश्च पवण्युतवोऽ-
ङ्गानि संवत्सरो महिमा (१) ॥

(द्यौस्ते पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तानिः पशुरितिमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

एवमाज्याहुतिसाधनभूताश्चतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।

अथ यद्विहितमश्वमेधब्राह्मणे—“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ” इति, तं मन्त्रमास्मिन्षड्विंशानुवाके पठति—

द्यौस्ते पृष्ठामिति । हेऽश्व येयं द्यौः सा ते तव पृष्ठमुपरिभागः । या च पृथिवी सा यजमानादीभिः सह तवावस्थानहेतुः। यच्चान्तारिक्षं तत्तवाऽऽपोद्दरभागः । योऽयं समुद्रः स त्वदीययोनिः ‘ अप्सुयोनिर्वा अश्वः ’ इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यः स विराडूपस्य तव चक्षुः । यो वातः स तव प्राणः । यश्चन्द्रमाः स तव श्रोत्रम् । मासाः पक्षाश्च तव पर्वाणि । वसन्ताद्युतवस्तव हस्तपादाद्यङ्गानि । संवत्सरस्तव युद्धजयादिरूपो महिमा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ षष्ठमाष्टके सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नाग्निः स ते लोकस्तं जेष्यस्यथावजिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्दायुः स ते लोकस्तस्मात्त्वान्तरैष्यामि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यः स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रांसि (१) ॥

(यस्मिन्नाद्यौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

यो वा अर्यथादेवतं त्वामम इन्द्रस्य चित्तं यथा वै वयो वै यदाकृताद्यास्ते
 अग्ने ऋषिं गृह्णामि प्रजापतिः स्तेगान्वार्जं कुर्मान्योक्त्रं मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण
 अर्ज आनन्दमहरमेवायोः पन्थां क्रमैर्द्यौस्तेऽग्निं पशुः षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाऽऽहुतिममवन्पथिभिरवरुब्धाऽऽनन्दमष्टा

पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे—“ अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् ” इति, तमिदं
 मन्त्रमस्मिन् षड्विंशानुवाके पठति—

अग्निः पशुरासीदिति । हेऽध्यायमग्निर्देवः पुरा कस्मिंश्चिज्जन्मानि त्वमि-
 वाश्वमेधयागहेतुरधारुषः पशुरासीत् । तेनाग्निरूपेण पशुना केचिद्यजमाना
 अवजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकमेतमजयत् । यस्मिँल्लोके सोऽग्निरि-
 दानीं तिष्ठति स एव तवापि लोको भविष्यति । त्वं च तं लोकं जेष्यसि ।
 अथैवं सति त्वमुत्सुकः सन्निदमुदकमवजिघ्र । एवं वाय्वादित्यवाक्ययोरपि
 योज्यम् । वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः । यद्युदकं नावजिघ्रसि तर्हि तस्मा-
 द्वायुलोकात्त्वामन्तरेष्यामि त्वमन्तारितस्तस्माल्लोकाद्भ्रष्टो यथा भवसि तथा करि-
 ष्यामि । आदित्यवाक्ये त्वग्निवाक्यवदन्वयः । यद्युदकमवजिघ्रसि तर्हि तमा-
 दित्यलोकं जेष्यसि ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चितीः स्पृशेत् ।

अग्ने देवानिहेत्याद्या नाचिकेतचितीरिताः ॥ १ ॥

गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इहाऽऽनेया यथाक्रमम् ।

सौरि चित्रवती चित्रं देवानामित्यसौ भवेत् ॥ २ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

त्वामग्ने वृषभं दध्यात्प्रत्येकं चितिपञ्चके ।

संवत्सरस्येति दध्यात्प्राजापत्याभिहेष्टकाम् ॥ ३ ॥

येन देवा उख्यमिन्धे दध्यादज्यानि संशिकाः ।

शतायुधायेति पञ्चमन्त्रैः पञ्चेष्टका इमाः ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रिणीर्दध्यादग्नादिष्णु वृताहुतिः ।

चित्तिं जुहोमि चाग्ने तं सप्त ते त्रिजुहोति हि ॥ ५ ॥

अग्ने पशेत्युपादध्याद्वाष्ट्रभूत्संज्ञेष्टकाः ।

सुवर्नपञ्चभिर्हुत्वा तेजस्तिष्ठो दधाति हि ॥ ६ ॥

यास्ते तिस्रो जुहोत्पेवं तत्त्वा यामीति होमकः

यदाकूतादिति प्रोक्तैर्मन्त्रैराकूतिहोमकः ॥ ७ ॥

यास्ते स्पर्शाश्वतसेति मन्त्रात्कूर्मं दधाति हि ।

मथित्याग्निग्रहो गार्हपत्याद्याः पूर्वमुदीरिताः ॥ ८ ॥

ताभिः पञ्चेष्टका दध्यादग्निकाण्डमित्तिरितम् ।

स्तेगानित्यश्वमेधाङ्गमन्त्राः षोडशसु श्रुताः ॥

अनुवाकेषु काण्डं यत्पञ्चमं य (त.) ऋि सुस्थितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

२३७८

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [५१ भाग काण्डे—

(अश्वमेधवाहणोक्तानिः पशुरितिमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-
जपरमेश्वरस्य श्रीवीरबल्लभमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
केन सायणाचार्येण विरचिते भाष्ये वेदार्थ-
प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण पञ्चमाष्टके—प्र० ७ अ० १२०

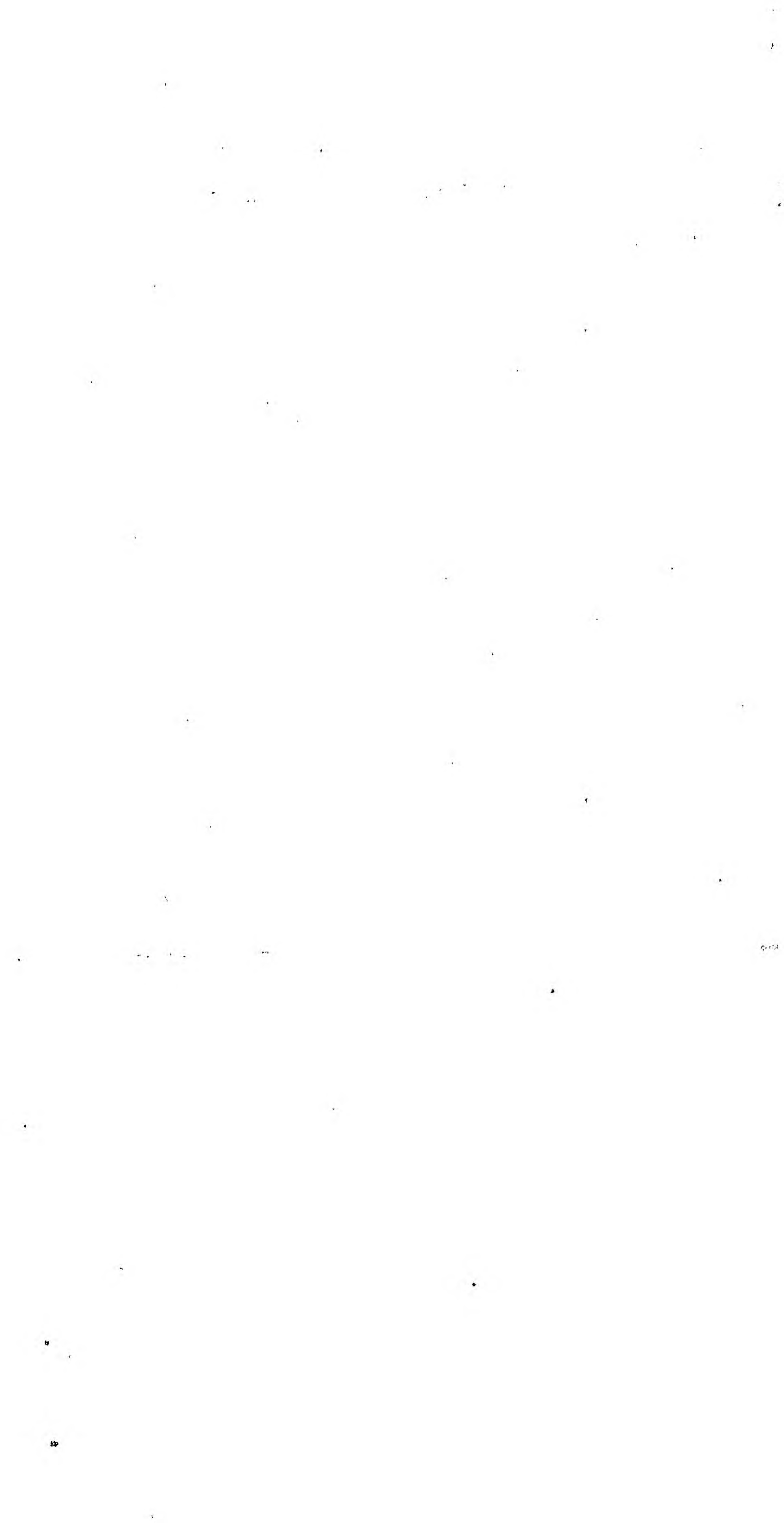
भाष्यक्रमेण पञ्चमकाण्डे—प्र० ७ अ० १२०

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

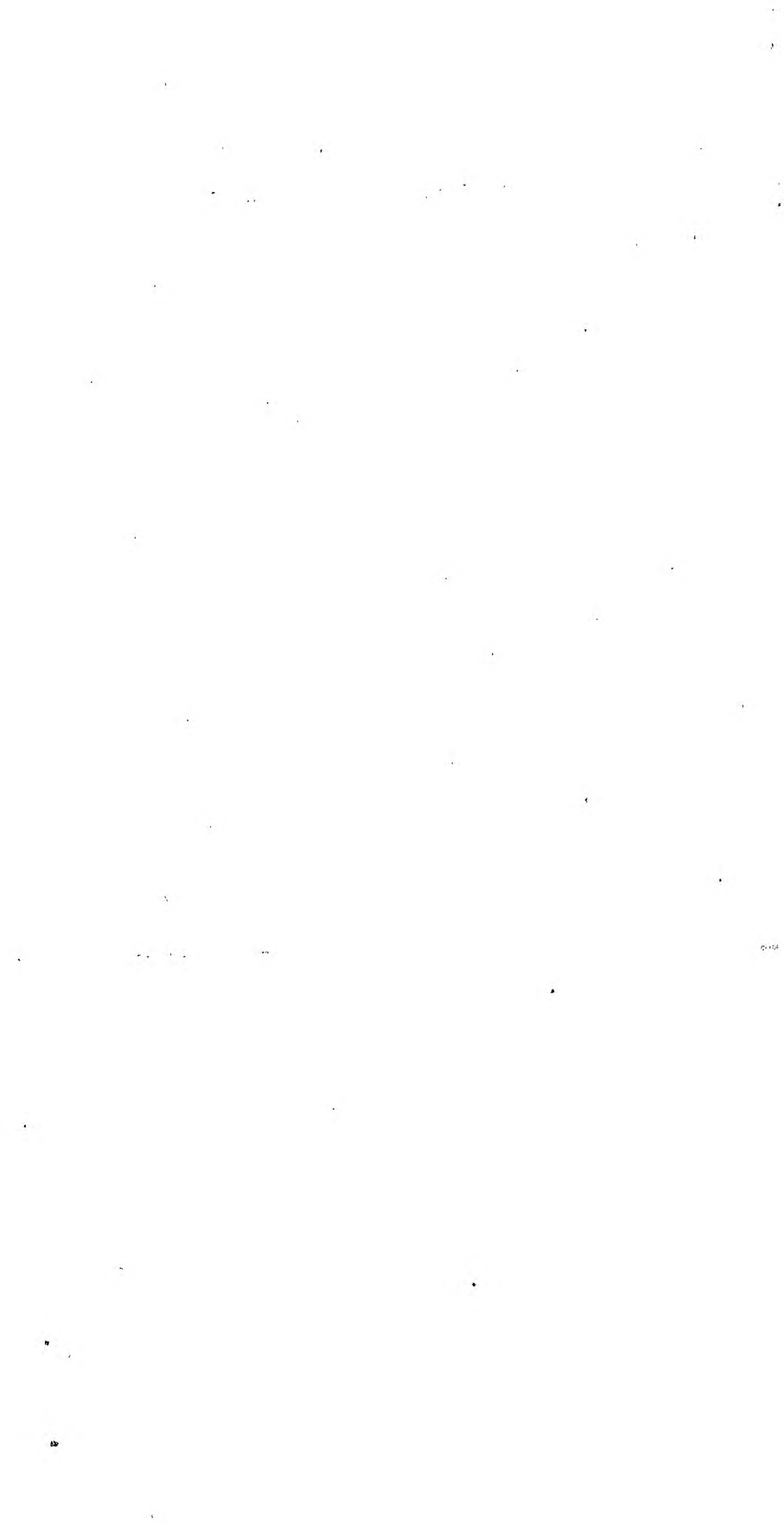
भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ५ प्र० ३३ अ० ४६३

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमे-
तायाः कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः
पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1899

Call No Sa2V22
Tai/Agashe

Author—Taittiriya Samhita,
Agashe, K. Amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.